

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ХАБАРШЫСЫ

Тоқсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2019
№ 4
НУР-СУЛТАН

ВЕСТНИК

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтказин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Козин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Күзембайұлы А. Тарихи таным принциптері.....	5
Аманбаев А.Ж. Мәскеу қорғанысындағы Бауыржан Момышұлының әскери шеберлігі (1941 ж. қазан – желтоқсанның басы).....	12
Күзембайұлы А. Батырлар институты: теориялық және методологиялық проблемалары.....	21
Сабданбекова З.Ә. Павлодар облысының XX ғ. 50-80 жылдардағы өнеркәсіптік дамуы және халықтың әлеуметтік құрамындағы өзгерістер.....	27
Аубакирова Қ.Ш. Жеке меншік алтын өнеркәсібіндегі жер мәселесінің заңнамалық негіздері (1835-1917 жж.).....	33
Дүйсен С.Ж. Талдықорған қаласы әкімдігі мен ұлттық-мәдени орталықтарының этносаралық келісімді қалыптастырудағы тәжірибесі (1991-2010 жж.).....	38
Қаленова Т.С. Жүсіпбек Аймауытовтың қоғамдық-саяси қызметі туралы мұрағат құжаттары.....	43
Шаукенов Ж.А. Формирование исторической памяти, исторической культуры и исторического сознания.....	51
Мажинбеков С.А., Туркеева С.М. Оңтүстік-Шығыс Азия аймағындағы Америка Құрама Штаттарының саясаты (XX ғ. ортасы – XXI ғ. басы).....	56

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

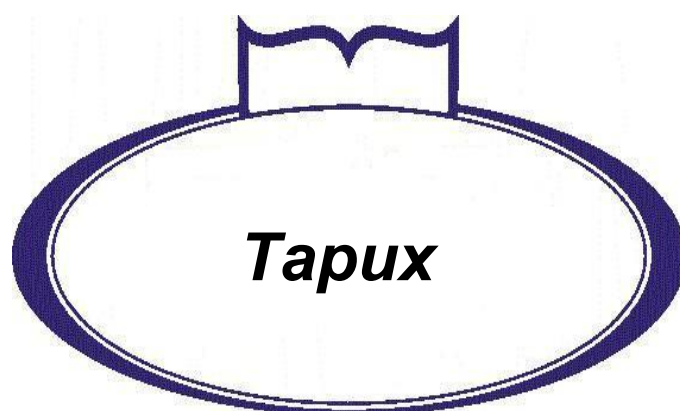
Менлибекова Г.Ж., Базарбаев Д.О. Социально-педагогическое сопровождение взрослых как категория андрагогики.....	62
Куанбаева Б.У., Шамбилова Г.К., Туркменбаев А.Б., Байниева К.Т. Технологиялық ыңғайға негізделген рефлексивті басқаруды қалыптастыру.....	67
Сарыбекова Ж.Т., Умеева Ш.Ж. Проблема подготовки педагогических кадров в условиях обновления содержания среднего образования.....	75
Раклова Е.М., Семенова Л.А. Психолого-педагогические особенности профессиональной деятельности и социального здоровья преподавателей университета в гендерном аспекте.....	80
Li E.D., Baizhanova S.A. On the use of innovative technologies in the pedagogical process of the University..	88
Джумажанова Г.К., Беленко О.Г., Аманова А.К. Профессиональное развитие педагога как актуальная задача системы повышения квалификации.....	93
Саденова А.Е., Оразақынқызы Ф. Тіл меңгеруде оқылым дағдыларын қалыптастырудың түрлі жолдары.....	98
Дүйсенбаева Р.И.	
Сарыбаева Ә.Х., Беркинбаев М.О. Болашақ мұғалімдердің креативтілігін «Атом физикасы» пәнін оқыту негізінде қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі.....	106
Изтелеуова Л.И., Аязбаева А.Т. Имиджді қалыптастыру технологиясы.....	113
Омарбекова А.И., Жұмабекова Ф.Н. Ізгілік педагогикасы негізінде болашақ мамандарды даярлау.....	118
Кочкорбаева Э.Ш., Абенова Б.Т. Акмеологические технологии в образовательном процессе высшей школы.....	126
Erkebayeva A.N., Ryabchenko I.N. Problems of education and innovative technologies in teaching a foreign language.....	132
Бекова Ж.К., Кудабасева А.А. Особенности профессиональной мотивации сотрудников (на примере компании по оказанию услуг).....	137

ФИЛОЛОГИЯ

Мейрамова С.А., Загатова С.Б. Концепты в политическом дискурсе.....	143
Нүрдәулетова Б.И. Ақтан Керейұлы шығармалары тіліндегі ұлттық идея.....	149
Сағидолда Г., Тұяқбаева Р.Р., «020500 – Филология: Қазақ филологиясы және түркі филологиясы» Қайратқызы Ә. мамандығын ҚР жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім жүйесінде орнықтырудың маңызы.....	157
Сағынадин Г., Алимбаев А.Е. Қаһармандық жыр-аныздаудағы мотивтер жүйесі.....	162
Курбаниязов Г.А. Социальные функции русского языка в Каракалпакстане.....	167
Куштаева М.Т. Қазақ тіліндегі мәдени концептілердің танымдық негіздері.....	172
Бердалиева Р.Ш. Невербальная система общения: волосы как особый класс соматических объектов.....	178
Мамырханова Ж.Т. Қытайдағы қазақтар тіліндегі шаруашылыққа байланысты қолданылатын лексикалық бірліктер.....	184
Абенова Л.У., Қожаева Ж.З. Зікіра Қожаев поэзиясындағы табиғат лирикасы.....	189
Ильясова А.К. Нәтижелі коммуникацияның маңызды компоненті ретіндегі фатикалық қарым-қатынас..	194
Жорокпаева М.Д., Тубекбаева Б.Р. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің жазылу ерекшеліктері.....	200
Канафина М.А., Сункар И. Тема войны в творчестве В. Шукшина и С. Муратбекова.....	204

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Аннотация

Мақалада тарих ғылымындағы таным принциптері сөз болады. Автор тарихи зерттеулер жүргізгенде кез келген зерттеуші тарихилық, шынайылық, себеп-салдарлық және жүйелілік принциптерін ескеруі қажет екендігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: принцип, тарихи таным, тарихилық, шынайылық, себеп-салдарлық, жүйелілік.

А. Күзембайұлы

Ө. Сұлтанғазин атындағы
Қостанай мемлекеттік
педагогикалық университеті,
тар. ғыл. д-ры, профессор

Тарихи таным принциптері

Бүгінгі қазақ тарих ғылымының бір кемшін жері – теорияның тайыздығы. Бүгінгі тарихшылардың аға ұрпағы кеңес заманында білім алып, марксизм әдіснамасына сүйендік. Тарих теориясын меңгеретін пән оқу жоспарында болған емес. Тарих теориясы негіздерін философияның «тарихи материализм» аталатын бөлімінен үйрендік. XIX ғасырдың орта шенінде еуропалық ғылымда өз орнын ойып алған «тарих теориясы» біз үшін, ол заманда, арман болғаны белгілі.

Аталған пән тарихшы мамандарды дайындау процесінде ерекше орын алады. Өкінішке орай, тарихтың әдіснамасы жөнінде XIX ғ. басында негізгі ұғымдары қалыптасқанымен, оған осы күнге дейін мән берілмей келеді. Бүгінгі таңда тарихшы маманын дайындайтын факультеттердің оқу жоспарларында бұл пән өз орнын таба алмай отыр. Бір қызығы, тарихи зерттеулерде ғалым теорияларға сүйенгенімен, оны кейбір жоғары оқу орындарында оқытпайды. Дегенмен 2000 жылдардан бастап еліміздің тарихшымамандарын дайындайтын кейбір оқу орындарында тарихи таным принциптері оқытыла бастады. Міне, осы олқылықты жою үшін Қостанай педагогикалық институтының тарих факультетінде 2004-2005 оқу жылынан бастап Ғылыми кеңес шешімімен «Тарих ғылымының теориясы және әдіснамасы» пәні оқытыла бастады. Оның оқу-әдіснамалық кешені жасалып, оқу құралы жазылып, студенттердің қолына тиді [1].

Қазіргі кезде жарық көріп жатқан тарихи шығармалардың авторлары тарихи таным принциптерінің сан алуан екендігін ескере бермейді. Тәжірибесі аз жас зерттеушілер оларды кейде ғылымның әдістерімен шатастырады. Принциптерді дұрыс пайдалану – объективті тарих жазудың айнымас кепілі. Бірақ әрбір тарихшылар мектебі, философиялық ағымдар өкілдері әртүрлі принциптерді пайдаланады.

Қандай тарихшы болмасын, өз зерттеуінде болған оқиғаның шындығын баяндауға тырысады. Шығарманың объективті болып шығуы үшін, әлбетте, таным принциптерін толық пайдалану қажет. *Объективті дерек пен тарихи дәйекті* пайдалана отырып жазылған тарихи шығарма объективті болуға тиісті. Деректері шындыққа жанаспаса, дәйектері жанама болса, зерттеуші тарихи процестің шындығына жете алмайды.

Еуропада тарихи білімнің ғылымға айналуына барынша ат салысқан ел Алмания болатын. Пруссияның ресми тарихнамашысы *Леопольд фон Ранке* кез келген тарихи уақиғаларды қалпына келтірген кезде объективтілік принциптерін қатты ұстанудың қажеттілігін ескертеді. «Тарих жазғанда «... бұл қалай болып еді?» деген сұраққа жауап бергенде ғана зерттеуші өз мақсатына толық жете алады» [2], – деп жазды ол.

Дегенмен де, сол заманда Алмания елінде тарихшылардан объективтілік принципін қолдаушылар аз болды. Бұл елде бірігу, халық болып ұйысу, бір орталыққа бағынған мемлекет құру үрдістері басталып кеткен болатын. Сондықтан бұл іске көп болып жұмылу қажеттілігі туды. Осы процестің идеологиялық жағын қамтамасыз ету тарихшылардың қасиетті міндеті еді. Неміс тарихшылары ғылымның барлық мүмкіндігін өз елінің қажетіне жаратуы керек деп, ғалымдарды осы мақсатты орындауға шақырды. Кейін неміс тарихшыларының тәжірибесін кеңес ғалымдары да тиімді пайдаланып, объективтілік принципін партиялық, таптық көзқараспен ауыстырды.

Осындай жағдай қазіргі кезде біздің елде де туып отыр. Қазақ тарихын евроцентризм және марксизм тұжырымдарынан тазартып, ұлттық тарих жасау жолында ақиқат принципін пайдаланудың пайдасы тиері анық. Бүгінгі ұлттық мүдде объективтілік принципімен сәйкес келе бермейді. Мысалы, 1916 жылғы қазақ еліндегі ұлт-азаттық қозғалыстың тарихын объективті түрде ашуға бола ма? Қазіргі Ресей тарихшылары қазақ халқын еліне опасыздық жасады деп кінәлайды. Міне, осы тарихи фактының шындығы қайда? Егер Ресей қазақ халқын *өз азаматым* деп танып, орысқа істеген жақсылығын «*бұратана*» деп есептеген халықтарға да жасаса, онда әлбетте қазақтар Ресейді отаным деп таныр еді.

XX ғасырдың басында Батыс Европа философтары тарихтың объективтілігін мойындаудан бас тартты. Ғылымда *субъективтілік* пен *релятивизм* кең етек жайды [3]. Осы ғасырдың 70-жылдары постмодернизм ағымын ұстанған зерттеушілер *тарихи процестердің таза шындығын анықтау мүмкін емес деген тұжырымға келді* [4]. Сондықтан *тарих* көркем әдебиеттің бір саласы деп танылды. Тарихи шындық зерттеуші ырықна бағынбайды, оның шегіне жету мүмкін емес деп дәлелдеуге тырысты.

Дегенмен де, осыған қарап тарихи зерттеулердің шындығы жоқ деген қорытындыға келуге болмайды. Л. Ренке «... *тарихи уақиға қалай өрбісе, сол күйінде жазылуы керек*» деп дәлелдеді. Оның айтуынша, *тарих әлемі объективті фактілердің тізбегі* [5] екен. Тарихи шығарма жазу барысында зерттеуші өзінің жеке басының көзқарасынан арылуы керек. Яғни, автордың саяси, ұлттық, кооперативтік мүдделері шығармаға әсер етпеуі керек. Тарихшы болған уақиғаны сынап-мінемей, ыждаһатты түрде, мұқият баяндауы керек. Өкінішке орай, Л. Ренке сияқты объективизм ұранын ұстаған тарихшылар өмірде тым аз кездеседі.

Тарихи объективизмнің жеңіске жетуі үшін бірнеше факторлардың әсер етуі мүмкін. *Біріншіден*, белгілі бір тарихи уақиғаны баяндау үшін деректер корпусы толық болуы қажет. Бірнеше ғасыр бұрын болып өткен қоғамдық құбылысты шындыққа жақын етіп көрсету үшін *деректердің бірнеше типін*, әр алуан түрін кешенді түрде пайдаланған жөн. Бұл жөнінде немістің белгілі ғалымы Марк Блок «Тарихтың әрқилы куәлігі – шексіз.

Әрбір адамның айтқан сөзі, жазғаны, қолымен жасағаны, қолы тиген жерінің бәрі ол туралы дерек беруі керек» - деп жазды [6]. Міне, сондықтан да дерегі жоқ тарихи уақиға болмауы тиісті. *Екіншіден*, тек қана зерттеуші ғана емес, сонымен қатар қоғамның өзі тарихи шындықты білуге мүдделі. Оны бұрмалау, жете бағаламау немесе асыра мақтау ғылым үшін де, бүгінгі өмір үшін де қиянат екендігін естен шығармауымыз керек.

Үшіншіден, тарихшылар қауымы көп жылдар бойы қалыптасқан құндылықтар жиынтығы тарихи шығармалар объективтілігінің кепілі болуға тиісті. Зерттеуші өз еңбегінің беделін, құндылығын, оған деген оқырман сенімін арттыру үшін объективтілік принципінен айнымас деген үміттеміз.

Кейде ғылымда қалыптасқан, көпшіліктің құлағы үйренген, аксиомаға айналған тарихи тұжырымдар өзгеріске ұшырап жатады. Мысалы, қазақ жерінің Ресейге қосылуы ерікті әрі бейбіт түрде өтті деген пікір революцияға дейінгі орыс, әрі кеңес тарихнамасында кеңінен орын алды. Тіпті осы пікірге көлеңке түсірген ғалымдарға қатаң шара қолданды. Осы проблемаға кейінгі кезде ғылымда түбегейлі кері тұжырым қалыптасуда. Американдық ғалымы Т. Кун мұндай жағдайды «*жаңа парадигмаға ауысу – ғылымдағы революция*» деп атайды [7]. Сондықтан объективтілік түсінігіне де әр заманда әртүрлі көзқарас болуы мүмкін.

Тарихи шындыққа жету жолында мына төмендегідей шарттарды орындау қажет деп есептейміз. Алғашқы ескеретін жағдай, зерттейтін проблема жөнінде жан-жақты, толық ақпарат беретін материал жинап алу қажет. Зерттеулерде уақиға бүге-шігесіне дейін талданып, оның сол заманның тарихи үрдісімен үндесіп жатуы негізгі міндет. Келесі айтарымыз, таңдап алынған тақырыптың зерттелу деңгейін толық анықтау ғалымның әріптестер алдындағы абыройы. Тақырып бойынша ғылымның жеткен жетістіктерін толық игерген жағдайда зерттеу жұмысы нәтижелі аяқталады.

Тарихи зерттеудің шығармашылық жұмыстың бір түрі екендігін де еске саламыз. Кез келген ғылым сияқты тарих ғылымының да өз әдістері бар. Жалпы ғылыми және тарих ғылымына тән әдістерді кешенді пайдаланғанда ғана зерттеу жұмысының шындыққа жақын жазылуы хақ.

Әлбетте, осы жоғарыда көрсетілген шарттарды орындаған жағдайда тарихи уақиға жөнінде объективті білім алу мүмкіндігі туады. Дегенмен де, Мәскеу университетінің профессоры И.Д. Ковальченко өзінің көпшілікке белгілі еңбегінде «все это – только возможность приобретения истинных знаний, превращение которой в реальность определяется субъективными факторами процесса познания, а именно – позицией исследователя» [8] – дей келе, тарихи шындық зерттеушінің жеке басына байланысты деген пікір айтады.

Жоғарыда айтылғандардан түйгендеріміз – тарихи шығарманың құндылығы ондағы шындықтың деңгейіне байланысты екендігі. Тарихи объективтілікті сақтау кез келген зерттеушінің қасиетті міндеті. Зерттеу барысында бүгінгі саясат пен жеке тұлғалардың теріс көзқарасын ескеру абырой әкелмейтін шаруа.

Келесі бір ғылыми зерттеулерде пайдаланатын негізгі принциптердің бірі – *тарихилық* (историзм). ХІХ ғасырда Еуропа философия ғылымының мақтанышы болған бұл принцип тек тарих ғылымында ғана емес, басқа да жаратылыстану және руханият ғылымдарындағы жалпы әдіснамалық дәрежеге дейін көтерілді.

Осы күнгі қоғамдағы әлеуметтік және саяси құбылыстардың тамыры тереңде екендігі белгілі. Сондықтан бүгінгі күн күрделі де сабақтасқан мәселелерінің шешімін тарихтан іздеу керектігі, айтпаса да түсінікті. Тарихилықты әрі таным принципі, әрі ойлау әдісі ретінде қарастыруға болады. Таным принципі ретінде тарихилықты ХVІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында неміс тарихшыларының еңбектерінен жиі кездестіреміз. Осы принципті нақтылаған, әрі оның толық сипаттамасын берген немістің белгілі ғалымы В. Дильтей [9]. Ол табиғатты тану мен қоғамдық құбылыстарды танудың арасындағы

ерекшеліктерді көрсете білді. Мұның өзі бізге тарихи, рухтың өзін-өзі тануы, дамып жатқан процесс екенін түсінуге мүмкіндік береді.

Кез келген этностың бүгінгі рухани мәдениеті мен оның бабаларының өткен жылдарда жасап кеткен өркениеті арасындағы сабақтастықты тарихилық принципін пайдалана отырып анықтаймыз. Сондықтан тарихилық принципі жалпы философиялық, әрі әдіснамалық ұстаным болып есептеледі. Зерттеу бағдарламасы ретінде тарихилық принципі мына төмендегі шараларды іске асыруға міндетті: тарихнамалық ізденіс; мұқият талдаудан өткен дерек көздерін пайдалану; зерттеу объектісін жан-жақты негіздеу, осыларды пайдалана отырып тарихи шындықты анықтау.

Тарихилық принципін одан әрі қарай дамытқан Еуропа ағартушылары, француз тарихшылары, позитивистер мен марксистер болды. Тарихи процеске диалектикалық – материалистік тұрғыдан қараған марксистерге тән ерекшелік – кез келген тарихи оқиғаға таптық көзқарас қалыптастыру, өздерінің идеялық ұстанымдарына басымдылық таныту. Логиканың орнына саяси аргументтерге негізделген кеңестік тарих ғылымы кейінгі жылдары дағдарысқа ұшырады.

Дегенмен де, марксизмнің ғылыми әдістердің бірі екенін жоққа шығара алмаймыз. Тарихилық принципін дамытуда марксизмнің біршама жетістіктерге жеткені жасырын емес. Олар табиғат әлемі мен қоғамдық құбылыстардың байланысын зерттеуге ұмтылыс жасады. Қоғамның дамуы адамдардың мақсатты қарекетінің нәтижесі екендігін дәлелдеді.

Марксистер тарихи процестің материалистік түсінігін, қоғамды революциялық жолмен өзгерту, тарихтағы сапалы секірістер теориясын айқындады.

Тарихи зерттеулерде жиі пайдаланылатын ұстанымдардың бірі – детерминизм принципі. Тарихи уақиғалардың себептілік идеясын алғаш рет ашқан неміс және француз ағартушылары. Өздеріне дейінгі ғалымдардың тарихтағы құбылыстардың кездейсоқтық идеясына қарсы шыққан олар, қандай да болмасын тарихи уақиға себепсіз болмайтындығын дәлелдеді. XIX ғасырда олар эволюциялық әдістің негізін қалады. Бұл әдістің негізгі мазмұны: «тарихи уақиғалар тек қана белгілі бір себептерге байланысты туындайды. Сондықтан да тарих дегеніміз – *себептер мен салдарлардың жиынтығы*» [10]. Аталған принципті позитивистер мен марксистер одан әрі дамытты. Детерминизм принципі бойынша тарихи уақиғалар мен құбылыстар бірімен бірі тығыз байланыста өрбиді. Тарихшы әрбір құбылыстың себеп-салдарлық байланысын, оны туғызған факторларды мұқият саралау нәтижесінде шындыққа көз жеткізеді. Әсіресе, Кеңес дәуірі тарихшылары өз зерттеулерінде алдымен объектінің туу себептерін анықтап, оның заңдылықтарын ашуға тырысатын. Тарихта болып өткен көтерілістердің, төңкерістер мен соғыстардың себептері мен сылтаулары, салдарлары тізбектеліп берілетін.

Әлбетте, детерменизм принципін сынаушылар да бар. Олар «көбіне тарихи уақиғалар ешқандай себепсіз пайда болуы мүмкін, тарихта кездейсоқтық жиі кездеседі. Болып өткен уақиғалардың себеп-салдарлық байланысын толық ашу мүмкін емес. Көп жағдайларда олардың туындауына толып жатқан факторлар әсер етуі мүмкін» [11] деген пікірді ұстанды. Позитивистердің «*бір-біріне тең факторлар*» теориясы бойынша тарихи уақиғаларды тудыратын себептер (саяси, экономикалық, идеологиялық) бірімен бірі тең. Олардың біріне бірінің бағыныштылығын, немесе негізгісін іздеу қате деп ашып айтты.

Бірақ, зерттеу барысында тарихшы көптеген ірілі-уақты себептердің жиынтығымен кездеседі. Себептердің өздері де негізгі және қосымша, жекелеген, ерекше, жалпы себептер болып жіктелуі мүмкін. Мысалы, XIX ғасырдағы Ресейдің Қазақстанда жүргізген басқыншылық соғыстарының әртүрлі себептері болды. Жалпы себеп – Еуропа елдерінің дүниежүзі елдерін бөліп алып, өздерінің билігін жүргізетін, талап-тонайтын, байлығын соратын аймаққа айналдыру. Ерекше себеп - қазақ жері есебінен Ресей империясының шекарасын кеңейту болды. Жекелеген себеп – XVIII ғасырдың басында қазақ елінің басына түскен ауыр да күрделі саяси-экономикалық ахуал, екі елдің арасында қалыптасқан нақтылы қарым-қатынастар. Кейбір тарихшылар еңбегінде осы себептердің

кейбір тобына ерекше көңіл аударылып, басымдылық беріледі. Сондықтан да бір тарихи құбылысқа әртүрлі көзқарас қалыптасады.

Ерекше бір қиындық туғызатын мәселе – тарихи қайраткерлерге баға беру. Белгілі бір мемлекет, қоғам қайраткерлерінің қызметін ашуда оған әсер еткен толып жатқан факторларды ескеруге тура келеді. Мысалы, 1731 жылғы орыс бодандығын қабылдаған Әбілқайыр ханның осындай қадамға бару себебі осы күнге дейін тарихшылар арасында пікірталас тудыруда. Осындай қадамға оны итермелеген қандай себептер болды? Саяси дағдарыстан шығудың басқа жолы бар ма еді? Ресейдің протектораттығын қабылдау қазақ халқы үшін қандай басымдылық берді, оның салдары қандай? Міне, осындай сұрақтар тарихшылардың талай буындарын ойландырып келеді.

Тарихи уақиғалардың себеп – салдарлық байланысын танып – білу ғылыми шығарманың негізгі мақсаты. Таным процесінің шегі болмайды. Сондықтан да әрбір тарихи зерттеулер аяқталмаған процесс, тарихшылардың әрбір ұрпағы бұл іске өз үлестерін қосады.

Тарихтану теориясына *жаратылыстану ғылымынан кірген кейбір әдістер* бар. Солардың бірі – тарихи процеске жүйелілік тұрғысынан қарау. Жүйелілік категориясы – элемент, байланыс, бүтін, бірлік, жіктелу сияқты түсініктер жиынтығы. Егер тарихи уақиғаны біртұтас құбылыс деп есептесек, ол толып жатқан ұсақты-ірілі элементтерден, эпизодтардан тұрады. Тарихи уақиғаны көз алдына елестетіп, реконструкция жасау үшін әрбір элементті мұқият зерттеп, олардың арасындағы байланысты анықтап, оның ішкі механизмінің функционалдығын ашып көрсете алу мүмкіндігі туады. Адамзат тарихы белгілі бір жүйеге бағынады. Оның ішінде негізгі белгілі бір тарихи уақиғаны тудыратын құбылыс – элемент болады, оған толып жатқан қосымша элементтер қызмет көрсетуі керек. Мәселен, қазақ этносының қалыптасуындағы негізгі жүйені құрайтын элемент – ол этностың өзін-өзі тануы. Ал енді тілдің, мәдениеттің, әдет – ғұрыптың, шаруашылықтың, территория бірлігі – бұлар қосымша элементтер. Негізгі және қосымша элементтерді біртұтас зерттеп, бір-бірімен байланыстыра отырып, қазақ этносының қалыптасу тарихын білуге қол жеткізуге болады.

Нақтылы жүйе өзі дамуының әрбір деңгейінде өзгеріске ұшырауы мүмкін. Оның элементтері басқа бір түрге еніп, мән-мағынасын жоғалтуы мүмкін. Тарихи процеске жүйелік тұрғыда қарау кешенділік пен біртұтастықпен сипатталады. Зерттеліп отырған жүйені құрайтын элементтерді кешенді түрде қарастырғанда ғана ғылыми зерттеу жұмысы нәтижелі аяқталады.

Кез келген қоғамды өте күрделі, әрқилы байланыстағы, бір-біріне әсер ететін оқиғалар мен құбылыстардың өзін-өзі ретке келтіріп отыратын жүйе ретінде қарастыруымыз қажет. Сондықтан да адамзат тарихын зерттеген уақытта бұл принципті кеңінен пайдаланған жөн. Соңғы жылдары ғалымдар мұны таным конструктивісі ретінде қарастыруда. Жүйелілік зерттеліп отырған объектінің қасиеттерімен анықталмайды, ол тек танылғалы отырған субъектінің белгілі бір мақсатқа жетуі үшін іске асыратын қызметіне байланысты. Сондықтан да әрбір зерттеуші бір объектінің өзіне бірнеше сипат беруі мүмкін. Кез келген объектіні жүйелік тұрғыдан қарастыру үшін оның көптеген қырларын ескеру қажет: ол объектіні процесс ретінде қарастыру; оның функционалдық құрылымын, материалдық, ұйымдастырушылық деңгейін, морфологиясын анықтау.

Жүйелілік принцип тарихи зерттеулер лабораториясындағы жаңалық. Бұл принципті ескі әдістер нәтиже бермеген жағдайда пайдаланған жөн. Мұның негізінде соңғы жылдары ғылымда арнайы тарихи – жүйелік әдісі пайда болды. Кейбір тарихшылар осы әдісті пайдалана отырып ғылымда жаңа табыстарға қол жеткізді [12].

Соңғы жылдары тарихты ұлттық мүдде тұрғысынан қарастыру қажет деген пікір қалыптасуда. Шын мәнінде, әрбір халықтың тарихы сол халыққа қажет. Өз тарихын зерттей отыра, жас ұрпаққа патриоттық тәрбие береді, өткенін таразылап, келешегін болжайды. Бұл принцип әлі толық зерттелмеген, шешімін таппаған. Кез келген халықтың

тарихын тек қана сол халықтың көзімен қарап, оның мұң-мұқтажымен сәйкестендіру қажет. XVIII ғасырдың басында неміс тарихшыларының орыс халқы туралы жазылған еңбектеріне риза болмаған М.В. Ломоносов «...историю Россий должны писать природные россияне» деген екен. Сондықтан да келешекте жазылар Қазақстан туралы еңбектер осы ұлттық мүддені көздейтін принцип негізінде пайда болар деп ойлаймыз.

Бүгінде қазақ тарихнамасы әлемдік тарих ғылымының құрамдас бөлшегіне айналуда. Шетел тілдерін меңгерген тарихшылардың жас буыны өсіп шығуда. Әрине, бұл процесс тым баяу жүруде. Дегенмен келешекте бұл үрдіс өз жемісін береді ғой деген ойдамыз. Академиялық ортада С.А. Жәкішова, К.Ш. Әлімғазин, Б. Сужықов, Н. Атығаев, Қарағанды университетінде Б. Досова, Қостанайда Е. Әбіл сияқты ғалымдар тарих әдіснамасы жөнінде тырнақалды еңбектерін жариялауда [13].

Деректанушы, профессор Қамбар Атабаев Отан тарихы ғылымының методология мәселесіне байланысты мынадай пікір айтып еді: «Отандық тарих ғылымындағы басты кемшілік – методологиялық кемшілік. Барлық ғылымның негізі методологияда жатыр. Методологиялық, теориялық мәселелерді анықтап алмай, басқа ғылымдар сияқты, тарих ғылымының да өз дәрежесінде дамуы мүмкін емес. Қазақстан тарих ғылымының міндеті, функциясы не болуы керек? Алдымен, осыны анықтап алуға тиіспіз. Ең бастысы, методологиялық проблема – осы. Қазақстан тарихы ғылымының міндеті – қазақ ұлтының тарихын зерттеу болуы керек» [14]. Міне, өмірден ерте озған профессордың сөзі күн өткен сайын өзектілігі арта берері анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Күзембайұлы А. Тарихтану теориясы. Оқу құралы. – Қостанай, 2011; Тарих теориясы және методологиясы. - Қостанай, ҚМПИ, 2016.
- 2 Ренке Л. Цитата мына кітаптан алынды. Методические проблемы истории /под ред. В.Н. Сидорцева. - Минск, 2006. - 199 с.
- 3 Карр Э.Г. Что такое история? Рассуждения о теории истории и роли историка. - Алматы: Жеті жарғы, 1997. - 197 с.
- 4 Күзембайұлы А., Әбіл Е. Тарих теориясы және методологиясы. - Қостанай, ҚМПИ, 2016.
- 5 Ранке Л. фон. Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях / Пер. с нем. Т. 1. - М., 2012. - 117 с.
- 6 Блок М. Апология истории или ремесло историка. - М., 1973. - 38 с.
- 7 Кун Т. Структура научных революций. - М., 1975. – 22 с.
- 8 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987. - 242 с.
- 9 Дильтей В. наброски к критике исторического разума // Вопросы философии. - 1998. – 4 с.
- 10 Парфенов И.Д. Методология исторической науки. - Саратов, 2001.
- 11 Бұл да сонда
- 12 Әбіл Е.А. Синергетика и история. - Костанай, 2009.; Бұл да сонікі Этногенез казахов. Опыт системного подхода. - Қостанай: Изд. КСХИ. 1997. - 110 с.; Бұл да сонікі. Методологические проблемы применения естественнонаучных методов в историческом познании: история и синергетика. Автореф. дисс.на соиск. уч.ст.док.ист.наук. - Караганда 2009.
- 13 Досова Б.А. Синергетика как подход в историческом познании: историо-графический аспект. Автореф.дисс. канд. ист. наук. - Караганда, 2007; Бұл да сонікі Синергетика и историческое сознание: Историографический аспект. - Караганда: «TENGRİ LTD», 2012. - 171 с.

- 14 Күзембайұлы А., Әлібек Т. Тарихтану теориясындағы таным принциптерінің кейбір мәселелері // «Жуасов оқулары - 12» республикалық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Қарағанды, 2008. – 108-113 б.; Әбіл Е., Әлібек Т., Күзембайұлы А. Некоторые вопросы методологии и теории истории Казахстана. – Костанай, 2009. – 22-27 б.
- 15 Атабаев Қ. Ұлт және тарих. - Алматы, 2007. – 35 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена принципам исторического познания, которые являются методологической основой любого исторического исследования. Автор подробно анализирует принципы объективности, детерменизма, историзма и системности исторических процессов.

RESUME

The article is devoted to principles of historical knowledge, which are the methodological basis of any historical research. The author analyzes in detail the principles of objectivity, determinism, and consistency of historical processes.

Аннотация

Мақалада Мәскеу үшін шайқаста Б. Момышұлының ұрыс жүргізу әдістері деректер негізінде талдауға алынып, оның қорғану тактикасына қосқан үлесінің мән-жайы ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: Мәскеу үшін шайқас, Момышұлы, қазақ офицерлері, қорғану тактикасы, ұрыс жүргізу әдістері.

А.Ж. Аманбаев

Еуразия гуманитарлық институты,
тар. ғыл. канд., профессор

Мәскеу қорғанысындағы Бауыржан Момышұлының әскери шеберлігі (1941 ж. қазан – желтоқсанның басы)

Фашистік Германия Кеңес Одағына басып кірген күннен бастап-ақ ел астанасы Мәскеуге күйіндей ұмтылып, оны «Барбаросса» жоспарында 15 тамызға дейін жаулап алуды көздеді. Бірақ кеңес әскерлерінің Смоленск түбінде біраз уақыт жанталаса қарсыласуы бұл жоспардың сәтсіздікке ұшырауына соқтырды. Артынша жау «Тайфун» атты жаңа жоспарды бекітіп алып, мәскеулік бағыттағы басымдығын тірі күштен 1,4 есе, артиллериядан 1,8 есе, танктерден 1,7 есе және ұшақтардан 2 есе қамтамасыз ете, астанаға деген тегеурінін қыркүйектің аяғында қайта жалғастырды [1, 140-141]. Ақыры Вязьма мен Брянск түбінде кеңестік құрамалар үлкен адам шығынына ұрынды. Мұнда тек тұтқынға түскен қызылармияшылар саны 690 мыңнан асты. Осында кеңес құрамаларының оңбай талқандалуы себепті Қызыл Армияның қорғанысында ені 500 шақырымдық саңылау пайда болып, аяқ астынан жаудың Мәскеуге еш кедергісіз келіп жету қауіпі төнді [2, 100].

1966 жылғы 5 тамызда Константин Симоновтың: «Мәскеу үшін шайқастың қай сәті аса ауыр болды?» - деп кинокамера алдында қойған сұрағына Кеңес Одағының маршалы Г.К. Жуков былай жауап берген еді: «Қазанның 6-сы мен 13-ші аралығы. Сонда Можайск-Волоколамск бағытында берік қорғаныс болмады, мұнда жаудың тегеурініне тойтарыс беруге дәрменді әскеріміз де жоқ еді. Майдан жалаң қалды. Бұл жағдайдың немен тынары мүлдем белгісіз болды...» [3]. Сондықтан Батыс майданның қолбасшысы Г.К. Жуков орныққан шебінен «майдандар мен армиялар әскери кеңестерінің жазбаша бұйрығынсыз шегінгендердің барлығы атылуға тиіс» деген жолдары бар 13 қазандағы № 0346 бұйрығын шығаруға мәжбүр болды [4].

Жағдайды түзеу үшін Мәскеуге қарай жаңа әскери құрамалар тартылды, олардың ішінде үш қазақстандық атқыштар дивизиялары да болды – 316-шы, 312-шы және 238-шы. Құрамында 13 мың жауынгері бар 316-шы атқыштар дивизиясының алғашқы эшелондары өзіне Мәскеу қорғанысының ең ауыр сәтінде, нақты айтсақ, 14 қазанда келіп жетті. 16-шы армияға қарасты дивизияның қорғаныс алабы норматив бойынша 8-12 шақырым болудың орнына Львово елді мекенінен Волоколамск бағытындағы Болычево совхозына дейінгі 41-44 шақырымдық кеңістікті қамтыды. Осы аралықта Волоколамскіден Мәскеуге апаратын күре жол - Волоколамск тас жолы болды.

Бұл дивизия туралы сол кездегі 16-шы армияның қолбасшысы генерал К.К. Рокоссовский естелік кітабында былай деп жазған еді: «Сол жақ қанатта, Волоколамскіні, оңтүстік-батыстан Руза өзеніне дейін қорғап, майдан резервінен келген 316-шы атқыштар дивизиясы тұрды. Оның командирі генерал И.В. Панфилов та, комиссары С.А. Егоров болатын. Саны жағынан да, жабдықталуы жағынан да мұндай төрт құбыласы түгел сай дивизияны біз көптен көрмеген едік. Командирлері шетінен сақадай сай екен, ал саяси қызметкерлері Қазақ ССР-нің партия, совет активінен іріктеліп алыныпты» [5].

Осы аса жауапты шақта аға лейтенант Б. Момышұлына тағдыры өзінің соғыс әрекеттеріне әлі мүлдем қатыспаған батальон жауынгерлерімен бірге дивизияның қорғаныс алабының ең осал тұсында – Волоколамск түбінде болуды жазды. Соғысушы екі жақты ажыратушы межеден дивизияның шегінуі бүкіл астана қорғанысының жаппай күйреуіне соқтыруы өте-мөте ықтимал еді.

Жауды қалай болғанда да қорғаныста барынша титықтату, сонан соң шегіндіріп барып ойсырата талқандау – кеңестік әскери басшылығының басты стратегиялық міндетіне айналды. Оны орындау үшін операцияға қатысушылардың бәрі – ірі деңгейдегі қолбасшыдан бастап қатардағы жауынгерге дейін қорғаныстағы ұрыстарда барынша жан-тәнімен беріле күш салуға тиісті болды.

Бауыржанның батальоны далалық жарғының талаптарынан төрт есе асқан ұзындығы 8-шақырымдық шебі бойымен қорғанысқа әзірлену тапсырмасын алып, позицияларын құралдандыруға кірісті. Роталар мен взводтар бір-бірінен нормативтік талаптардан едәуір асып кететін қашықтықта орнығуға мәжбүр болды. Ал резерв пен екінші эшелонның тіпті болмауы жағдайды барынша күрделендіріп жіберді. Мұндай жағдайда сан жағынан да, техника жағынан да басым жауды бұл межеде тоқтату және ұзақ уақыт әрі жібермей ұстау міндеті тым ауырлай түсті.

Комбат Момышұлы бұл кемшіліктерді шұғыл жою қажеттігін сезініп, әсіресе жер бедерінің ерекшелігін тиімді пайдалану мен инженерлік құрылыстардың салынуына ерекше мән берді. Оның ұйғарымымен окоптар мен бөлімдерді өзара байланыстыратын орлардың басым бөлігі адам бойы тереңдікте қазылды, зеңбіректер мен пулеметтер үшін негізгі және қосымша ұялар мен тасалау пунктері салынды, аса қауіпті бағыттарда бір қатар емес, екі-үш қатар танкілер мен жаяу әскерге қарсы бөгеттер орнатылды, бүркемеленуге байланысты қосымша шаралар да қолға алынды.

Немістердің Мәскеуге қарай алғашқы шабуылы 15 қазанда басталды. 316-шы атқыштар дивизиясына басқыншылардың екі жаяу әскер дивизиясы мен бір танк дивизиясына қарсы соғысуға тура келді [6, 135]. Жауды тойтаруға жауынгерлер бар күшін салғанымен, 18 қазанда ол панфиловшылардың сол қанатын айналып өтіп, Осташково елді мекенін иеленді. Бұл сәтсіздік дивизияның 41-44 шақырымға созылған қорғаныс алабын барлық жағынан басым жаудан шегінбей, ұзақ уақыт ұстап тұру міндетін бұрынғыдан да ауырлатып жіберді.

Жау қару-жарағы мен адам күшінен анағұрлым басым болғандықтан, комдив оны шама келгенше уақыттан ұту қажет деген шешімге тоқтады. Бұл тұста осыдан санаулы күндер бұрын Бауыржанның әр бөлімшелерден іріктеп алынған жалпы саны жүзге жуық жауынгерлер тобының күшімен Середа деревнясындағы жауға тұтқиылдан шабуылдау әрекетінің сәтті аяқталуы генералға «торуылдан ұрыс жүргізу» («бои из засады») туралы

ой салады. 20-21 қазанда осы әдіс Бауыржан батальонының бөлімшелерінде Житаха, Кусакино және Синьково аймағында сыналып көрілді [7, 188].

Әдістің мәні мынада еді: бір-екі взводтан жасақталған жедел топ өз қорғаныс шебіне жаудың жетуін күтпей, оған қарсы жасырына бірнеше шақырымға ілгерілей шығып, тұтқиылдан соққы беріп, қарсыласы есін жиғанша, атыса шегініп кетіп, өз ізін суыту. Мұндай топтар өз нысанына негізінде майдан шебіне алып баратын рокадалық жолдарды алды. Нәтижесінде жаудың тосқауылға ұшыраған күштерінің панфиловшылардың қорғаныс шебіне жету уақыты біршама созылып, қатары сәл де боса сиректеп, абыржыған күйде болды.

Генерал Панфилов жауды уақыттан бұдан да көбірек ұту амалдары туралы өз ойларымен Бауыржанмен бөлісіп, оған біраз кеңестер береді. Оларды сынап көру реті де алысқа кетпеді.

Қасарыса соғысқан бөлімшелер жауды ұстап тұруға шамалары біткен кездерде комдив әскери басшылықтың келісімімен өз құрамаларын шегіндіруге де мәжбүр еді. Мұндайда негізгі күштерді үлкен адам шығынына ұрындырмай кері шегіндіру оңай емес еді. Ол үшін далалық жарғы бойынша батальондар мен роталардың жасырын едәуір жерге артқа кетіп, жаңа позицияларын әзірлеп орныққанынша жауды жылжитпай ұстап тұру үшін арьергард отрядтары жіберілетін. Олардың мойнына ерекше ауыртпалық пен жауапкершілік түсетін. Себебі негізгі күштердің шегіне бастауын барынша сездірмей, жаудың жолын байлау әрекеті шама келгенше соза және қасарыса жүргізілуі тиіс. Сондықтан арьергардтың іс-қимылы асқан табандылықпен өте-мөте тез жүргізілуі шарт. Ал мұндайда арьергардтағылардың қоршауға түсіп қалу қауіпі бірден күшейе түсетін.

Ұрыстардың бесінші күні, 22 қазанда, 1073-полктің 1-батальоны тапсырманы орындап біткен тұста жау қоршауында қалады. Осы сәтте комбат, жауынгерлеріне жаудың кенеттен соққысынан сақтану шараларын күшейту және оқ пен снарядтарды барынша үнемдеп жұмсау туралы нұсқауларын беріп болып, мынадай ескерту жасайды: «Қандайда болмасын тәртіп пен реттілікті бұзушылықтың және әскери Жарғыға мойынсұнбаушылықтың жазасы – тек ату. Ешбір сөгіс пен ескертуге жол жоқ!» [7, 191].

Командир осыншама қатаң талап қою арқылы батальонның соғысуға қабылетті күш ретінде әлі де сақталатынына айқын түсінік берді. Оның себебі мынада еді. Сол кезде қолданудағы далалық жарғыларда қоршауға түскен құрамалардың ұсақ бөліктерге бөлшектеніп өзіндік әрекеттер жасайтын шағын топтарға таратылуы қарастырылған еді. Сондықтан соғыстың алғашқы айларында қоршауда қалған біраз әскери құрамалардың, тіпті полктер мен дивизиялардың, далалық жарғылардың осы тармақтарына сай өз бетімен таратылғаны жауынгерлердің көбіне аян еді. Ал Бауыржан болса, бұл қағиданы ұстанудан үзілді-кесілді бас тартты. Себебі ол жауға қарсы тиімді соғысу қалпына енді ғана жеткен батальонын өз қолымен таратып жіберуге қимай, тығырықтан шығудың стандарттан тыс жолын табуға бел буды. Ол өз құрамасын әп сәтте майдан шебінен теріс жаққа алып кетіп, соңына түскен жауды алдамсырата білді де, тек сонан соң жылжу бағытын өз дивизиясының жағына қарай бұрды.

Екі күн өтісімен, батальон қоршаудан шыға салысымен Иваново аумағында жаңа ұрысқа ілігеді. Зеңбіректер мен пулеметтердің тығыз атыс жүргізу нәтижесінде бауыржаншылар немістердің үлкен шоғырын жояды. Олардың тас жолымен жүруі бөгеледі. Бұл жайт жауды Момышұлы бөлімдерін жаншып-басу үшін бірталай күштерін және біраз уақытын жұмсауға мәжбүр етеді. Нәтижесінде батальонның өз дивизиясына апарар жол қайтадан кесіліп қалады.

Батальон батпақты жерге тереңдей шегініп кетіп, ізіне түсушілерден құтылады да майдан шебіне қарай қайта жылжуын жеделдетеді. Миловань аумағында батальон ромб тәсілінше қайта сапталып (ромбтың ортасына жараланғандар мен жарақ-жабдықтар тиелген арбаларды және зеңбіректерді алып), үлкен жау тобының көз алдында өздерінің аяқ астынан пайда болуы және винтовкалардан көздеп залптық (барлығы біріге) тікелей

атыс жүргізе, оны есінен тандырады да, созылыңқы ашық жерден жедел қадам басып өте шығады. Нәтижесінде немістердің батальонға жуық күші жойылады, екі танкісі істен шығарылады және майдан шебінен өз жағына өтуге жол ашылады.

Жау бұл әрекеттерді Панфиловтың ойластыра жасаған қоршау айласы деп ұғынып, оның дивизиясына қарсы бастап қойған шабуылын лезде тоқтатып, асыға-үсіге бұл жерден мейлінше аулаққа безіп кетеді. Ержүрек бауыржаншылар болса, жеке құрамасының сыртқы қалпын ретке келтіруге сәл тоқтап барып, бұларды қаза тапқандарға қосып үлгірген қарулас бауырларының көз алдына Волоколамск түбінде әндете және нық қадам баса кенеттен тіріліп шыға келеді.

Осы 22-25 қазан күндерін қамтыған ең алғашқы қоршаудан шығу жорығында Бауыржанның батальоны комдивтің берген кеңестеріне сай үнемі жауға қарсы ұрыстар сала отырып, 35 шақырымдық жол жүріп өткен еді, ақыры Волоколамскідегі дивизиясына өз құрамындағы 600-ге жуық солдат және офицерлерімен, 18 зеңбірек пен 30 ат арбасымен аман келіп жетеді. Солармен бірге батальон 90-ға жуық өзге құрамалардан бөлініп кеткен жауынгерлерді де өзіне жолшыбай қосып алып, оларды жаудың тұтқынына түсу қаупінен құтқарады.

И.В. Панфилов сап түзеп келе жатқан көп сарбаздарды дивизия штабының терезесінен көре сала, бұлардың кімдер екенін колонна басындағы Бауыржанға көзі түскенде ғана түсінеді. Қуанғаны соншама, ол Момышұлын дереу өз алдына алып келуді бұйырады. Келіп жеткен оған аузын аштырмай, комдив оның екі қолын жылылықпен өз төсіне басады да, өз кабинетіне кіргізе сала орындыққа отырғызып, алдына ыстық шай алғызып барып, әңгімеге тартады. Офицердің қысқаша рапорт беру әрекетін тоқтатып, генерал одан бастан кешкенін егжей-тегжейлі баяндауды ұсынып: «Біздің шиыршық-серіппеміз есіңізде ме? Сіздерде сол қалайша кәдеге асты? Міне, осыдан бастаңыз», - дейді. Ұзаққа созылған әңгіменің барысында Панфилов батальон сарбаздары мен оның командиріне ризашылығын білдіреді [8, 212-216].

Осыдан соң И.В. Панфилов Момышұлы батальонын өз жанында ұдайы резерв ретінде ұстап, ең қиын ұрыс қимылдарына, әсіресе арьергардтық міндетті орындауға қосып тұруға шешім қабылдайды.

Ал осы әңгімеде қозғалған «шиыршық-серіппе» тәсіліне келсек, оның астарында мынадай ниет жатты: жауды дивизия позицияларына едәуір жеткізбей ұрыс жүргізу тәртібімен жазылуға (развернуться в боевые порядки) мәжбүрлеу, біздің қорғаныс шебімізге қарсылас күштерінің бар екпінімен сына қағуын әбден бәсеңдету, сөйте-сөйте оның соққыларының инерциялық күш-қуатын шама келгенше азайту.

Осылайша, Бауыржанның бұл соғысу тәжірибесі бүкіл дивизияның қолданатын жаңа әдісі қалыптасуының алғышарты болды. Ендігіде әр полктер мен батальондарда ұқсас операцияларды дайындап жүзеге асыратын арнайы мобильдік топтар құрыла бастады, ал олар алдын ала барлау жүргізіп, дивизия шебінен жауға қарай едәуір жасырына ілгерілеп, ұрысқа ыңғайлы жер тауып, келе жатқан жауды кенеттен шабуылдап, оның жаяу әскері мен бронетехникасының бетін қайтарып барып, шұғыл түрде шегініп кетіп, реті келсе маневрді қайталап жатты. Көбіне бұл әдістің тиімділігі бөлімшелердің жаудың қоршауынан шығу барысында көрініс тапты. Кейініректе бұл әдіс әскери өнер бойынша жазылған еңбектерде панфиловтық немесе бауыржандық «серіппе» («спираль») деп аталып кетеді.

Бірақ та, сол тұста әскери ойлау қабілеттілігі мол комбаттың қорғану тактикасына қосқан жаңалығы мұнымен шектелмеді. Оны офицердің мынадай іс-қимылдарынан байқауға болады.

Аралық қорғаныс шептерінде комбат жағдайға қарай өзі ойлап тапқан атыстың стандарттан тыс тәсілдерін де қолданып отырды. Мәселен, 22 қазанда Новолянк түбінде жау еш тоқтаусыз сегіз сағаттық артиллериялық дайындықтан соң қарсыласының қалдығын басып-жаншу үшін шабуылдауға көшеді. Осы сәтте байырғы артиллерист

Бауыржан шапшаң түрде *барлық зеңбіректердің әрқайсысынан 20 снарядтан бірдеммен дәлме-дәлдік атыс* түрінде жауға жауап қайтарады. Сасқалақтаған немістер кері шегінуге мәжбүр болады. Бұрынырақтағы тәжірибеде барлық зеңбіректерден бір сәтте осыншама сан снарядтармен атыс жүргізілмейтін. Бірақ жағдайды күрт өзгертуге басқа амал қалмаған еді. Нәтижесінде жүктелген міндет де орындалды, шаруасы біткен болып көрінген бөлім де сақталып қалды.

Бауыржанның атысты жүргізу өнерінің тағы бір жаңалығын оның жоғарыда айтылған Миловань түбінде қоршауды бұзып шығуда қолданған әдісінен де көруге болады. Орман ішіндегі ашық алаңшадағы немістердің үлкен тобының алдына тұтқиылдан басып кірген бойда *батальон бүкіл жауынгерлерінің күшімен винтовкадан көзделген залптық атыс* жүргізе отырып, жау есін жиғанша қарсы беттегі қалың орман ішіне лезде еніп үлгіреді. Мұндағы залптық атыстың ерекшелігі, біріншіден, бүкіл батальон күшімен жасалуында (бөлімше немесе взвод күшімен емес), екіншіден, оның жылжу үстінде жүзеге асырылуында (окопта жатқан бойда емес).

Ал тынымсыз комбаттың бұл жолғы іс-қимылы соғысқа дейінгі қорғаныстағы тактикалық стереотиптерді бұзуының соңы емес еді.

Олардың тағы бірі жөнінде ол былай деп еске алған еді: «1941 жылы біз де, немістер де түнде соғыса алмаушы едік. «Түнгі әрекеттер» дейтініміз тек штабтарда ғана ойластырылып, төменнен жоғары басшылыққа ретімен мәлімделетін, ал құрамаларда мағыналы түрде өткізілмейтін. Немістер өз басшылығының ұйғарымына қарамастан түнде шабуылдамайтын, ал біздікілер де, бұйрығы болса да, қайта шабуылдамайтын. Түн мезгілі негізінде қайта топтасу үшін ғана пайдаланылатын» [8, 345]. Ал Бауыржанға келсек, оның әлі соғыс әрекеттеріне қатысып көрмеген жауынгерлеріне ең алғашқы тәжірибе беру үшін де түнгі мезгілді таңдауы мүлдем кездейсоқ емес-тін: ол тұтқиылдан жасалған түнгі соққының тиімділігі арта түсетініне сенім артты. Сондықтан ол бұдан былай түнгі шабуылдарды, әсіресе арьбергарттық әрекеттер барысында, жиі қолданды. Кейін шегіну мен ұрыстан шығу шараларын да ол көбіне түнгі уақытта өкізетін боды.

Бірқатар офицерлердің топографиялық дайындығындағы олқылықтары олардың белгіленген бағыттан (азимуттан) түнде ауытқып кетуіне жиі соқтыратын. Сол себептен Бауыржан аса күрделі сәттерде басты жорық бекетін (жорық барысында бөлімді жаудың тұтқиылдан шабуылдауынан сақтандыру тобын) басқаруды өз мойнына алатын. Ал түнделетіп өтетін шабуылдардың артықшылығы мынадан көрінетін: жаудың күндізгі адам саны мен техникадан басымдығы түнде жоққа айналатын, немістерге үйренішікті емес «аяз факторының» әсері күшейе түсетін және оларға тән «жат жері синдромы» да толығырақ сезілетін.

Жасырын жылжуға түн ыңғайлылау келгенімен, жолсыз жерде уақыттан ұтымсыз болатын. Сондықтан комбат түнде шамасы келгенше рокадалық жолдар арқылы, ал ондайға мүмкіндігі болмағанда, орман ішімен ағаштар кесіліп салынған жолдармен қозғалуды қалайтын.

Бір жолы қоршаудағы батальон орман ішіндегі ағашы қырқылып салынған жолмен келе жатқанында немістердің техникасы мен жаяу әскері жылжып жатқан үлкен жолға тіреледі. Сәтін тауып оны кесіп өтуге де болар еді, бірақ та қарсы беттегі қалың тоғай ішіне мыңға жуық адам күшімен, ат жегілген зеңбіректермен және жараланғандар мен жарақ-жабықтар тиелген арбалармен шапшаң еніп кету мүмкін емес-тін. Арғы беттегі тоғай ішіне еніп кетуге ыңғайлы жерге тек үлкен жолмен 3-4 шақырым жүріп барып жетуге болатыны картадан анықталды. Бауыржан тәуекелдікке бел буып, немістердің қалың жаяу колоннасының бірі бұл тұстан өтіп, 70 метрге қашықтаған кезде өз батальонын «үнсіз қалпында» жолға шапшаң шығарып, сапқа тұрғызып, сол қажетті жол кесіндісімен жүргізіп барып, таңдаған тұста арғы бетке тайдырып жіберіп, мұндағы ағашы кесіліп салынған жолмен орман ішіне тез енгізіп үлгіреді. Немістер қараңғыда өздерінің араларында жат күші болғанын өте кештетіп қана сезеді де, еш шара қолданбайды.

Оперативтік-тактикалық ойлау жағынан өте қабылетті Бауыржан, тапқырлық байқата отырып, осылайша, генерал И.В. Панфиловтың пайдалы ақыл-кеңестері мен нұсқауларын жүзеге асырып жатты.

Немістер Мәскеуге бағытытталған шабуылдау операциясының он бірінші күні, нақты айтқанда, 27 қазанда, Волоколамскіні ақыры жаулап алады. Бірақ оның бұл жеңісі жеңіліске тең жетістік еді, себебі, 316-атқыштар дивизиясынан қарсылас жағының басымдығы төрт есе болғанына қарамастан, қаланы алу үшін ұрыстарда ол жеке құрамының жартысынан айырылды және әрі қарай шабуылдауға дәрменін жоғалтты. Сол себептен жаудың тікелей Мәскеуге жетіп, оны жаулап алу жоспары бұл жолы жүзеге аспады.

Немістердің Волоколамск тұсында алға жылжуы тоқтаса да, оның басқа тұстардағы Мәскеуге қарай шабуылдау әрекеттері әлі төрт күнге жалғасты. Дегенмен, жау Волоколамск межесіне тоқтап, елеулі уақыт шамасында қорғаныста болуға мәжбүр етілді. Мәскеу үшін шайқас басталғаннан бергі жиырма сегіз күнде И.В. Панфилов бастаған 316-атқыштар дивизиясы жиырма бес шақырым жерге ғана кейін шегініпті. Жаудың одан әрі ілгерілеуіне панфиловшылар еш мүмкіндік бермеді [6, 135]. Фашистердің Мәскеуге жасаған бірінші үлкен шабуылы ақыры күйретілді. Дивизияның осы жетістікке қол жеткізуіне әрине комбат Б. Момышұлының да қосқан үлесінің зор болғаны аян.

Осы арада Мәскеу қорғанысына бірталай жаңа кеңес әскерлері тартылды, солардың қатарында Сібірде жасақталған дивизиялардың алғашқы легі, генерал А.П. Белобородов бастаған 78-атқыштар дивизиясы да келіп жетіп, қарашаның алғашқы күндері ұрыс жүргізу әрекеттеріне кірісіп кетеді.

Бұл күндері 316-дивизия да қол қусырып отырмады. Батальондар мен роталар жаңа жауынгерлер есебінен толығып жатты, қару-жарақпен қамту мәселесі де ілгерілей түсті. Дәл осы күндері бұрын панфиловшыларда болмаған жаңа қару түрі - ПТР-лер келіп түсті. ПТР дегеніміз – танктерге қарсы оқ ататын мылтықтың жаңа түрі (орысшасы – противотанковое ружье). 16-армияға бөлінген 40 ПТР-дің 30-ы панфиловшылар дивизиясына берілді. Бұған дейінгі жауынгерлердің танктерге қарсы қолданатын басты қаруы гранат пен «КС» бутылкалары болған еді [6, 136]. Егерде бұрын жауынгерлердің басты қаруы винтовка болса, енді автоматтар да беріле бастады. Осыған байланысты алдымен автоматшылар бөлімшелері мен взводтары пайда болды. Сәл кейініректе автоматшылар роталары да құрыла бастады.

Енді немістер ес жиып, қараша айының ортасына дейін екінші шабуылға дайындалады. Тек осыдан соң ол жаңа құрамалар есебінен қайта күшейіп, танктерін көбейтіп, тылдарын жақындатып, қайта топтасып барып, адам күшінен өз басымдығын алты есеге жеткізіп, 16 қарашада Мәскеуге қарай екінші шабуылын бастады.

Фашистердің жаңа үлкен шабуылы қарсаңында, нақты айтқанда, 1941 жылының 13 қарашасында, Адольф Гитлер Орша қаласында «Оңтүстік», «Орталық», «Солтүстік» армиялар топтары мен 6 жаяу әскер, 1 танк армиясы штабтары бастықтарының жиналысын өткізеді. Онда ол Германия әскерінің Кеңес Одағының астанасы Мәскеуді әлі күнге дейін ала алмағанына күйініп, кіжіне сөз сөйледі. Сөзінің соңында ол: «Москваның қазіргі тұрған орны шалқар теңіздің түбі болады. Оның тулаған толқындарының үні, міне, менің құлағыма келіп тұр. Осылайша, орыс астанасы мәдениетті дүниенің көзінен мүлде жоғалады. Оған Готтың (немісше құдай – А.А.) өзі-ақ жәрдемдеседі... Бірақ алдымен бұл қаланы талқандау керек. Бұл істі сіздер істейсіздер. Орыс әскерінен, астана халқынан ешбір жанға сауға берілмесін. Бәрі тегіс су түбінде шіруге тиіс», - деп бұйырады [6, 136].

Жаудың Мәскеуге екінші шабуылы 51 дивизия күшімен басталды. Олардың 13-і танктік, 7-і моторлы және 31-і жаяу әскер дивизиялары еді. Жаудың басымдығы алты есе артты. Осындай күштің салмақты бөлігі кеңестік 316-атқыштар дивизиясына қарсы жұмсалды.

Генерал И.В. Панфилов жауды тойтаруға адам күші мен техниканың жетіспеуі салдарынан полктерінің батальондары мен роталарын бір-бірінен бұрынғыдан да асатын қашықтықта орнықтырып, ал құрама қорғанысының осалдығын басқа айлалар есебінен өтеуге бел буды.

Ойластыра келе, бір-бірінен алыс орныққан бөлімдер мен бөлімшелердің қанаттарында атыс барынша нығыздалып жүргізілетін болды. Ол үшін, біріншіден, барлық бөлімдер мен бөлімшелердің қанаттарында міндетті түрде пулеметтер орнатылды және оларға бөлінетін оқ саны едәуір көбейтіліп, қосымша ұялар дайындалды. Аралық тұстарда атысты нығыздап жүргізу үшін пулеметшілерге қоса бір топ атқыштар да арнайы бекітілді. Сонымен қатар барлық түрлі ату қаруларының дәлдеп ату аспаптары алдын ала дұрыс қалпына келтіріліп, сынақ атыстары өткізілді.

Екіншіден, бөлімдер мен бөлімшемелер араларында міндетті түрде орлар қазылып, байланыс линиялары мен басқа да қажетті инженерлік құрылыстармен жабдықталды. Үшіншіден, негізінде орлар арқылы аса қауіпті мезеттерде іргелес жерлерге жылдам көмекке келетін мобильді топтар құрылды (автоматшылар, танкті жоюшылар, т.б. топтары).

Мұндай қорғаныс ошақтары бірнеше есе көп шабуылдаушылар күшін өздеріне аударуға және тұтас қоршауда қалып (в кольцевом окружении) жауға ұзақ төтеп беруге қабілетті болды. Жау оларды жаншып басуға ондаған танктерді қолдануға және үш-төрт тәулікке дейін уақытын жұмсауға тура келді. Осының салдары ретінде оперативтік-штабтық құжаттарда «қарсыласудың тірек пункті» («опорный пункт обороны»), «қарсыласу торабы» («узел сопротивления») деген жаңа түсініктер пайда болды.

Алғашқылардың бірі болып мұндай ошақтарды тұрғызуға Бауыржанның батальоны да тартылды. Дәл осындай принциппен Момышұлы өз батальонын 17-20 қараша аралығында Горюны-Матренино-235,1 белгісі шебіндегі ұмытылмас ұрыстарда орнықтырған болатын.

Осы тұстағы, сол күндері болған ұрыстардың қарсаңында, нақты айтқанда, 14 қарашада, генерал И.В. Панфилов комбатты шақыртып алып, онымен әңгіме жүргізеді. Осы кездесу аясында ол батальонға мынадай міндет артады: картадағы Горюны-Матренино-235,1 белгісі бойымен орнығып, осында қорғаныс шебін құрып және жауды тойтара отырып, еш шегінбей, осы шепті қайткенде де 20 қарашаға дейін ұстау. Бұл тапсырманың мән-жайын түсіндіре келе және алдындағы картаға сілтей отырып, генерал әңгімесін былай деп аяқтайды: «Біз бұл жерде қорғанысқа бекінеміз. Немістер онымызды жақын күндерде бұзып өтеді, бізде екі эшелон жоқ. Дивизиямыздың екінші эшелоны сіздер болып табыласыздар, білесіз бе, мен сіздердің батальондарыңды қатерге тігіп отырмын, жиырмасына дейін 235,1 белгіде, Горюны, Матренино шептерінде жауды ұстап тұрыңыздар...» [7, 197-198].

Жаудың үлкен шабуылды бастаған күні-ақ, 16 қарашада, «екінші эшелон» рөлін атқарушы батальон әуеден жасалған соққы мен артиллерияның атысына ұшырады. 17-сінде шабуыл күшейе түсті, ал кешке қарай немістер Матрениноны шабуылдады. Жау қысымы ауыр болғаны соншама, стансаны қорғап жатқан ротаның осы ұрыс аясында толығымен жойылуына еш күдік қалмайды. Олай бола қалса, 20-сына дейін бұл межеден шегінбей тұру міндеті іске аспай қалады.

Осыны бірден ұққан Бауыржан стансаны жауға тастап, теміржол үймесінен әрі аласұра қашуға және осында шоғырланып хабар күтуге бұйрық береді. Стансаны жаулап алғанына көңілденген немістер тіпті елдімекен сыртынан күзет қоюды да ұмытып, бірден кешкі тамақты ұйымдастыру мен түнгі ұйқыға жайғасу шараларына кірісіп кетеді. Осыны дүрбесінен көріп тұрған Бауыржан 30-40 минутта есін жиып үлгерген ротаға үшке бөлініп, әр тараптан селоға қайта басып кіруді бұйырады. Нәтижесінде 120 адам күшімен 200 неміс жойылады және құжаттар тиелген автокөлік қолға түсіріледі, ал бастысы –

қорғаныс позициялары шұғыл қалпына қайта келтіріліп, оларды қолда ұзақ ұстап тұруға алғышарттар көбейе түседі [7, 200-201].

Бұл тәуекелге бел бууы Бауыржан үшін өте қымбатқа түсті, себебі ол жоғары басшылықтың жазбаша бұйрығынсыз қорғаныс шебінен шегінуге рұқсат бергені үшін әскери трибунал сотына тартыла жаздады.

Айта кетейік, кейініректе далалық жарғылары қайта қаралғанда құрамалар командирлерінің басшылық бұйрықтарын орындауда маневр жасауға өкілеттіктері кеңейтіледі. Бұған комбат Момышұлының осы жолғы тәжірибесінің де ықпал етуі әбден ықтимал.

Бұл сюжет осы шепте орын алған драмалық оқиғалардың бірі ғана еді. Жау артиллериясының шоғындырыла атысынан кейін бүкіл қарсыласу торабының тірек пункті болып саналатын 235,1 белгісіндегі ротаға қоршауға түсіп жойылып кету қаупі төнеді. Осы сәтте комбат оған толығымен басып-жаншылған болып жауға көрінуге алдамшы әрекет жасауды бұйырады. Немістер бұл ротаны жойылды деп санап, колоннаға жиылып, танктерді алдыға салып, көпірге жетіп, миналардың бар-жоғын айқындау үшін тоқтайды да жайбарақат жерге түседі. Осы мезетте берілген белгі бойынша 80 жауынгер кенеттен «тіріліп кетіп», бар екпінімен қайта шабуылға шығады. Нәтижесінде олар 150 немісті жер жастандырып, 1 зеңбіректі, 1 тракторды және 3 танкті, 150 снарядты және құжаттар тиелген штаб автокөлігін қолға түсіреді [7, 205]. Ақыры бауыржаншылардың қорғанысында саңылаудың пайда болу қаупі жойылып, мұндағы бөлімшелердің жауға тойтарыс беруге қабілеттілігі арттырылады.

Ес ауғанша бітпес болып көрінген тәуліктің түн ортасында Бауыржан телефон арқылы өз командиріне батальонның жағдайы мен оның басқару пунктінде екі полк командирлерінің болуы туралы мәлімдеме жасағанда: «Бүкіл топты басқаруды өз қолыңа алыңыз!» - деген жауап алады. Алты сағат бойы 1 полковник пен 1 майор аға лейтенанттың бағынышында болады [7, 206].

Тағы екі тәулік бойы тұтас қоршауда атыс пен пен жарылыс ортасында қала отырып, батальон жауынгерлері қорғаныс шебін ұстай білді. Тек 20 қарашада ғана шегінуге көшті. Басында орындалмас болып көрінген тапсырма толық жүзеге асты. 23 қарашада, төртінші тәулікте, батальон қоршаудан шығып, 15 шақырым жер жүріп барып өз дивизиясына қосылды. Қарулас әріптестері мен дивизия басшылары батальонды қуана қарсы алады. 316-атқыштар дивизиясына 8-гвардия дивизиясы атағы берілгені туралы хабарды батальон жауынгерлері сол күндері генерал И.В. Панфиловтың қаза болуы туралы хабармен қоса алады [7, 213].

26 қарашада, алғашқы ұрысынан 40 күн өтісімен, 16-армия қолбасшысы К.К. Рокоссовский Бауыржан Момышұлын полк командирі етіп тағайындайды. Бұл жөнінде шешім қабылдағаны туралы хабарлап қолбасшы былай дейді: «...Қызыл Армияда полкке басшылық ететін жалғыз дара аға лейтенант деп айта алмаймын, ал менің армиямда сіз жеке дарасыз, құттықтаймын» [7, 223].

Белгіленген шепте позицияларын ұстай отырып, полк командирі панфиловшылдық өзінің «белсенді қорғану» әдісі бойынша жаудың атыстық әлеуетін азайту мақсатымен жаңа операцияны өткізді. Жаудың Лопатово маңына көп қару-жарақ пен снарядтарды вагондардан түсіргені туралы мәліметті алысымен ол 5 мобильдік топ күшімен түн ортасынан таңға шейін, жарты сағаттық интервалмен, Лопатовоны жан-жақтан атқылайды. Сасқалақтаған жау 3 мыңдай снарядтарын тиімсіз жұмсап, зеңбіректермен жан-жаққа көзделмеген ұзақ атыс жүргізеді. Нәтижесінде 30 қарашада Соколово тұсында жаудың 2 танк батальоны мен 1 жаяу әскер полкіне қарсы тұру едәуір жеңілденеді.

31 қарашада 1073-ші полк алған бұйрығы бойынша Крюково елді мекеніне жетіп бекінеді. Бұл жер жаудың Мәскеуге ең жақындаған тұсы еді. Картадан командир мұнан тап Мәскеуге дейінгі аралықта жаңа қорғаныс шебін құруға ыңғайлы жердің жоқ екеніне көз жеткізеді. Сол себептен ол қайшымен Мәскеу учаскесін қиып алады да, адъютантына

өртетіп жібертеді. Сол күні барлық бөлімшелердің командирлерін жинап алып, бірде бір офицерге, командирге, солдатқа Крюководан шегінуге рұқсат берілмейтіні туралы өз шешімін хабарлайды [7, 233].

1 желтоқсанда кескілескен ұрыстар басталады. Кешірек ұрыстар қаланың көшелеріне ығысты және күнделікті 6 сағаттан 18 сағатқа дейін созылды. 5 желтоқсанда ең ауыр жағдай қалыптасты. Осы күні полк командирі ауыр жараланады, бірақ тылға эвакуациялаудан бас тартты.

Бір кезде 1-батальон командирі Исламқұлов телефонмен оң және сол қанатындағы көрші бөлімдердің шегініп кетуін баяндап, енді жауды ұстап тұруға еш айла қалмағанын хабарлайды. Сонда Бауыржан оған былай қазақша жауап қайтарады: «Ей, Мұхаметқұл! «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді» деген халқымыздың мақалы есінде ме? Бұл «Арым – жанымның садағасы» деген сөз. Менің бұйрығым осы». Осыдан соң тек соңғы патронға дейін атысып, аброймен жан тапсыруға бел буған Исламқұлов, қалған жауынгерлерін жинап алып, жанталаса қайта шабуылға шығады. Сасқалақтаған жау не істерін білмей, шабуылын тоқтатады. Ахуал уақытша тұрақтана түседі [7, 240].

Өзінің халін жеңілдету үшін Бауыржан құраманың дәрігеріне арнайы аспаптарсыз және зарарсыздандыратын дәрі-дәрмексіз омыртқасына қадалған оқты кәдімгі қарапайым қысқышпен суыртып алады.

Кескілескен шайқастар, кейде жекпе-жек айқастарына айналып, тағы үш күнге созылады. 8 желтоқсанда төрт сағаттық артиллерия дайындығынан соң 8-гвардиялық дивизия 1073-полкті ортаға ала отырып, басқа құрамалармен әрекеттесе келе жоғары басшылықтың бұйрығымен шешуші қайта шабуылға көшеді. Нәтижесінде жау Истра өзенінен әрі қарай қуылып тасталады. Осымен жаудың Мәскеуге екінші және соңғы үлкен шабуылы да сәтсіздікпен аяқталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Вторая мировая война. Краткая история. – М.: Наука, 1984. – 590 с.
- 2 Васильев А.Ф. Некоторые аспекты хода и последствий битвы под Москвой // Вопросы истории. – 2002. - № 1. – С. 99-106.
- 3 Маршал Советского Союза Г.К. Жуков рассказывает о битве под Москвой // <https://youtu.be/ajxEzjTbFIo> (жүгіну мерзімі - 21.10.2019).
- 4 Невзоров Б. Подвиг 28 панфиловцев – не легенда войны, а ее бессмертная быль // Казахстанская правда. – 2005. – 30 апреля.
- 5 Рокоссовский К.К. Солдатский долг. - 5-е изд. — М.: Воениздат, 1988, - 376 с. // <http://militera.lib.ru/memo/russian/rokossovsky/index.html> (Жүгіну мерзімі - 17.05.2018)].
- 6 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. Алматы: «Атамұра», 2004. – 400 б.
- 7 Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. – Алматы, 2010. – 336 б.
- 8 Момыш-ұлы Б. За нами Москва. Записки офицера. Изд. 6-е. – Алматы: «Жазушы», 1970. – 528 с.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе источников анализируются методы ведения боевых действий Б. Момыш-ұлы в битве за Москву и раскрывается сущность его вклада в оборонительную тактику.

RESUME

In the article on the base of the sources there is analysed the warfare of B. Momyshuly in the battle for Moscow and the essence of his contribution in the offensive tactics is revealed.

Аннотация

Мақала тарих ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі – дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институтының алатын орнын белгілеуге арналған.

Автор аталған институтты теориялық жағынан жете зерттеп, оның әдісна-малық негіздерін жасаудың қажеттілігіне тоқталады.

Түйін сөздер: Батыр, қазақ қоғамы, жеке батыр, қамал бұзған батыр, қара батыр, жорық, азаттық қозғалыс, қазақ-жоңғар соғыстары.

А. Күзембайұлы

Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, тар. ғыл. д-ры, профессор

Батырлар институты: теориялық және методологиялық проблемалары

Тәуелсіздік алған отыз жылдың ішінде қазақ тарихшылары тұлға тарихы жөнінде қыруар еңбектер жазды. Ірілі-уақты қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, билер мен батырлар ғылыми, ғылыми-көпшілік мақалалар мен монографиялық еңбектердің тақырыбына айналды. Солардың ішінде тарих ғылымында әлі шешімін таппаған мәселелердің бірі – қоғамдағы батырлар статусы. Кеңес тарихнамасында М.П. Вяткин мен Е. Бекмахановтың зерттеулері қоғамдағы батырлар жөнінде бірлі – жарымды еңбектері бар екендігі белгілі. Бірақ олар да марксизм әдінамасының тар шеңберінен шыға алмады [1]. Соңғы 30 жыл ішінде батырлар жөнінде жарық көрген шығармалардың саны жоқ [2]. Өкініштісі, батырлар тақырыбы өзекті мәселелер қатарынан табылғанымен, оған теориялық жағынан талдау жасалған емес. Соңғы жылдары аталған тақырыпты Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогика университетінің профессоры Ө.И. Исенов кеңінен зерттеуде [3].

1995 жылы мамыр айында «Қазақ радиосына» берген сұхбатында академик Манаш Қозыбаев былай деп еді «...жаугершілік заманда ...қыран батырлар әлеуметтік топ болып қалыптасты» [4].

Ел ішінде «қазақта не көп, батыр көп» деген қаңқу сөз бар. Қызылорда мемлекеттік университеті жанында «Қорқыттану және өлкетану» ғылыми-зерттеу институтының қызметкері Бақытжан Ахметбек e-history.kz

электронды журналының 2018 жылдың 08 қаңтардағы номерінде жариялаған мақаласында тек «Сыр бойында 1989 жылдан бері 550 батырдың есімін анықтадым» - дейді [5]. Егер бір ғана өңірде осыншама батыр болса, «қазақ неғып жоңғардан теперіш көріп, орысқа бодан болған» деген заңды сұрақ туындайды. Жер-жерлерде атқа мінген ескерткіштер мен ас беру сияқты іс-шаралардың өтіп жатқандығы да жасырын емес. Елімізде қолдан батыр жасау үрдісі көбейіп бара жатқан сияқты. Торғайда Тышқан есімді батыр болыпты. Сол кісі дүниеден өтер шағында «бес қаруымды дайындап, жаумен шайқаса алмай, арманда кетіп барамын» деген екен.

Ағылшын халқы «бір миллион адамнан халқына қалаулы, еліне елеулі бір адам туады» деп есептейді екен. Қазақта да «жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дейді. Осы математикалық формуланы пайдалана отыра қазақ жерінде тарихи дәуірдің кезеңдеріндегі демографиялық ахуалды ескере отырып, белгілі қайраткерлердің есебін шығаруға әбден болады.

Біздің пікірімізше, тарихшылар алдындағы кезек күттірмейтін мәселе – батырлар институтын теориялық жағынан негіздеу. Батырлардың қоғамдық статусын, олардың деңгейін анықтау, топқа бөлу.

"Батыр" терминінің өзі қазақта өте ерте заманда пайда болған [6, 104]. Қазақтың ауыз әдебиетінде батыр термині жиі кездеседі. Ғалымдар арасында батыр сөзінің этимологиясы туралы әртүрлі болжамдар, қарама-қарсы пікірлер бар. Ғалым-тілшілердің бір тобы бұл сөздің *баатур* түрінде "Алтын жарықта", ал *баһадур* формасында монғолдың жазба тілінде кездесуін атай келіп, мұның екеуі де монғол тілінің сөзі деп топшылайды.

Неміс ғалымы Банг-Кауп - (Bang Kaup) Вилли қырғыз, сағай тілдерінде кездесетін *баатыр*/матыр формаларын *баһадур* сөзінің қысқарған түрі, яғни дыбыстық өзгерістерге ұшыраған варианты деп табады. Екінші бір немістің түркітанушысы Карл Генрих жоғардағы пікірді қолдайды. Финнің атақты лингвисті Рясянен Арво Мартти Октавианус те түркі тіліндегі батур сөзін баһадурден шығарады. Т. Рамстедт парсы, орыс тілдерінде кездесетін баһадур және батырь, түркі тілдеріндегі батыр сөздерінің түбірі: "герой, ержүрек" мағыналарын білдіретін баһа сөзі болу керек деп топшылайды Л.З. Будагов алтай тіліндегі пәттір-/мәттір сөзін монғол тіліндегі баһадур сөзінің нұсқалары деп, монғол тіліне апарып телиді. С.Е. Малов ұйғыр тіліндегі батур/батыр сөздеріне шолу жасап, оны бірде парсы, бірде монғол тіліне жатқызады [7].

К. Менгес В. Хенигстің ауызша айтқан жорамалына сүйеніп, оған сілтеме жасап, көне түркі тіліндегі батыр сөзінің шығу тегін парсы тілімен, әсіресе, оның шығыс тобымен байланыстырады. Мұның дәлелі ретінде Авестадағы «вахтар» сөзін мысал ретінде келтіреді. К. Локоч баһадур парсы тілінің сөзі, ол *баһа нутра* сөзінен шыққан, яғни, "бақытты болып, кейін оралу" деген мағынаны білдіреді деп көрсетеді.

Көптеген зерттеушілер монғол тіліндегі *баһатур*, Орхон-Енесай жазба ескерткіштерінде кездесетін *батур* сөздерін талдай келіп, мұның соңғысын көне деп табады. К. Менгес ықылым заманнан батыр сөзі монғол тіліндегі баһатур формасынан бірнеше ғасыр бұрын көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетінін айтады. Ал Г. Дерфер көне түркі тілінің батыр сөзін тікелей монғолдың баһадур сөзінен шықты деу қате, жаңсақ пікір деп көрсеткен. Г. Дерфердің көрсетуінше, қадым заманнан Сібірдің кейбір халықтары тілінде баһадур сөзі титул ретінде қолданылған [8, 104].

Батыр сөзін көне түркі тіліне Ғ. Мұсабаев та жатқызған. Ол тілшілер арасында түсініксіз көне сөздердің төркінін араб, парсы тілдерінен іздейтін жаман әдет бар. Бұл сөзді парсынікі деген жалған пікір. Э. Шаванн және А. Вамбери батыр сөзін көне түркі сөзі деп көрсеткен. Көне түркі тіліндегі баттұр, ол кездегі соғыстың дәстүрінде майдан – екі қолдың аралық жері. Осыған жекпе-жекке шығады. Сөйтіп, майданда жекпе-жекке шығып, қарсы жауын күткен адамға бат – "*батыл*", тыр – "*тұр*" деген сөз деп көрсетеді [9].

Сөйтіп, батыр сөзі – қазақ сахарасында жасаған, түркі тілдес көшпелі қазақ тайпаларының арғы тегі – хундардың тілінде болған көне түркі сөзі. Көп-шілік тілші-ғалымдардың бұл сөзді ешқандай дәлелсіз, тарихи оқиғалармен, тіл фактілерімен байланыстырмай парсы немесе монғол тілдеріне жатқызуы – тарихи қате, жаңсақ пікір. Батыр сөзін бауырлас, қандас түркі халықтарының тілдеріне ортақ мұра деп қарау керек. Әлбетте, сөздің этимологиясын лингвист мамандардың еншісіне қалдырып, өз тақырыбымызға көшейік.

Бірінші методологиялық проблема қазақ қоғамының саяси өмірінде көрнекті рөл атқарған батырлардың әлеуметтік орны. Әлеуметтік категория ретінде батырлар институтының қалыптасуы қоғамдағы саяси құбылыстарға тығыз байланысты.

Академик М. Қозыбаев 2001 жылы қыркүйек айының 20-сында «Атырау» газетінде басылған «Осы жұрт С. Зимановты біле ме екен» деген мақаласында «батыр» ұғымына түсініктеме береді. «Батыр» деген кім? «*Батыр*» деп қобалжыған жүректі туекелге байлайтын, жау сесінен қасарысып қобалжыған жүректі тәуекелге байлайтын, жау сесінен қасарысып қайтпайтын, қиындықты жеңетін, батпан жүкті көтеріп, қиямет көпірінен аттайтын жүрек жұтқан жігерлі жанды айтады. «*Батыр*» деп ұлт мүддесін, елін сатпайтын, әділеттілікті жақтайтын, егескен жауын жекпе-жекте жайратып, ту сыртынан атпайтын, суға салса батпайтын қайсар да өжет қас Азаматты айтады. «*Батыр*» деп жанын шүберекке байлап, ел болашағын ойлайтын өмір қызығына тоймайтын, игі істі ауырлығына қарамай қолдайтын, үміті мен сенімін ұрпақтарына ақ тілекпен жолдайтын қайраткер, ойшыл, сыршыл ерді айтады" [10].

Батыр деп - әскери өнерді жақсы меңгерген, ақылдылығымен, асқан қайратымен, жау түсірер жеке басының ерлігімен аты шыққан, қол бастайтын азамат аталған. Батыр атағы мирасқорлық жолын қумаған, әрбір адам оған жеке басының ерлігімен ие болған. «*Батырлар атағының кең таралуы, - дейді М.П. Вяткин – қазақ қоғамының өзгешелік сипатының бір түрі. Бұл жағдай біз қарастырып отырған заманда өзбектерде де, қарақалпақтарда да, қырғыздарда да болмаған*» [7, 110].

Мәселенің бұған дейінгі зерттелуіне көз салсақ, революцияға дейінгі кейбір авторлардың еңбектерінде қазақ қоғамындағы батырлардың рөлі мен орны туралы қате пайымдауларға жол берілгенін көреміз. Мәселен, Л. Костенко деген белгісіз автор «*Отчаянные воры и разбойники прежде пользовались в народе почетом и носили титул батыра*», - деп жазады [11, 42]. Ал, кеңестік кезеңдегі зерттеушілердің көпшілігі батырларды әлеуметтік топ ретінде қарастырудан бас тартса, М.Вяткиннің өзі батыр терминін әлеуметтік мәнге ие бола қоймаған, тұрмыстық деңгейдегі термин деп баға берген еді [7, 110]. Бірақ, М. Вяткин батыр терминін әлеуметтік-таптық мәні жоқ ұғым ретінде қарастыра отырып, әсіресе, XVIII ғасырда ерекше рөлге ие болған батырлардың қоғамдық табиғатын анықтаудың қиындығын алға тартады. Мұндай «қиындықты» қоғамдық қатынастарды тек таптық тұрғыдан түсіндіретін методологияны басшылыққа алған кеңестік зерттеушінің бастан өткеруі таңданарлық жайт емес. Себебі, қазақ қоғамындағы батырлар өздерінің таптық сипаты жағынан үстем тап немесе қаналушы-езілген тап арасынан да шыққан тұлғалар болғандығын ұмытпауымыз керек.

Жалпы батырлар институтының қалыптасуы, генезисі сонау ежелгі замандардан бастау алады. Бірақ, мәселені зерттеу оның деректік негіздерінің жетімсіздігінен қиындай түседі. Осы арада бізге тарихи деректердің өзіндік тобын құрайтын *батырлар жыры* негіз бола алады. Батырлар институтының бастау көзі, қалыптасу кезеңдерінің тарихи эволюциясы батырлар жырынан анық көрініс береді. Батырлар жырын талдай отырып, батырлардың әлеуметтік топ ретінде қалыптасу жолын көруге болады. Бұл туралы белгілі зерттеуші Р.С. Липец былай деп жазады: "*тюрко-монгольские народы проходили путь исторического развития неравномерно и к моменту сложения у них эпоса в нем оказались зафиксированными различные стадии процесса. Картина общественной жизни в эпосе неоднозначна. Образ эпического героя модифицируется. От батыра одиночки,*

генетически еще во многом связанного с одиноким охотником доклассового общества, он проходит ряд этапов до члена дифференцированного воинского содружества при ставке могущественного властителя "семидесятиханной страны", организующего походы на сильные оседлые государства" [12, 4].

Бірақ, батырлардың әлеуметтік, саяси күш ретінде институтқа айналуы бұдан кейінгі кезеңдерде бірте-бірте жүзеге асты. Сондықтан Е. Бекмаханов XIII-XIV ғасырлардағы батырлар мен XV-XIX ғасырлардағы батырларды бірдей қарастыруға болмайды деп атап көрсеткен еді [13, 104].

VII-XVIII ғасырлардағы ішкі және сыртқы факторлар қазақ қоғамындағы батырлардың саяси, әлеуметтік мәртебеге ие болуына қолайлы жағдай туғызды. Сондықтан ел басына күн туған сәтте саяси басымдылық батырлар қолына өтті. Сыртқы жаудан қорғану, елдің ішкі бірлігін сақтау сияқты күрделі мәселелерде батырлардың рөлі жоғары болды. Батыр атағын ақсүйек және қарасүйек өкілдері де қоғамдық дәрежесіне қарамастан бірдей иелене алатын, әрі батырлар XVII-XVIII ғасырлардағы сыртқы фактордың күштілігінен қоғамдық қатынастарда басымдылыққа ие болды. Сондықтан дәл осы кезеңде батырлар институтының күрделі қалыптасу процесі аяқталып, ол өзінің дәл осы кезеңдегі дәстүрлі қазақ қоғамына тән ерекшелігіне сай өзіндік функцияларын атқарды.

Бірақ, батырлар институты XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жойыла бастайды. Патша өкіметі қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік институттарын жоюды ең алдымен батырлардың көзін құрту жолдарын іздестіруден бастады. Себебі олар елдіктің, қазақ жерінің тәуелсіздігі мен бүтіндігінің жоқшысы еді. Батырлардан құтылу, сол арқылы қазақ халқын жуасытуға, рухсыздандыруға бағытталған әрекет отарлық саясаттың құрамдас бөлігі, басты бағыттарының бірі болғандығы патшалық Ресейдің ресми құжаттарынан да көрінеді. 1806 ж. 31 мамырда император I Александрдың Бөкей ордасы үшін бекіткен «Хан кеңесі үшін ережелерде» *«батырлар пайда болмасын және күшеймесін» деген нақты нұсқау жазылған»,* - деп атап көрсетеді [14, 65].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап дәстүрлі қазақ қоғамына тән институттардың бірте-бірте өз рөлдерінен айырыла бастауымен, ендігі тұста олар атқарған қоғамдық-саяси қызметтің формасы мен мазмұны жаңа күштердің қолына өте бастайды. Басқаша айтқанда, XVII-XVIII ғасырлармен салыстырғанда, XIX ғасырдағы қазақ қоғамына әсер еткен ішкі-сыртқы факторлар Ресей патшалығының отарлық саясатының күшеюімен жаңа мазмұнға ие болды. Ендігі тұста қазақ қоғамының рухани-мәдени, қоғамдық-саяси дамуының жолындағы күресін жаңа күштер – рухани тұлғалар бастады. Басқаша айтқанда, билер, шешендер, ақындар мен жыраулар, ишандар мен имамдар өздерінің рухани-шығармашылық, қоғамдық қызметтері арқылы қазақ қоғамының отаршылдыққа қарсы азаттық күресіне жаңаша мазмұн берді.

Екінші бір методологиялық мәселе, батырларды рангқа бөлу. Қазақтың қаһармандық эпостарында ұшырайтын батырлар: қара батыр, қара берен батыр, жеке батыр, қамал бұзған батыр болып бөлінеді.

Үрім-бұтағынан бері қарай батыр атанып келе жатқан, ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамайтын батыр қара батыр немесе қара берен батыр деп аталған. *Жеке батыр – қауіп-қатерді елеместен, ұрысқа жолдассыз, жалғыз өзі аттанатын батыр.* Қазақтың қаһармандық эпостарындағы Алпамыс, Ер Тарғын, Қобыланды, Қамбар – жауына жалғыз аттанған ұлы батырлар. Бекмаханов өзінің еңбегінде Кенесарының ең жақын серіктерінің бірі – Төлебай жеке батыр деп аталды [15, 104]. *Қамал бұзған батыр – талай рет жаугершілікке қатынасып, жауын жеңіп, бірнеше рет қамал алған, атақты, танымал батыр.* Жоңғар басқыншыларына қарсы қол бастап, жауына соққы берген Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы қарт Бөгенбай, Көшебе керей Қожаберген, Шұбарайғыр Қожаберген, Балта керей Тұрсынбай, Табын Бөкенбай, уақ Батыр Баян, Шапырашты Наурызбай, Шақшақ Жәнібек Қошқарұлы, Ер Жәнібек батырлар – ордабасы атанған. Одан

кейінгі дәуірлердегі Сырым Датұлы, Исатай мен Махамбет, Жоламан Тіленшіұлы, Кенесары, Наурызбай Қасымұлдары, Шұбыртпалы Ағыбай, Кейкі, Қытайдағы Оспан батырлар өзінің ерлігімен ел есінде қалғаны белгілі.

Ертеде қазақта батырлар көп болған. Тарихи мәліметтерге жүгінсек, әр тайпаның, әр рудың өзінің батырлары болған. Жорық-жортуыл, жаугершілік тәрізді ел, халық тағдыры шешілетін сын сағаттарда, ауыр кезең-дерде, ер сасқан, әйел етегін басқан, ата баладан, ана қызынан айырылған, “Ақтабан шұбырынды” аталған аласапыран заманда, қан кешті ұрыс, жан кешті майдандарда өзінің айлакерлігімен, ерлігімен көзге түскен, жауына қарсы аттанған азаматтардың басын біріктірген, халық ұлдарын бастағандарды, халық *батырбасы* деп атаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Батыр Срым (Освободительное движение в Казахстане в конце XVIII в.). - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. 392 с.; 2-е изд. (на казахском яз.). - Алма-Ата, 1951. - 400 с.; 3-е изд. (на русском яз.). - Алматы, 1998. - 432 с., Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: «Санат», 1994.
- 2 Краткая энциклопедия Казахской ССР. Том 1.; Абсалямова Н. Возвращение батыров // Казахстанская правда. - 1999. - 24 августа; Казиев Б. Мы должны быть благодарными потомками // Костанайские новости. - 2001. - 26 сентября; Кенжегулова Н. Незабвенные имена // Заря. - 1991. - 8 августа; Рахимбекова З. Страницы жизни казахских батыров // Казахстанская правда. - 1995. - 2 августа; Рахманов М. «Батыр» – это не просто храбрец // Кустанай. - 1994. - 27 июля; Славные сыны степи: (Биобиблиографическое пособие) / Сост. Т.Т. Кенесарина; под ред. Т.В. Индуловой. - Алматы: ГРДБ им. С. Бегалина, 1997. - 106 с.; Сулейменов Х. Народ хранит память о своем батыре // Костанайские новости. - 1993. - 27 ноября.
- 3 Исенов Ө.И. Батырлар институты: батырбасы табын Бөкенбай // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2012. – №2 (25). – мамыр. - 77-87 бб.; Қазақ қоғамындағы ортағасырлық батырлар институты // «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл: жетістіктері, проблемалары және перспективалары» // Материалы республиканской научно-практической конференции – Костанай, 2011. – 394 с. – 180-188 бб.; Табын Бөкенбай батыр және одан тараған тархандар әулеті // М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті. Хабаршы. - 2010. - №4 (40). – Қазан - қараша – желтоқсан. – 154-166 б.; Тама Есет батыр // Қазақ тарихы. - 2008. – №5-6. - 27-30 бб.; Жәнібек тархан // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. - 2007. - №1 (9). – 96-101 бб.
- 4 Қозыбаев М. Батыр-ел қорғаны. Тұлғалар тұғыры. - Алматы: «ҚазАқпарат», 2009. – 16 б.
- 5 Ахметбек Б. Сыр бойының батырлары // © e-history.kz). - 2018. - 08 қаңтар.
- 6 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: «Санат», 1994. - 104 б.
- 7 Вяткин М.П. Батыр Сырым. – Алматы, 1998. - 110 б.
- 8 Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. - А, 1990. - 104 б.
- 9 www.nich.tarmpi.kz/n_publ/jg27/2/baujanov_seytjanov_karsanbay.doc
- 10 Қозыбаев М. Осы жұрт С. Зимановты біле ме екен. Тұлғалар тұғыры. - Алматы: «ҚазАқпарат», 2009. - 358 б.
- 11 Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - СПб., 1871. - 42 б. // www.kodges.ru

- 12 Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. - М., Изд-во Наука, 1984. - 4 б.
- 13 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: «Санат», 1994. - 104 б.
- 14 Исенов Ө.И. Батырлар институты: батырбасы табын Бөкенбай // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2012. - №2 (25). – мамыр. – 77-87 бб.

РЕЗЮМЕ

В статье «Институт батырства: теоретико-методологические проблемы» акцентируется внимание на таких проблемах истории Казахстана, как роль батырства, его место в социальной структуре казахского традиционного общества. Обосновывается необходимость тщательной теоретической разработки данной проблемы.

RESUME

The article "Batyr's' institution: theoretical and methodological challenges" focuses on such problems of history of Kazakhstan as the role of batyr's, their place in the social structure of the Kazakh traditional society. The necessity of a thorough theoretical development of the problem is justified.

ӘОЖ 316.444.5(574.25)

Аннотация

Мақалада Павлодар-Екібастұз территориалдық-өндірістік кешенінің құрылуының алғышарттары, құрылысының тарихы сараланып, кешеннің республика экономикасындағы орнын айқындауға ұмтылыс жасалады.

Сонымен қатар, мұрағат және статистикалық деректер негізінде өндірістік даму кезеңіндегі облыстың әлеуметтік құрамындағы өзгеріс, жұмысшылардың біліктілігін арттыру, жұмысшылардың ұлттық құрамы мәселелері талданады.

Түйін сөздер: бесжылдық жоспар, ауыр өнеркәсіп, электрэнергиясы, территориалдық-өндірістік кешен, жұмысшылар, әлеуметтік құрылым.

З.Ә. Сабданбекова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Павлодар облысының XX ғ. 50-80 жылдардағы өнеркәсіптік дамуы және халықтың әлеуметтік құрамындағы өзгерістер

Павлодар облысының қарастырылып отырған кезеңдегі өнеркәсіптік дамуының алғышарттары кеңестік индустрияландыру саясаты мен соғыс кезіндегі құрылымдық өзгерістер негізінде қалыптасты. Яғни, жеткілікті деңгейдегі өнеркәсіптік базаның болуы және кейін қомақты қаржы құю мен материалдық және адам ресурстарын тарту, XX ғ. екінші жартысында облыстың республикада жетекші өнеркәсіп орталықтарының біріне айналуына мүмкіндік берді.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің V сессиясы қабылдаған заңға сәйкес республика территориясында 9 экономикалық аудан ұйымдастырылып, Павлодар облысы Қарағанды әкімшілік ауданына енді. Осы жылғы КОКП Орталық Комитетінің XX съезінде Павлодар-Екібастұз территориалдық-өндірістік кешенін (бұдан әрі - ТӨК) құру туралы шешім қабылданады.

Павлодар-Екібастұз өндірістік кешені электр энергетикасы, көмір, ферроқорытпа, алюмин, трактор, химия, мұнай өңдеу салаларына маманданды.

ТӨК-тің осы салаларға мамандануы бірнеше факторлармен байланысты еді. Біріншіден, минералды отын мен шикізаттың қомақты қорларының болуы. Тас көмірдің мол қорына бай Екібастұз және Майкөбе көмір бассейндерінің орналасуы. Облыс аумағында

еліміздегі бірден-бір ірі Бозшакөл кешенді кеніш ошағы орналасқан. Оның кенінің құрамында бірқатар металлдардың өнеркәсіптік қоспасы және басқа компоненттер бар. Баянауыл ауданында полиметалл қорының жеткіліктілігі. Сондай-ақ, Баянауылдың жер қойнауы магнезит, күкіртті колчедан, хром, никель кендері, молибден, бериллий, кадмий, германий және т.б. бай.

Қалқаман, Тобылжан, Маралды, Жамантұз, Жалаулы, Коряков, Светлица, Әжбұлат, Ақсор және т.б. көлдерінен өндірілетін ас тұзы есебінен республикадағы ас тұзының қомақты қорының болуы, химия өнеркәсібі салаларын дамытуға қолайлы еді.

Сонымен қатар, екіншіден, Павлодар-Екібастұз территориалдық-өндірістік кешенінің мамандануына оның Оңтүстік Сібір темір жолы, республикамыздың басты су артериясы - Ертіс су жолы, Семей-Павлодар-Омбы автомагистралі, Омбы-Павлодар-Шымкент мұнай құбыры сияқты маңызды транспорт магистралінің қиылысында – тиімді экономикалық-географиялық орналасуына тікелей байланысты болды. Кешен территориясының Кузбасс, Қарағанды бассейндері, Солтүстік және Орталық Қазақстан, Батыс Сібір сияқты маңызды экономикалық аудандар аралығында орналасуы.

Үшіншіден, халықтың орналасуы мен өнеркәсіп орындарының жұмыскерлерінің демалысын дұрыс қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін Баянауыл, Мойылды, Маралды көлі т.б. демалыс орындарының болуы да маңызды рөл атқарды.

XX ғ. 50-жылдарының ортасында құрылыстары басталып, өңірде Алюминий зауыты, Трактор зауыты, Химия зауыты, Ақсу (бұрынғы Ермак) ферроқорытпа зауыты, мұнай өңдеу, химия зауыттары сияқты өндіріс алпауыттары бой көтеріп, Павлодар-Екібастұз территориалдық-өндірістік кешені қалыптасқан болатын. Территориялық өндірістік кешен негізгі үш орталықта орналасты. Біріншісі – Павлодар өңдеу өнеркәсібі орталығы, екіншісі Екібастұз отын - энергетика өнеркәсібі орталығы, үшіншісі – Ермак (Ақсу) – өнеркәсіп – энергетика орталығы.

Павлодар алюминий зауыты құрамында негізгі алюминий тотығы (20 шақты жеке бөлімдерден тұратын), электролиз, электрорлит, анод массасы және бірнеше көмекші цехтардан тұратын кешенді кәсіпорын ретінде жобаланды. 1962 ж. күзінде тұңғыш өнім - алюминий тотығы гидратын берген алюминий зауытының тәжірибелік цехы іске қосылды. 1964 ж. алюминий тотығын берді [1, 173].

Павлодар трактор зауыты комбайн зауыты ретінде 1950-жылдары салына бастаған болатын. Кейін машина зауыты болып өзгертілді. 1966 ж. КОКП XXIII съезі директивасымен трактор зауыты ретінде өзгертілді. Екі жылдан соң конвейерден тұңғыш ДТ-75м маркалы «Қазақстан» тракторы шығарылды. Осылайша, құрылыс жоспарына өзгерістердің бірнеше рет енгізілуі, трактор зауытының құрылысын кешеуілдетті.

Павлодар химия зауытын салу шешімі КОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1958 ж. 23 шілдедегі қаулысымен қабылданды. Күйдіргіш соды, гербицид, сірке қышқылы және 53 түрлі өнеркәсіп өнімін шығаруға жобаланған химия комбинатының құрылысы 1965 жылы басталды. Химкомбинаттың бірінші кезегі 1968 жылы іске қосылды.

Мұнай өңдеу зауытының құрылысы 1971 жылы басталып, 1978 жылы қолдануға зауыттың бірінші кезегі берілген. 1978 жылдың жазында зауыт өзінің алғашқы өнімдері - бензин, мазут және дизельдік жанармайды ұсынды [2, 42].

Жетекші өнеркәсіптермен қатар көлік жөндеу (1963 жылы), шина жөндеу (1965 жылы), керамика (1972 жылы), асхана құралдары зауыты (1973 жылы), ет комбинаты (1960 жылы), нан зауыты (1961 жылы), тігін фабрикасы (1960 жылы), құрама жем зауыты (1972 жылы) және т.б. қосымша кәсіпорындар салынды. Зауыттардың құрылысы мен жұмысын қамтамасыз ету үшін 1963 жылы қуаты 300 кВт - 2-ші жылу электр орталығы (ЖЭО), 1964 жылы 1-ші ЖЭО, 1972 жылы 3-ші ЖЭО салынды. Силикат кірпіш (1958 жылы), ЖБИ (темір-бетон бұйымдары зауыты) - 1, 2, 3, 4 (1958 жылы), металлкострукция зауыты (1963 жылы), тұрғын-үй салу комбинаты, картон-рубериод зауыты (1976 жылы) және басқалары салынып, қуатты құрылыс базасы құрылды [3, 117].

Яғни, ірі өндіріс орындарын салу барысында осы құрылысқа қажетті бұйымдар шығаратын қосалқы кәсіпорындардың ашылуы, облыста бұрын қолға алынбаған салалардың жұмысын дамытты.

Екібастұз торабы да қарқынды дамыды. Халық шаруашылығын дамыту жоспары бойынша облыста 1950-жылдары Екібастұз көмір бассейнінде 1960 жылы қолданысқа берілетін, жалпы қуаты 18 млн. тонна төрт разрез құрылысы қарастырылды. 1954 жылдың желтоқсанында қуаты 3 млн. тонна бірінші разрез іске қосылды. Ол жеті жыл салынды. 1955 жылы 2-ші разрездің құрылысы басталып, ол 1959 жылдың шілдесінде іске қосылды. Үшінші және төртінші разрездердің құрылысы 1958 ж. тоқтатылып, 1961 ж. қайта жандандырылды. Қуаты 3 млн. тонна үшінші көмір разрезінің бірінші кезегі 1963 ж. желтоқсанында, ал екінші кезегі 1965 ж. ортасында қатарға қосылды. 1964 ж. қуаты жылына 45 млн тонна көмір құраған «Иртышуглестрой» тресті, аса қуатты 5-6 разрездердің құрылысын бастады [1, 173]. 1979 ж. қуаты жылына 50 миллион тонна көмір өндіретін «Богатырь» разрезінің құрылысы аяқталып, «Северный» разрезінің реконструкциясы басталды. 1983 ж. оның қуаты жылына 35 миллион тонна көмірге жеткізілді. 1978-1984 жылдары қуаты жылына 20 миллион тонна көмір - «Восточный» разрезінің құрылысы басталды [4, 113]. Оның құрылысы 1988 ж. аяқталды.

Қосымша жөндеу-механика (1954), тау-кен транспорты құралдарын жөндеу зауыты (1969), ЖБИ және ірі панельді үй құрылысы зауыттары (1958, 1971) және т.б. салынды [3, 117].

1977 ж. КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Екібастұз жылу-энергетикалық кешенін құру және Екібастұз-Орталық кернеуі 1500 киловольт ұдайы ток беру торабы құрылысы туралы» қаулысы шықты. 1980, 1987 жж. қуаты 4 млн кВт. ГРЭС салынып, ГРЭС-2, электр торабы және т.б. құрылысы басталды [3, 187].

ТӨК-тің Ермак орталығының құрылысы ферроқорытпа зауытының құрылысынан бастау алды. Ермактағы (Ақсу) ферроқорытпа зауытының құрылысы 1959 жылы басталды. Зауыт құрылысы үшін «Ермакферро-сплавстрой» тресі құрылды. Зауыт 400 гектар аумақта орналасып, оның аумағында жеті негізгі цех құрылысы жүргізілуі тиіс болды. Зауыттың туған күні 1968 жылдың 18 қаңтары саналады. Бұл күні әрқайсысы 16,5 шаршы метр төрт электр балқыту пештері іске қосылды [1, 174]. Толығымен 1982 ж. қатарға қосылды.

Сонымен қатар, облыстың басқа аудандарының аумағында да бірқатар өндіріс орындары бой көтерді. Бұлар Майқайың кен байыту фабрикасы, Майкөбе көмір разрезі, Қарасор құмды қалыпқа келтіру зауыты және басқалары. Бұл өндіріс орындарын энергиямен қамтамасыз ету мақсатында өңірде жылу және су электр станцияларымен қатар, сумен қамтамасыз ету үшін Ертіс-Қарағанды каналының құрылысы бой көтерді.

Ертіс-Қарағанды каналы Павлодар және Қарағанды облыстарының жерімен ағып өтеді. Қазақстандағы аса ірі су құрылыстарының бірі. Ертіс өзенінің су қорына негізделіп салынған. Канал құрылысы 1962 ж. басталып, 1974 ж. іске қосылды. Ертіс өзенінің сол жағасындағы Ақсу қаласы тұсынан басталып, Қарағанды қаласына таяп аяқталады. Жалпы ұзындығы 458 км. Мұның 272 км-і Павлодар облысы, 186 км-і Қарағанды облысының жерінде [5, 410].

Осылайша, қомақты қаржы құю, Одақтың әртүрлі өңірлерінен адамдарды, техника мен құрылғыларды тарта отырып, Павлодар облысында ірі өнеркәсіп құрылыстары бой көтерді. Еңбек ұжымдары, шаруашылық ұйымдар ерекше жағдайларда күрделі ғылыми-техникалық, ұйымдастыру-басқару міндеттерін жүзеге асырды. Көптеген объектілер жаңа техника мен технологиялар, жұмысты ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін меңгерудің сынақ полигондары болды десек те болады.

Сонымен қатар, осы мақалада біз облысымыздың өндірістік дамуы халықтың элеуметтік құрамында жұмысшылар үлесінің артуы, олардың еңбегін ұйымдастыру,

біліктілігін арттыруы сияқты жұмыстар ауқымы қалай жүзеге асырылғанын көтермекшіміз.

Өзіміз білетіндей, жоғарыда аталған бесжылдық жоспарлар өндірістік күштерді дамытып, экономиканың барлық салаларын көтерумен қатар, халықтың тұрмыс жағдайын арттыру және замануи жоғары технологиялық өндірісті іске асыру міндеттерін алға қойды. Яғни, өндіріс орындарын салу, ондағы жұмысшылардың кәсіби біліктіліктерін арттыру, халықтың тұрмыс деңгейін арттыру жұмыстарымен қатар жүрді.

Осы өндіріс орындарындағы жұмысшылардың біліктілігін арттыру, еңбек жағдайын реттеу қалай жүргізілді десек, еңбек туралы заңда жұмысты оқумен ұштастыратын жұмысшылар мен қызметшілер үшін бірқатар жеңілдіктер жасалды. Ең алдымен олардың кәсіптік даярлығы мен мамандығын арттыру үшін кәсіпорындардың, ұйымдардың, мекемелердің әкімшілігі өздерінің есебінен жеке, бригадалық, курстық және басқа да өндірістік оқуды ұйымдастыруға міндетті болды [6, 94]. Және әкімшілік оларға жұмысты оқумен ұштастыру үшін қажетті жағдайлар жасауға, оқуға қатысы жоқ жұмысқа тартпауға тиіс еді. Өндірістен қол үзбей жалпы білім беретін және кәсіптік техникалық оқу орындарында оқып жүрген жұмысшылар мен қызметшілер үшін қысқартылған жұмыс аптасы немесе күн сайынғы жұмыстың қысқартылған уақыты белгіленді, мұнда белгіленген тәртіп бойынша жалақысы сақталды және т.б. жеңілдіктер жасалды [6, 96].

Осындай жолдармен 1960 жылы республиканың кәсіпорындары, мекемелері мен ұйымдарының 196,5 мың жұмысшылары мен қызметшілері біліктілігін арттырса, осындай біліктіліктен Павлодар облысының 11,0 мың жұмысшы қызметкерлері өткен [7, 139]. Халық шаруашылығында еңбек етуші жұмысшылар мен қызметкерлердің орташа жылдық еңбекақылары 1940 жылғы 29,8 рубльден 1960 жылы 81,5 рубльге, яғни 2,5 еседен жоғарыға артса [7, 141], 1961-1965 жылдары еңбекақы 26%-ға өсті. Ауыр өнеркәсіпте төмен жалақы алатын жұмысшылар мен қызметшілердің саны 2,5 есе азайды. Жұмыс аптасы 48 сағаттан 46 сағатқа қысқартылды. 1960 жылы барлық жұмысшылар мен қызметкерлерді 7 сағаттық, ал жерасты және қауіпті саладағы жұмыстарды 6 сағаттық жұмыс күніне көшіру аяқталды [8, 460-461].

1950-80 жылдардағы әлеуметтік саладағы бір тенденция - халық шаруашылығында әйелдердің еңбек белсенділігінің артуы айқын көрініс тапты. 1960 жылы республикада жұмысшылар мен қызметкерлердің жалпы санында әйелдердің үлесі 38%-ды құраса, 1965 жылы 42%-ға жеткен. Павлодар облысында 36%-дан 41%-ға өсті. Осы көрсеткіш бойынша республика бойынша Алматы қаласы, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облыстары алдыңғы үштікке енеді [7, 193].

Жұмысшылар санының күрт өсуі тек жұмысшы кадрларын толықтыру ісімен ғана емес, сондай-ақ өнеркәсіптің жаңа құрылып келе жатқан салаларында жаңа кәсіпорындардың қатарға қосылуы есебінен жүзеге асты.

1970 жылы Павлодар облысында 1965 жылмен салыстырғанда жұмыс істейтін халықтың саны 25,1%-ға өссе, өнеркәсіпте жұмыс істейтіндердің саны 1,9 есеге артқан. Мысалы алатын болсақ, 1965 жылы Павлодар Аллюминий зауытында жұмысшылар саны 3,4 мың адамды құраса, 1973 жылы олардың саны 5,1 мыңға жеткен. Трактор зауытында болса, осы жылдар ішінде жұмысшылар саны 3,7 мыңнан 12,7 мыңға өскен. 1972 жылмен салыстырғанда облыста жұмыс істейтін әйелдердің саны 2,3 мың адамға немесе 1,5% артты [9]. 1970 жылы өңірдің еңбекпен қамтылған халқының 20,6%-ы өнеркәсіп салаларында еңбек етуші халықты құрады [10].

1972 жылдың қаңтарындағы мәлімет бойынша өңірдегі өнеркәсіп-өндірістік персоналдардың еңбекақы қоры мынадай болды: Трактор зауытында 113,6 мың рубль, Қарасор кеңішінде 16,2 мың рубль, Шинажөндеу зауытында 14,1 мың рубль, Ферроқорытпа зауытында 302,8 мың рубль, Аллюминий зауытында 735,3 мың рубль, Химкомбинатта 46,3 мың рубль [11]. Жалпы, 1965 жылмен салыстырғанда 1970 жылы халық шаруашылығындағы жұмысшылар мен қызметкерлердің орташа жылдық жалақысы

98,0 рубльден 123,7 рубльге, 1975 жылы 147,6 рубльге дейін өскен [7, 141]. 1970 жылмен салыстырғанда жұмысшылар мен қызметкерлер санының өсу қарқыны өңірде 1975 жылы 115%-ды құрап, республикалық көрсеткішке тең болды [7, 140]. Жұмысшылар мен қызметкерлердің санында әйелдердің үлесі өңірде 1975 ж. 48%-ға жетті [7, 193].

1979 жылы облыс халқының әлеуметтік құрамының 71,9%-ын жұмысшылар, 23,2%-ын қызметкерлер, 5,0%-ын колхозшылар құрады [12]. Яғни, алдыңғы санақпен салыстырғанда жұмысшылардың үлесі тағы 3%-ға артқан.

Облыстың еңбекпен қамтылған халқының 47,0%-ы өнеркәсіп, транспорт және байланыс, құрылыс салаларында еңбек еткен. Осы салаларда еңбек еткен халықтың ұлттық құрамына келетін болсақ, 59,6%-ын орыстар, 13,2%-ын украиндар, ал қазақтар 9,9%-ын ғана құраған [13]. Яғни, жергілікті ұлттың әлі де болса, «аграрлық этнос» болып қала бергенін байқаймыз.

Сонымен қатар, Павлодар-Екібастұз территориялық-өндірістік кешенін салу барысында сырттан жұмыс қолын көптеп тарту тәжірибесінің жалғасын табуы, облыстағы этнодемографиялық ахуалға ықпал етіп, ұлттық құрамда басқа ұлттардың үлесін арттырды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда жүргізілген соңғы санақта да (2009 ж.) жергілікті ұлттың облыс аумағында басымдыққа жете алмауының бір алғышарты болды дей аламыз.

Сонымен қатар, өндірістің дамуы экологиялық проблемалардың қалыптасуына себеп болды. Ал, ауаны ластаушы шаң-тозаң, азот қоспасы, көміртегі сияқты улы газдардың болса, тыныс жолдары, онкологиялық жүйке ауруларының негізгі қоздырушы екендігі медициналық тұрғыдан дәлелденген. Өндірістік қалдықтар есебінен республикамыздың басты су артериясы – Ертіс өзенінің ластануы бір жеке мәселе.

Жалпы, теңгенің екі беті бар дегендей, облысымыздың өндірістік дамуы барысында жіберілген қателіктер, осындай проблемалардың туындауына себеп болды десек, енді бір жағынан, КСРО министрліктері мен ведомстваларының өнеркәсіптерді шоғырландыруға ұмтылысы, өткен ғасырдың екінші жартысында отын-энергетика, шикізат қорларына бай Павлодар-Екібастұз сияқты территориялық өндірістік кешенді салу нәтижесіне қол жеткізді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Григорьева Р.В. Павлодар-Экибастузский ТПК // Краеведение. – 2002. – №2. – С.171-176.
- 2 Соколкин Э.Д. Павлодар. Историко-информационный путеводитель. – Алма – Ата: Казахстан, 1982. – 96 с.
- 3 Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2003. – 133 с.
- 4 Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. III–Т. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 б.
- 5 Қазақ ССР еңбек туралы заңдар кодексі. – Алматы: Қазақстан. 1986. – 312 б.
- 6 Народное хозяйство Казахстана в 1981. Статистический ежегодник. – Алма – Ата: Казахстан, 1982. – 263 с.
- 7 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Под общей редакцией: А.Б. Гали, Ж.К.Касымбаева. – Алматы: Үшқиян, 2003. – 584 с.
- 8 ПОММ. 909-қор, 12-тізбе, 158-іс, 91-92-пп.
- 9 ПОММ. 909-қор, 11-тізбе, 1685-іс, 13-п.
- 10 ПОММ. 646-қор, 14-т, 627-і, 2-п.
- 11 ПОММ. 909-қор, 12-тізбе, 3175-іс, 4-п. – автордың есебі.

12 ПОММ. 909-қор, 12-тізбе, 3175-іс, 19-20-пп. – автордың есебі.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется создание крупного территориально-производственного комплекса и его влияние на социальную структуру населения области.

RESUME

In the article the construction of a large territorial production complex and its impact on the social structure of the region's population are analysed.

Аннотация

Мақалада патша үкіметінің қазақ өлкесіндегі жеке меншік алтын өнеркәсібіндегі жер мәселесіне қатысты саясатының құқықтық негіздері қарастырылады. Жер иеленуші мен алтын өндіруші арасындағы келісімдер негізінде жерді жалға берудің шарттары, ондағы қарама қайшылықтар талданады.

Түйін сөздер: алтын, алтын өнеркәсібі, алтын өнеркәсіпшілер, алтын кен орны, посессиондық құқық.

Қ.Ш. Аубакирова

Еуразия гуманитарлық институты,
тар. ғыл. канд., доцент

Жеке меншік алтын өнеркәсібіндегі жер мәселесінің заңнамалық негіздері (1835-1917 жж.)

Патша үкіметінің қазақ даласындағы тау-кен өндірісіндегі, соның ішіндегі алтын өндіру саласындағы жер мәселесіне қатысты саясаты Қазақстан тарихының тарихнамасындағы зерттелмеген мәселелердің бірі.

Өлкедегі жеке меншік алтын өнеркәсібінің дамуын анықтайтын негізгі факторлардың бірі жер қатынастары болды. Алтын кәсібіне рұқсат етілген қазыналық жерлерге қазыналық бос жерлер, әр түрлі разрядтағы меншік иелерінің пайдалануындағы жерлер енді [1, 4]. *Қазақ даласындағы әскерилердің пайдалануындағы жерлер алтын кәсібіне берілмеді, тек ерекше жағдайларда ғана мұндай құқық министрліктің рұқсатымен берілді* [2, 193].

Қазақ даласындағы тау-кен өнеркәсібіне қатысты жер мәселесіне арналған заң 1835 жылы 18 қарашада қабылданды. Заң бойынша мынандай ереже енгізілді: «Ішкі округтағы жерлер тау-кен ісіне қазақтардың келісімімен беріледі, жерді пайдалануда тау-кен ісімен айналысушыларға посессиондық құқық беріледі» [3, 19]. Бұл заңның негізі 1838 жылы қабылданған жеке меншік алтын өнеркәсібі жарғысына енгізілді.

Алтын кен орындарын посессиондық құқықта пайдалану дегеніміз - алтын өндіруші алтын кен орындары орналасқан жерді толықтай жеке меншікке сатып ала алмады, жер иесімен өзара келісім жасау арқылы жалға алады және жер иесіне жуылған алтынның әрбір пұтына ақы төлеуге міндеттенді. Бірақ алтын өндірушінің жалға алған жерлерді екінші біреуге жалға беруге, сыйлауға құқығы болды.

Алтын өнеркәсіпшіге алтын кен орнын бекітіп беру жер иесімен келісім-шартқа отыруымен тікелей байланысты болды. Жерді жалға алу үшін кәсіпкерге екі жыл уақыт берілді. Жер иесі мен алтын өнеркәсіпші арасында жасалған келісім-шартты болыс билеушісі, уезд басшысы және облыстық басқарма бекітті [4, 51].

Алғашқыда жер иелерінің сұраған жалдық ақысы болмашы ғана болды. Мысалы, 1844 жылы П. Гаюс Аягөз округіндегі алтын кен орнына 142 күміспен төлеген. 1850 жылы 30 мамырда Ростов көпесі И. Мясниковқа қазақтар Көкпекті округіндегі Шыбынды, Канайка жерлеріндегі алтын кені бар жер телімдерін посессиондық құқықта иеленуге берген. Жер иелері өндіру жұмыстары біткенге дейінгі (келісілмеген мерзімге) уақытқа бергеніне бірінші кен орнына 114 рубль және 28 рубль күміспен, екіншісіне 2000 рубль ассигновкамен қосымша 800 рубль ассигновкамен сыйлық алған, сонда барлығы 800 рубль күміске түскен [5, 3]. Кейін жер иелері алтын кені бар жерлерді жалға беруді пайда табу көзіне айналдыра бастаған. Жер иелерінің жалдық ақыны өсіріп отыруы кәсіпкерлерді алтын кен орнынан бас тартуға мәжбүрледі. Мамонтовтың тау-кен ревизорына жазған арызында, Сынтас пен Көжебұлақ арасындағы жерлерді жалға алу барысында жер иелерімен, бір уақытта 300 рубль төлеуге және өндірілген алтынның әр пұтына 300 рубль төлеу келісілген, бірақ қол қою мен мөр басу ғана қалған кезде, жер иелері Көкпекті округінің сұлтаны Төлепберген Қозыбаев пен оның ұлы болыс М. Төлепбердин 300 рубльмен қоса 30 рубль тауармен беру туралы жаңа талап қойған. Алтын өнеркәсіпші Некрасовқа Балым өзені бойындағы алтын кен орны жер иелерімен келісімге келе алмағандықтан бөлініп берілмеген. Сонымен қатар жер иелері пайда табудың әр түрлі амалдарына да барған. А. Досанов алтын кені бар жерді бір мезгілде М. Жуковскийге Егінбұлақ, Самсоновқа, Байтақегін деген атпен екі рет берген. Бұл жағдай алтын өндірушілер арасында үлкен дау тудырған. Мұндай фактілерді мұрағат деректерінен көптеп кездестіреміз. 1860 жылы Алтай тау-кен басқармасы жер иелерімен уақытында келісім жасалмағандықтан Көкпекті және Аягөз округтеріндегі 101 алтын кен орнын кәсіпкерлерден алып қойған. «Соңғы уақытта қазақтар мен казактардың алтын кені бар жерлер үшін сұраған жалдық ақылары, алтын кені бар жерлердің талабына сәйкес келмейді, соның салдарынан көптеген өзен алқаптары бос жатыр», - деп жазды А. Коцовский [6, 3].

Мемлекеттің жер мәселесіне қатысты саясаты XIX ғасырдың 60 жылдарында өзгерді. 1868 жылғы "Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару" Ережесі бойынша қазақтардың жерлері мемлекет меншігі болып жарияланып, қазақ ауылдарының, болыстарының қоғамдық пайдалануына беріледі. Қазақ жері қыстау және жаздық болып екіге бөлінді. Жаздық жайылымдық жерлер қазыналық жерге жатты. Үкімет, жаздық жайылымдық жерлердегі кен өндірісі қазақтардың көшіп қонуына, мал жаюына кедергі келтірмейді деп есептеді [2, 25]. Жаздық жерлердегі алтын кені бар жерлерді пайдаланғаны үшін кәсіпкерлер енді мемлекетке жер салығын төледі. Қыстақтар қазақтардың толық пайдалану құқығында болды. Алтын өнеркәсіпшілер бұл жерлерде ашылған алтын кен орындарын жер иесімен өзара келісім-шарт жасау арқылы алды, келісімде жерге төленетін ақы мөлшері және басқа да шарттар берілді. Үкімет қазақтардың пайдасына берілетін жер ақысының мөлшерін белгілемеді, тек оны бір-ақ рет немесе бөліп төлеуге рұқсат етті.

XIX ғасырдың 90-жылдарына дейін кәсіпкерлердің қазынаға төлейтін жер салығы жер иелеріне төлейтін ақыға қарағанда жоғары болды және салық жұмыс істемейтін кен орындарынан да алынды. Қазақстандағы алтын кен орындарына бөлініп берілетін жердің көлемі өте үлкен еді, ол 10 шаршы шақырым ауданды құрады (Сібірде –5 шаршы шақырым). Кәсіпкер бөлініп берілген қазыналық жердің десятинасына 15 копейка немесе 5 шақырым жерге 375 рубль төледі. XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап қазыналық жерлерге төленетін жер ақының десятинасы 1 рубль болып белгіленді. 1887 жылы Семей

облысының алтын өнеркәсіпшілері қазыналық жерлерді пайдаланғаны үшін 2126 рубль төлеген [7, 3].

Кәсіпкерлер жоғары десятина салығын төлеуден және мемлекет тарапынан болатын бақылаудан қашып, ашылған алтын кен орындарын қазыналық жерлер емес, жер иелерінің келісімдерімен қазақтардың қыстаулық жерлері ретінде көрсетіп отырған. Себебі заң жүзінде қыстау мен жаздық жайылымдық жерлердің шекарасы үкімет тарапынан белгіленбеді.

Алтын өнеркәсіпшілер жер иелерімен арадағы келісім-шартты өз мүдделеріне тиімді етіп жасады. Келісім-шарт бойынша, егер жалға берілген жерде әр түрлі себептерге байланысты өндіру жұмыстары жүргізілінбеген жылдарға жер иесі жалдық ақыны талап ете алмады. Ал көптеген алтын кен орындары ашылғаннан бастап жұмыс істемеді, мысалы, 1887 жылы алтын өнеркәсіпшілердің иелігінде болған 78 алтын кен орнының 61-і ашылған кезінен бастап жұмыс істемеген. Алтын кен орындарында барлау жұмыстары жүргізілген жылдарға ақы төленбейтін болғандықтан, шектеулі мөлшерде ғана жұмыс істеген кен орындарын кәсіпкерлердің барлау жұмыстары ретінде көрсетіп отыруы жиі болып отырған. 1896 жылы тау-кен инженері А.А. Сборовский алтын өнеркәсіпшілердің иелігіндегі алтын кен орындарының 92,5%-ы қазақтардың жерлері екендігін, жер иелерінің келісім-шартта көрсетілген жалдық ақыны дұрыс ала-алмайтындықтарын көрсетеді [8, 97]. Жерді жалға беру мерзімі алтын мөлшері біткенге дейінгі уақытқа берілгендіктен жер иелері жалға алушының келісімінсіз басқаларға жалға бере алмады. Жер иелері жалға берілген жерлерде мал жайып, шөп шаба алмады. Тек келісім-шарттардың бірқатарында ғана жер иелері алтын кені бар жерлерге мал жаю құқығын сақтап қалған [9, 97].

Алтын кені бар жерлерді арзан бағамен тиімді жалға алу нәтижесінде алтын өнеркәсіпшілер ірі жер иелеріне айналды. Оларға бөлініп берілген жердің көлемі 80-100 шаршы шақырымға жеткен.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жайылымдық жерлердің тарылуы, кәсіпкерлердің жер ақысын төлемеуі салдарынан жер иелері мен алтын өнеркәсіпшілер арасындағы жағдай шиеленісе түседі. «Қырғыздардың қыстаулық жерлердегі құқығы мәселесі өте күрделі және алтын өнеркәсібінің дамуында маңызды рөл ойнайды», - деп жазды тау-кен инженері А. Коцовский [6, 97]. Жер иелері барлау жұмыстарын жүргізуге барынша кедергі жасап, жерлерін алтын өнеркәсіпшілерге бермеуге ұмтылып отырған. Мысалы, 1898 жылдың көктемінде болыс билеушісі алтын өнеркәсіпшіге берген рұқсат куәлігінде Жанама өзені бойындағы тастақты жерді қазақтардың шабындық жері деп көрсеткен. Сол үшін болыс билеушісі екі аптаға қамауға алынған [10, 97].

Жергілікті басқару органдары жер иелерінің мүддесін ескере отырып, кәсіпкерлердің ірі жер көлемін иелену мүмкіндігін шектеуге тырысты. Далалық генерал-губернатор 1893 жылы Мемлекеттік мүлік министрлігіне қазақтар мен алтын өнеркәсіпшілер арасындағы өзара даулар мен келіспеушіліктерді шешу үшін мынандай ереже қолдануды ұсынған: рұқсат куәлігін алған алтын өндіруші барлау жұмыстарын жүргізетіндігі жөнінде жергілікті уезд басқармасына хабарлауға міндетті. Уезд басқармасы өз шенеунігі арқылы алтын өнеркәсіпшімен және жер иелерімен бірге барлау жұмысы жүргізілінетін жерді қарап, оның қыстаулық немесе жаздық жайылымдық жерге жататынын анықтап, акті жасауы керек. Ереженің екінші бөлімі жылына жердің десятинасына төленетін жер ақысына арналды. Қазақтардың қыстаулары орналасқан алтын кені бар жердің десятинасына жылына 3 рубль, шабындық жерлерге 2 рубль, қысқы уақытта мал жаятын жерлерге 1 рубль төлейтін болып белгіленді. Шаруашылыққа жарамсыз жерлерді қазақтардың келісімінсіз пайдаланатын болды. Алтын өнеркәсіпшілердің қарсылық тудыруына байланысты аталмыш жоба қабылданбай қалады. Жоба жүзеге асқан жағдайда жер иелерінің шабындық, қыстаулық жерлерге алатын жалдық ақының сомасы 3 есе өсетін еді [11, 64].

Кәсіпкерлердің жер иелерінен жалға алған алтын кені бар жерлерді, белгісіз уақытқа дейін ешқандай өндіру жұмыстарын жүргізбестен өз иелігінде қалдырып отыру құқығы алтын өнеркәсібіндегі кәсіпкерліктің дамуын тежеуші факторлардың бірі болды.

Алтын кен орнының жалдық мерзімін белгілеу мәселесі алтын өнеркәсібінің бүкіл даму барысында, жиі көтеріліп отырған. Генерал-адъютант М. Аненков Қаржы министрлігіне жіберген «Ресейдің алтын өнеркәсібін нығайту шаралары» хатында қазақтардың алтын кені бар жерлерін белгісіз уақытқа беру мерзіміне шектеу қою қажеттігін, оның жиырма жылдан артық болмауы керектігін айтқан. XIX ғ. 90-жылдары Далалық генерал-губернаторлық Мемлекеттік мүлік министрлігіне қыстаулық жерлердегі алтын кен орындарын жалға беру уақытын шектеу туралы ұсыныс білдіреді.

XX ғасыр басындағы тау-кен өнеркәсібіндегі жер мәселесіне қатысты мемлекет саясаты кәсіпкерлердің жер бөліктерін көптеп жаулап алуына жол беру арқылы қазына кірісін толтыру еді. Оның мәні мынада болды: 1881 жылы қазыналық жерлердегі алтын кен орындарын үшін алынатын жер салығы 1 рубль болса, 1902 жылы ол 50 копейкаға төмендетіледі. Осыған сәйкес мемлекет қазынаға түсетін кірістің бір бөлігінен айырылды, соның орнын толтыру мақсатында үкімет бірқатар шаралар жүргізеді.

1903 жылы 8 шілдеде жер мәселесіне қатысты жаңа нұсқау шығады. Қазақтардың қыстау жерлері қазыналық жерлерге теңестіріледі. Яғни, жер иелеріне түсетін пайда енді жыл сайын мемлекет қазынасына түсетін болды. Алтын өнеркәсіпшілер үй-жай, бау-бақша сияқты шаруашылық құрылыстар орналасқан жерлерге 50 сажын жақындамай, қалған жерлерге жер иелерінің келісімінсіз барлау жұмыстарын жүргізуге рұқсат етіледі. Кәсіпкерлер жер қойнауын пайдаланғаны үшін емес, барлау жұмыстары барысында зиян келтіргені үшін ғана жер иесіне ақы төлеулері тиіс болды [12, 48]. Келтірілген зиянды анықтаудың өзі күрделі процестерден тұрды. Жер иесі алтын өнеркәсіпшіге жерді беруден бас тартқан жағдайда, олардың келісімінсіз бөлініп берілді. Бөлініп берілген жерге кәсіпкер шаруашылыққа қажетті құрылыстар салуға, жер бетін ауыл шаруашылық мақсатта пайдалануына болатын болды. Бұл жағдай жер иелері мен алтын өнеркәсіпшілер арасындағы жағдайдың шиеленісуіне алып келді.

Мемлекеттің тау-кен, соның ішінде алтын өнеркәсібіндегі, жерге қатысты саясаты өте күрделі болды. Мемлекет пен кәсіпкерлер арасындағы жер мәселесіне қатысты ұзақ уақыт бойғы (80 жылдан артық) талқылаудың нәтижесінде үкімет кәсіпкерлердің мүддесін ескере отырып жер салығын азайтқанымен, алтын өнеркәсібіне бөлініп берілетін жерлердің көлемін шектемеді. Мұндай жағдай ірі алтын өнеркәсіпшілерінің үлкен жер аумақтарын жаулап алуына жол беріп, ірі жер иелеріне айналдырды. Бұл өз кезегінде қазақтардың жерлерінің тарылуына әкелді, сонымен қатар ұсақ және орта кәсіпкерлерді алтын өнеркәсібімен айналысу мүмкіндігінен айырып, алтын өнеркәсібінің дамуын тежеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Прошлое Казахстана в источниках и материалах // Сборник 2 / под. ред. Асфендиярова С.Д. - Алматы: Қазақстан, 1998. – 351 с.
- 2 Вестник золотопромышленности и горного дела. – 1899. - № 4. - С.162.
- 3 Гусаренко П.И. Посессионное право в Киргизской степи. - Семипалатинск: изд. Семип. стат. комитет, 1907. – 30 с.
- 4 Вестник золотопромышленности и горного дела. – 1899. - № 7. - С.159.
- 5 РФ ООММ. 3-қ., 3-т., 3497-іс.
- 6 Коцовский В.Д. Отчет по стат-экономическому и техническому исследованию золотопромышленности Семипалатинской и Семиреченской областей. Районы правых притоков Иртыша. Часть I. - СПб., 1904. – 122 с.
- 7 ҚР ОММ. 10-қ., 1-т., 2345-іс.

-
- 8 Сборовский А. Отчет стат-экономического и технического исследования золотопромышленности Кокчетавского района. - СПб., 1908. – 125 с.
 - 9 ҚР ОММ. 10-к., 1-т., 541-іс.
 - 10 ҚР ОММ. 12-к., 2-т., 13-іс.
 - 11 РФ АӨМҚСО. 2-к., 2-т., 1566-іс.
 - 12 ҚР ОММ. 64-к., 1-т., 4677-іс.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается земельная политика царского правительства в золотодобывающей промышленности дореволюционного Казахстана.

RESUME

The article deals with the land policy of the tsarist government in the gold mining industry of pre-revolutionary Kazakhstan.

С.Ж. Дүйсен

ҚР БҒМ

Мемлекет тарихы институты,
пед. ғыл. канд.

**Талдықорған қаласы
әкімдігі мен ұлттық-
мәдени
орталықтарының
этносаралық
келісімді
қалыптастырудағы
тәжірибесі
(1991-2010 жж.)**

Аннотация

Мақалада Жетісу өңірінің маңызды саяси, әлеуметтік - экономикалық орталығы саналатын Талдықорған қаласының тәуелсіздік кезеңіндегі сыртқы және ішкі миграцияның әсерінен туындаған полиэтникалық құрамының жағымды қалыптасуында қала әкімдігі мен ұлттық-мәдени орталықтардың бірлескен жұмыстарының оң нәтижелерін талдауға әрекет жасалды.

Түйін сөздер: Талдықорған, қала әкімдігі, полиэтникалық құрам, оралмандар, ұлттық-мәдени орталықтар, «Достық үйі».

«Уикипедия» — ашық энциклопедиясының мәліметіне қарағанда, «Талды-Қорған» қыстауының орнында 1869 жылы «Гавриловка» селосы бой көтерді. Оны қоныстаған Ресейден келген орыс казактары болды. Кейін Жетісу облыстық атқару комитетінің ұйғаруымен 1920 жылы (кейбір деректерде 1921 жылы) «Гавриловка» селосының атауы ресми түрде «Талды-Қорған» селосы деп өзгертіліп, Қапал уезінің орталығы мәртебесін алды.

1930-1944 жылдар аралығында Талды-Қорған Қазақ КСР-нің Алматы округі, Талды-Қорған ауданының орталығы болып бекітіледі. 1944 жылы Талды-Қорған селосына қала дәрежесі беріліп, Алматы округінен бөлініп кеткеннен кейін, 1944 жылдан 1959 жыл аралығында және 1967 жылдан 1997 жылдар аралығында Қазақ КСР Талдықорған облысының орталығы дәрежесін алады. Ал 1993 жылы қала атауы ресми түрде «Талдықорған» деп өзгертілді. Қазіргі кезде Талдықорған қаласы 2001 жылдың 22 қыркүйегінен бастап, Қазақстан Республикасы Алматы облысының орталығы болып саналады [1].

Жетісу өңірінің орталығы Талдықорған қаласының полиэтникалық құрамы ХІХ ғасырдан бастау алады. Алдымен казак әскерлері, одан кейін орыс шаруалары келіп қоныстанып, славян тектес диаспора қалыптасты.

XX ғасырдың 30-40 жылдары сталиндік режимнің Кеңес Одағының бірқатар ұлттарын атамекендерінен күштеп қоныс аударуына байланысты қалаға тағы бір миграциялық толқын келді. Осы уақыттан бастап аймақта башқұрттар, татарлар, өзбектер, қарақалпақтар, қалмақтар, түрікмендер т.б. этнос өкілдері пайда болды.

Қазақстан тәуелсіздік алғанан кейін шетелдегі қазақтар Отанына оралды. Мәселен, 2002 жылғы мәлімет бойынша қала аумағында 644 оралман тұрды. Оның ішінде Моңғолиядан - 402, Өзбекстаннан - 206, Қытайдан -11, Қырғызстаннан - 9, Ресейден - 8 адам болды [2, 14].

Осылайша, аймақта әртүрлі этностық мәдени ерекше синтезі қалыптаса бастады. Жергілікті әкімдік өңірдегі қалыптасқан осы полиэтникалық әлеуметтік құрамды өңірдің тұрақты дамуы жолына бағыттай білді.

Облыс және қала әкімдігінің бастамасымен тұрғызылған Талдықорған қаласындағы «Достық үйі - Қоғамдық келісім орталығы» әсем ғимаратында 2002 жылы 23 этномәдени бірлестіктердің кеңесі жұмыс істеді. Атап айтқанда, облыстық Қазақстан Халқы Ассамблеясы хатшылығы, медиация кабинеті, «Ұлағат» ақсақалдар кеңесі, «Бірлік» жастар қауымдастығы «Аналар», «Қоғамдық келісім» кеңестері, жетекші журналистер, «Парасат» тіл жанашырлары клубтары мен тілдерді оқыту орталықтары жұмыс жасады [3, 130].

Облыс және қала әкімдігінің қолдауымен «Достық үйі» жүйелі түрде әртүрлі тақырыпта ғылыми-тәжірибелік конференциялар, семинарлар, байқаулар, кездесулер, форумдар, фестивальдар және басқа да толып жатқан танымдық іс-шаралар өткізіп этносаралық ынтымақтың нығаюына үлес қосуда.

Жыл сайын «Достық үйі - Қоғамдық келісім орталығы» арқылы жылдық жоспар бойынша және одан тыс 300-ден аса әртүрлі іс-шаралар өткізіліп отырады [3, 134].

Ұлттық-мәдени орталықтар жастарға өз ұлттарының ұмыт қалған салт-дәстүрлерін үйрету, адамгершілік-салауаттылық құндылықтарын құрметтеу, сақтау, ата-ананы құрметтеу, білімге ұмтылу, отбасы мен қоғамның игілігі жолындағы адал еңбекті сүйеге тәрбиелеу, ортақ Отан - Қазақстанды құрметтеуге бағыттау мақсатында игілікті жұмыстар жүргізуде.

Астана күніне арналған мәдени-танымдық форум өткізу дәстүрге айналды. Бірлестіктердің барша жұмысы «Біз - қазақстандықтармыз!» ұранымен өткізілді. Жыл сайын саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне белсене қатысып отырды.

Қартайған және көмекке мұқтаж жандарға қайырымдылық шараларын ұйымдастырады.

1996 жылы құрылған «Балқария» этномәдени орталығының бірінші төрайымы Қазақстан Республикасы Парламентінің экс-депутаты Людмила Хочиева сияқты құрметті азаматша болды [3, 50].

Алматы облысында әзірбайжан этномәдени бірлестігі өзінің ресми статусын 1998 жылы алды. Бірлестік төрайымы қызметін - Қазақстанға және шетелдерге танымал қоғам қайраткері, бірнеше орден, медальдардың иегері, марат «Ұлт жанашыры», «Алматы облысының құрметті азаматы» атақтарын алған Асылы Әлиқызы Осман абыроймен атқарды [3, 42].

«АВИВ» еврей, «Найри» армян, гректердің «Эллада», «Күміс тамыр» қытай мәдени орталықтары да өңір тұрғындарының бірлігін сақтап нығайтуға өз үлестерін қосуда [3, 60-74].

Қала басшылығының және азаматтардың қолдауымен көршілес елдерден оралған қандастар да жаңа мекенге тез сіңісіп, үйренісіп кетті. Шетелдерден оралған оралмандарға азаматтық алу тәртібі түсіндіріліп, оларды баспанамен, жұмыспен қамтамасыз ету, әлеуметтік қолдау көрсету жұмыстары жүргізілді. Бау-бақшамен айналысу үшін қала сыртынан жер телімдері берілді. 8 адам оқуға жіберілді. Тұрмыстық қызмет көрсету саласына ондаған адам жұмысқа орналастырылды. Оралмандарға 765,2 мың теңге көлемінде әлеуметтік көмек берілді. 2002 жылы 28 маусымда облыстық драма театрында «Оралмандар күні» ұйымдастырылып, оларға салтанатты түрде Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы жеке куәліктер, дипломдар, алғысхаттар

тапсырылды. Қала бойынша 515 адамға азаматтық берілді, оның ішінде Моңғолиядан - 392, Өзбекстаннан -117,Түрікменстаннан - 4, Қытайдан - 2 адам алды [2, 14-15].

Талдықорған қаласында 2002 жылғы мәлімет бойынша 116, 0 мың адам тұрды. Оның 59,8 мыңын қазақтар құрады. Сонымен бірге 71 ұлттың өкілі мекендеді:

Кесте 1 Қала тұрғындарының ұлттық құрамы

орыстар-42531	Украиндар-1697	Поляктар-156
ұйғырлар-729	Шешендер-283	Белорустар-222
немістер-240	өзбектер-217	Гректер-39
Корейлер-5086	Түріктер-57	Дүнгендер-33
Татарлар-2565	Әзірбайжандар-1697	Қырғыздар-46
Ингуштар-18	Балқарлар-4	Молдавандар-13
Мордвалар-42	Армяндар-32	Башқұрттар-41
Қытайлар-4	Цыгандар-42	Тәжіктер-27
Қарақалпақтар-8	Чуваштар-22	Басқа ұлт өкілдері-267

[4, 5-6].

Қалалық әкімдіктің басшылығымен ұлттық-мәдени бірлестіктер қаладағы барлық іс-шараларға белсене қатысып отырды. Орыс халқының «Масленица», татардың «Сабантуй», ұйғырдың «Қызыл гүлдің сайлиси» дәстүрлі мерекелері жыл сайын ұйымдастырылып, көп ұлтты қала халқының ұлттық дәстүрлерді білуі мен құрметтеуі бағытындағы істерге септігін тигізді.

Илияс Жансүгіров атындағы мәдениет сарайында екі фольклорлық ансамбль тұрақты жұмыс жасады. Қалада сонымен қатар татардың «Туган тель» және корейдің «Ачимноуль» фольклорлық ансамбльдері, корейлердің мәдени орталығы, «Фройндшафт» неміс-мәдени орталығы, «Гульзадай» ұйғыр мәдени орталығы, поляктардың «Полония», гректердің «Эллада», еврейдің «АВІВ» мәдени орталықтары тұрақты жұмыс істеуде [5, 1-2].

Қалалық әкімдік пен мәдени орталықтар бірлесіп «1 мамыр - Қазақстан халқы бірлігі күнін» мерекелеу аясында Халықтар достығы апталығын өткізді. Орталық демалыс паркінде «Жетісуым - достық, береке - бірлік мекені» мерекелік іс-шаралар дәстүрге айналды. Бұл іс шара кезінде халықтардың қолданбалы, қолөнері өнімдері, фольклорлық этнография жанрындағы концерттер, ұлттық-мәдени бірлестіктердің салт-дәстүрлерін көрсетті. «Талдықорған шұғыласы» және «Жетісу өрнегі» байқаулары қала тұрғындарының көп жиналып, ықыласпен көретін іс-шарасына айналды. Бұл байқаулар жыл сайын ұйымдастырылып, дәстүрге айналды [4, 6].

Ұлттық-мәдени орталықтың өкілдері қала активінің ақпараттық-насихаттау тобының мүшелері болды.

Қалалық «Талдықорған» газеті, «Русский вестник», «Арай ТВ», «Рекламный вестник», «Жерұйық», «Дидар» телеарналары қаладағы саяси, ұлтаралық, дінаралық келісімді, тұрақтылықты сақтап нығайту бағытында, қала әкімі және оның орынбасарларымен, ұлттық-мәдени орталықтар, қаладағы мекеме басшыларымен, қалаға танымал қоғам қайраткерлерімен кездесулер өткізіп, туындағын түрлі әлеуметтік мәселелерді талқылап шешімін табуға атсалысып отырды [6, 8].

Қала әкімі қала тұрғындарына арнап «Ашық есік» күнін ұйымдастырып өтініштерін, арыз шағымдарын тыңдап, олардың мәселелерін оң шешуге ұмтылып отырды. Мәселен, 1998 жылы қала әкімі «Ашық есік» күні 133 адамды қабылдады. Қабылдауға келушілердің бәрі дерлік жалақы, зейнетақы, әлеуметтік жәрдем, тұрғын үй-коммуналдық мәселелер, қаладағы қоғамдық көлік қызметі мәселелерімен келді. Әкімге келген 10 адамның мәселесі сол жерде шешімін тауып, қалғандарына әкімдіктің тиісті бөлім, басқарма және комитет басшыларына жауаптар берулеріне тапсырылды [6, 9].

Қаладағы ұлттық-мәдени орталықтар ең алдымен өздерінің ата жұртынан тыс, Қазақстанда өмір сүріп жатқандықтан өздерінің анна тілдерінен, салт-дәстүрлерінен жас ұрпақтарының ажырап қалғандары немесе ұмыта бастағандары белгілі болатын. Соларды қайта жандандыруға ұмтылыстары табиғи құбылыс және түсінікті болатын. Барлық ұлттық-мәдени орталықтар Қазақстан тәуелсіздік алған соң осы жұмыстарға құлшына кірісті. Ал өздерінің ата қоныстарына оқуға жіберу сол кезде қаладағы поляк орталығында ғана байқалды.

Поляктардың «Полония» орталығы қаладағы поляк жастарына поляк тіліне үйретумен Польшаға оқуға жіберу мәселелерімен айналысты. 2003 жылы 1 мамыр мейрамы аясында поляк ақыны Адам Мицкевичке арналған іс-шара өткізді. Сонымен бірге «Поляк кітабы апталығы» өткізілді. Поляк композиторы Фредерик Шопеннің өмірі мен шығармашылығына арналған кеш ұйымдастырды. «Эллада» грек мәдени орталығының ұйымдастыруымен Алматыдан шақырылған республиканың халық әртісі Лаки Кесоглу Мәдениет үйінде концертін берді [5, 4-5].

Мейрам кезінде татар ұлтынан құралған отбасылық және «Туган тель» ансамбльдері өнер көрсетті.

Қаладағы № 10, 12 мектептерде және «Айналайын» балабақшасында жасөспірімдер арасында ұлтаралық ынтымақты, келісімді қалыптастыру мақсатында балалар ансамбльдері құрылып жұмыс жасады [5, 2].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 және 20 жылдықтарын мерекелеу кезінде әрбір ансамбль қала халқы алдында есептік концерттерін берді.

Ұлттық – мәдени орталықтар мен қоғамдық саяси ұйымдар Талдықорған қаласының 130 және 140 жылдықтарын мерекелеуге белсене қатысты. Жыл сайын дәстүрлі Жаңа жыл мерекесін, 8 – наурыз Халықаралық әйелдер күнін, Наурыз – халықтық мейрамын ұйымдасқан түрде өткізуде мәдени орталықтар барлық мүмкіндіктерін жұмсайды.

2010 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша Талдықорған қаласының ұлттық құрамы төмендегідей болды:

Кесте 2 Қала тұрғындарының ұлттық құрамы

Ұлттар	Адам саны	%-ға шаққанда
қазақтар	93 157	64,96 %
орыстар	36 532	25,47 %
корейлер	5 172	3,61 %
татарлар	2 783	1,94 %
немістер	1 581	1,10 %
украиндар	1 071	0,75 %
ұйғырлар	962	0,67 %
шешендер	354	0,25 %
өзбектер	302	0,21 %
белорустар	177	0,12 %
әзірбайжандар	130	0,09 %
поляктар	123	0,09 %
қырғыздар	102	0,07 %
басқалар	962	0,67 %
Барлығы	143 407	100,00 %

[1].

Кестеден көргеніміздей, 8 жыл ішінде қала аумағында кестеде атауы көрсетілмеген басқа ұлт өкілдері 267 адамнан 962 адамға дейін көбейген. Осы уақытта қалаға 1341 неміс ұлтының өкілі келіп қоныстанғаны көрінеді. Көп көлемде болмаса да қалада татар, шешен, өзбек, поляк, қырғыз ұлт өкілдерінің қатары өскені байқалады.

Бұл деректер Талдықорған қаласының тек жергілікті тұрғындарға ғана емес қалаға келген барлық этнос өкілдеріне табиғаты жайлы, қолайлы қоныс болғанын білдіреді. Адам баласының ежелден жайлы жер, қоныс іздейтіні табиғи құбылыс. Осы орайда латыннан жеткен: «Ubi bene ibi patria», «Где хорошо, там (и) родина» деген қанатты сөз еске түседі.

Қалалық әкімдіктің Алматы облыстық ақпарат және қоғамдық келісім басқармасына беріліп отырған мәліметтері бойынша тәуелсіз еліміздің тарихындағы күрделі кезең саналатын XX ғасырдың 90-шы жылдары Талдықорғанда бірде – бір этносаралық келіспеушілік, қайшылық оқиғалары немесе түрлі қоғамдық ұйымдардың, не жекелеген азаматтардың бастамасымен наразылық әрекеттері болмағаны байқалады. Этносаяси ахуал тұрақты сақталды және қала әкімдігінің тұрақты бақылауында болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://visitkazakhstan.kz/guide/places/view/141/> 14.02.2019.
- 2 Талдықорған мемлекеттік мұрағаты. Қор-555, Тізім-2 (жалғасы), Іс-770.
- 3 Жетісу - достық өлкесі. - Алматы: ТОО «Издательство Золотая Книга». 2017. - 232 б.
- 4 Талдықорған мемлекеттік мұрағаты. Қор-555, Тізім-2 (жалғасы), Іс-782.
- 5 Талдықорған мемлекеттік мұрағаты. Қор-555, Тізім-2 (жалғасы), Іс-859.
- 6 Талдықорған мемлекеттік мұрағаты. Қор-555, Тізім-2 (жалғасы), Іс-492

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование сложного полиэтнического состава населения в городе Талдыкоргане в годы независимости. Анализируется роль местного акимата и национально-культурных центров в позитивном решении проблемы формирования межэтнического согласия в городе. Статья написана на основе материалов Талдыкорганского государственного архива.

RESUME

The author of this article reviews the ongoing process of polyethnic population structure formation in the years of independence in the city of Taldykorgan. The role of the local Akimat and national cultural centers is analyzed from the perspective of the positive decision on the inter-ethnic concordance in the city. The article is written on the basis of archival materials of the Taldykorgan State Archive.

Т.С. Қаленова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Жүсіпбек Аймауытовтың қоғамдық-саяси қызметі туралы мұрағат құжаттары

Аннотация

Алаш зиялысы Жүсіпбек Аймауытов қалың оқырманға жазушы ретінде танымал. Ал оның қоғамдық-саяси қызметі ұзақ жылдар бойы беймәлім болып келді. Бұл мақалада Алаш қозғалысының рухани көсемдерінің бірі – Жүсіпбек Аймауытовтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі мұрағат деректері негізінде толыққанды зерттелінеді. Республика көлеміндегі мемлекеттік мұрағат деректері мен Өзбекстан Республикасының мемлекеттік мұрағат қорларының құжаттары арқылы Ж. Аймауытовтың 1917 жылғы қос революция, Алаш қозғалысы, кеңестік кезеңдегі қайраткерлігі, Халық Ағарту Комиссариатындағы, 1921-1922 жж. аштық кезіндегі қызметі жүйелі түрде қарастырылады. Ж. Аймауытовтың шығармашылық мұрасы жайында нақты мәліметтер беріледі. Қайраткердің қуғын-сүргінге ұшырауы Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты құжаттары арқылы ашылып көрсетіледі.

Түйін сөздер: Жүсіпбек Аймауытов, Алаш қозғалысы, қазақ зиялылары, Алаш автономиясы, «Алаш» ұлттық саяси партиясы, 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерістері, Семей мұғалімдер семинариясы, 1918-1920 жж., Қазақ комитеті, кеңестік Қазақстан, 1921-1922 жж. аштық, қуғын-сүргін.

Алаш қозғалысы белсенді тобының қатарында болған, сегіз қырлы бір сырлы дарын иесі Жүсіпбек Аймауытовтың туғанына биыл 130 жыл толды.

Жүсіпбек Аймауытов, ең алдымен, «Қартқожа», «Ақбілек» романдары, «Күнікейдің жазығы» повесі мен «Ұран», «Алаш ұраны» («Ғаскер әні») өлеңдері және «Шернияз», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану» пьесалары арқылы 20-жылдардың басында қазақ әдебиетінің негізі қалануына зор үлес қосқан көрнекті жазушы, ақын, драматург. А. Пушкин, М. Горький, К. Берковичтің шығармаларын қазақшалаған – аудармашы. «Абай», «Еңбек туы», «Қазақ тілі», «Шаншар» басылымдарына редактор болған, «Қазақ»,

«Сарыарқа», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі», «Шолпан», «Сана» сияқты және тағы басқа газет-журналдарда көптеген мақалалары жарық көрген - журналист. Оқу-ағарту саласында «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау», «Комплекспен оқыту жолдары», «Жаңа ауыл» атты іргелі зерттеу жұмыстарын жазған - ағартушы-ғалым. 1917-1920 жылдар аралығында Семей, Орынбор, Ташкент, Шымкент қалаларында ашылған мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында ұстаз қызметін атқарған - педагог. Қазақ комитеті, «Алаш» ұлттық саяси партиясы, Семей губревкомы, кейін облыстық атқару комитетінде, Халық Ағарту Комиссариатында мемлекеттік қызметтерде болған қайраткер.

Ж. Аймауытовтың туған жері бұрынғы Семей губерниясына қарасты Кереку уезіндегі Қызылтау болысының бірінші ауылы. 1889 жылы дүниеге келген Жүсіпбек Аймауытов алдымен ауыл молдаларынан ескіше хат таныған. 1907 жылы ол Баянауылдағы ауылдық мектепте, кейін Павлодардағы қазыналық ауылшаруашылық мектебінде, 1911-1914 жылдары Павлодарда екі сыныпты орыс-қазақ мектебінде білім алған. 1914-1919 жылдар аралығында Ж. Аймауытов Семей мұғалімдер семинариясында оқып, бастауыш училищелерінің мұғалімі деген мамандық алған [1, 176-п.].

Жүсіпбек Аймауытов - ХХ ғасырдың басында Ресейде болған ірі саяси оқиғалар нәтижесінде Қазақстанда жүргізілген күрделі саяси өзгерістер жағдайында қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласа жүріп, білім алған қазақ зиялысы. Қайраткердің саяси көзқарасының қалыптасуына, қоғамдық-саяси қызметке араласуына Семей мұғалімдер семинариясы көп ықпал жасады. Оның қоғамдық-саяси істерге белсене араласқан кезеңі осы семинарияда білім алған кезінен басталады.

Жалпы, Жүсіпбек Аймауытов өмірінде Семей өңірі ерекше орын алған. Бұл, әрине, Ж. Аймауытовтың Семей мұғалімдер семинариясында оқыған уақытында (1914-1919 жж.), әсіресе, ақпан, қазан революциялары кезінде Семей қаласының алаш интеллигенциясы тоғысқан Қазақстандағы ірі саяси орталықтардың біріне айналуымен байланысты болды.

Ақпан революциясынан кейін Ж. Аймауытов саяси-қоғамдық және мемлекеттік қызметтерге ат салыса қатысқан. Жүсіпбек 1917 жылы наурыз айында құрылған Семей облыстық Қазақ комитетінде жұмыс істеген кезінде облыс өңірінде комитеттер ұйымдастыру істеріне араласады [2, 44-п.]. Комитет атынан 1917 жылы 27 сәуір - 7 мамыр аралығында Семейде өткен облыстық қазақ съезіне қатысқан. Съезде мемлекеттік басқару, автономия, Құрылтай жиналысы, дін, сот, жер, оқу-ағарту мәселелері қарастырылады. Жалпы, 1917 жылдың көктем мен жаз айларында Қазақстанның облыс орталықтарында өткізілген бұл облыстық съездерінің тарихи маңызы үлкен болды.

1917 жылы 5 қазанда Семей облыстық Қазақ комитеті тарапынан Алаш қаласында облыстық қазақ бастауыш мектептеріне оқытушы даярлайтын 2 жылдық курс ашылады. Бұл курста Ж. Аймауытов орыс тілі, әдебиет, саяси және экономикалық жағрапия пәндерінен дәріс береді [3, 114-п.].

1917 жылы Жүсіпбек Аймауытовтың қазақ баспасөзіндегі қызметі де белсенді болды. Аймауытовтың ақпан революциясынан кейінгі елдегі саяси өзгерістерге қатысты көзқарасын, оның сол уақыттағы саяси ұстанымын қазақ баспасөзі беттерінде жариялаған мақалаларынан көруге болады. Оның 1917 жылы «Сарыарқа» газетінде жарияланған: «Тұр, бұқара! Жиыл кедей! Ұмтыл жастар!», «Мемлекет құрылысы», «Партия», «Азық-түлік жайы» деген мақалалары Ж. Аймауытовтың Қазақ қоғамына ақпан революциясы әкелген саяси өзгерістерді үлкен жігермен қабылдағанын және Қазақ автономиясы, жер, партия сияқты саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелердің маңыздылығына ерекше мән бергендігін көрсетеді.

Ж. Аймауытов «Алаш» партиясы қатарында болып, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайлау іс-шараларын ұйымдастыруға «Алаш» партиясы атынан белсене

қатысқан. 1917 жылы қарашада Жүсіпбек Аймауытов Қаныш Сәтбаевпен бірге уездегі халықты сайлауға даярлау жұмыстарымен Керекуге жіберіледі.

1917 жылы ақпан революциясынан соң Қазақстанның қалалы орталықтарында қазақ оқушылары мен мұғалімдерінің ұйымдастыруымен «Бірлік», «Жас қазақ», «Жанар», «Талап», «Демократиялық оқушы жастар кеңесі» деген жастар ұйымдары құрылады. Ж. Аймауытов ағартушылық, мәдени және саяси-қоғамдық жұмыстармен айналысқан Семейдегі «Жанар» ұйымында қызмет жасайды. 1918 жылы «Жанар» жастар ұйымы басшылығымен Семейде бірқатар маңызды қоғамдық істер ұйымдастырылған.

Сырдария мен Жетісу облыстарын 1917 жылдың ортасында аштық жайлайды. Осы кезде Семейдегі қазақ зиялылары Жетісу мен Сырдариядағы аштыққа ұшыраған халыққа жәрдем көрсету үшін жылу комитеттерін ұйымдастырады. 1918 жылы наурызда Семейде «Жанар» ұйымы жетекшілігімен жылу комитеті құрылған. Жүсіпбек Аймауытов комитет төрағасының (Міржақып Дулатовтың) орынбасары болып сайланады. Осы кезде комитет жұмысына Әлихан Бөкейханов та араласады. Комитет тарапынан ашыққан халыққа ақшалай жылу жиналады. Жалпы алғанда, 1918 жыл Жүсіпбек Аймауытов өмірінде ерекше саяси белсенді уақыт болды.

1918 жылы Жүсіпбек Аймауытов мамырда Омбыда өткен жалпықазақ жастарының съезіне «Жанар» ұйымы атынан қатысады. Кейіннен ол осы съезде құрылған «Жас азамат ұйымының» белсенді мүшесі болады.

1918 жылы Ж. Аймауытов ақпан айынан Семей қаласында шығарылған «Абай» журналына Мұхтар Әуезовпен бірге редакторлық жасайды [4, 116-п.]. Журналда Ж. Аймауытовтың «Журнал туралы», «Байлық, кедейлік» және оның «Екеу» деген бүркеншік есіммен (М. Әуезовпен бірге жазған) «Абайдың өнері һәм қызметі», «Абайдан соңғы ақындар» мақалалары жарияланады. Азамат соғысы жылдарында «Абай» журналында Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов басшылығымен Алаш идеологиясы насихатталды.

1918 жылдың басында Ж. Аймауытов Семей уездік земство басқармасына қабылданады. Ол 1919 жылы Семей мұғалімдер семинариясын бітіргеннен кейін земство басқармасының қазақ мектептері бойынша оқу-ағарту бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметін атқарады [5, 684-п.]. Жүсіпбек Аймауытовтың арнайы оқу орнындағы педагогикалық қызметі 1919 жылы 10 қазанда Алаш қаласында ашылған Қазақ мұғалімдер семинариясында қызмет етуімен басталады [6, 26-п.]. Бұл семинария қазақ жастарына жоғары білім беру үшін ұйымдастырылған Қазақстандағы алғашқы жоғары оқу орны үлгілерінің бірі болды. Жүсіпбек Аймауытов, негізінен, қоғамдық-саяси қызметке араласқан бастапқы кезден-ақ ұлт-азаттық күресте рухани жолды таңдады. Сондықтан ол өзінің бар шығармашылық күш-жігерін, бүкіл болмысын қазақ ұлтының рухани дамуына арнады.

Алаштың жолында жан қимақ ниетіміз!

Өлсек хақ шаһитпыз... Сау қайтсақ боламыз

Қазақтың шын ұлы... Жасаған жар болып,

қазақтың еліне,

Жасасын, сақтасын, Алаштың ордасын! деген өлең жолдарынан тұратын Жүсіпбек Аймауытовтың Алаш полкіне арнап жазған «Алаш ұраны» әні Алаш интеллигенциясының саяси ұстанымын, Алаш идеологиясының мәнісін толық айқындайды. Алайда азамат соғысы большевиктер жеңісімен аяқталған соң Алаш зиялылары 1919 жылы Кеңестер билігі жағына шығады. Мұндай жағдайды бірнеше себептермен түсіндіруге болады. *Біріншіден*, Алашорданың жергілікті билік органдары таратылып жіберілгеннен кейін Алаш зиялылары большевиктермен ымыраға келуге мәжбүр болды, *екіншіден*, әуел бастан Қазақ автономиясын Ресей құрамында құруды қолдаған Алаш зиялыларының саяси ұстанымы ықпал етті, және *үшіншіден*, Алаш интеллигенциясы қазақ халқының келер

болашағы үшін жаңа билікті мойындап, өз саясатын бейбіт жолмен жалғастырып, қазақ ұлтын білім, ғылым арқылы өркениетке апаруды көздеді.

Ж. Аймауытов 1919 жылы ақпан айында Семей Ұлттық Кеңесі өкілдері мен башқұрт өкілдерінің қатысуымен өткен біріккен мәжіліс шешімі бойынша Кеңестік билік жағына өтеді [7,5-п.]. Жүсіпбек Аймауытов 1919 жылы 23 желтоқсанда Семей облыстық революциялық комитетінің Қазақ бөлімшесіндегі нұсқаушылар бөлімінің меңгерушісі қызметіне бекітілген. Ж. Аймауытов сонымен қатар облревкомның халыққа білім беру, заң, жер бөлімдерінде жұмыс істейді.

1920 жылы қыркүйекте Ж. Аймауытов Қазақ бөлімшесінің меңгерушісі болып тағайындалады. Аймауытов Семей губерниясына қарасты болыстық комитеттердің жұмыстарын ұйымдастыруға, халықты жұмысқа тарту және шаруашылыққа қатысты мәселелерді шешуге басшылық етеді.

1920 жылы 4-12 қазан аралығында Орынбор қаласында өткізілген Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезіне даярлық кезінде Ж. Аймауытов жергілікті сайлау комиссиясы құрамына еніп, сайлау істеріне даярлық жұмыстарын жүргізу үшін Павлодар уезіне жіберіледі. Онда ол уездік Сайлау комиссиясының төрағалығына тағайындалып, сайлау істеріне басшылық жасайды. Аймауытов губерниялық Сайлау комиссиясының құрамында да болды.

Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезіне Ж. Аймауытов Семей өлкесі атынан қатысады. 1920 жылы 16 қазанда Қазақ Орталық Атқару комитеті Аймауытовты Халық Ағарту Комиссариатында жұмыс істеуге шақыртады.

1921 жылы 31 қаңтарда өткен Халық Ағарту Комиссариаты алқасының мәжілісінде Ж. Аймауытов комиссар орынбасары және алқа мүшесі болып қабылданады. Жүсіпбек Аймауытов Халық Ағарту Комиссариатында комиссардың орынбасары және көркемдік сектор меңгерушісі қызметін атқарды. Көркемдік сектор республикадағы өнер мәселесін шешуге басшылық жасады. Атап айтқанда, сектор әдебиет, музыка, бейнелеу өнері салаларына және жалпы театр ісіне, өнер мектебін, студия ұйымдастыру жұмыстарына жетекшілік еткен. Сонымен бірге, көркемдік секторы халық арасында көркемдік сауат ашу, эстетикалық тәрбие, көрме, мұражайлар ұйымдастырумен айналысады.

Жүсіпбек Аймауытов жетекшілігімен жұмыс істеген көркемдік сектор республикадағы музыка саласына басшылық жасап, музыкалық студия, класс, мектептер ашу, халық әндерін жинау, оларға музыкалық өңдеу жасау шараларын іске асырады. Сектор ашылған мектептер мен курстарға мекеме орындарын бөлу, губерниялық комитеттер жанынан әдебиет бөлімдерін ашу мәселелерін шешуге нұсқау беріп отырған. Өнер қызметкерлерінің одағымен тығыз байланыста болады. 1921 жылы 27 мамырда Халық Ағарту Комиссариаты алқасы мәжілісінің қаулысы бойынша Академиялық орталық жанынан Бас көркемдік секторы ашылып, көркемдік сектор соның құрамына енеді [15; 20].

1921 жылдың мамыр айынан Халық Ағарту Комиссары міндетін Жүсіпбек Аймауытов атқарады [8,65-п.]. Аймауытов Комиссариаттың құрылымдық жұмыстарына қатысты, әлеуметтік тәрбие беру, саяси-ағарту басқармаларын, мемлекеттік баспа және академиялық орталықтарын ұйымдастыру ісіне жетекшілік етеді.

1922 жылы 9 наурызда Семейде Халел Ғаббасов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Бидахмет Сәрсеновтердің қатысуымен ашыққан халыққа жәрдем ұйымдастыру мақсатында жылу комитеті құрылады. Зиялылар 1922 жылдың мамыр айынан бастап уездерге шығып, жәрдем жинайды. Жүсіпбек Аймауытов бұл кезде Семейде губерниялық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі және «Қазақ тілі» газетінің редакторы қызметтерін атқарады. Сонымен қатар Жүсіпбек бұл кезде Семейде 1920 жылы мұғалімдер семинариясының негізінде ашылған Халық Ағарту институтында ұстаздық етеді.

Жүсіпбек Аймауытовтың басшылық жасауымен Семей губерниясынан аштар үшін 1922 жылдың күзінде жиналған 7 000 бас малдың алғашқы партиясы – 4 249 бас Торғай уезіне жеткізіледі. Бірақ, Аймауытов 1921-1922 аштық жылдарындағы қызметі үшін кейін Орталықпен кудаланды.

Ж. Аймауытов, А. Жүсіпов, Ш. Құлжанов, Қ. Қарпықов, Р. Әбдіғаппаров, У. Бәйменовтардың қатысуымен 1922 жылдың қыркүйегінде жүзеге асқан Торғай халқына мал үлестіру ісін тексеру үшін жоғары жақтан арнайы комиссия 1922 –нің қарашасында-ақ құрылады. 1923 жылы бұлардың үстінен тергеу ісі қозғалып, 1924 жылы маусымда РКФСР Жоғарғы Сотының Қазақ бөлімі оларға жылу малын талан-таражға салды деген айып тағып, қылмысты деп табады.

1925 жылы тамызда Қылмыстық Процессуалдық Кодекстің 128, 129-баптарының негізінде Аймауытов бастаған зиялылар Қылмыстық Кодекстің 110 бабымен айыпты саналады [9, 16-п.]. Ж. Аймауытовтың істі болу мәселесіне қатысты барлық деректік материалдарды жинақтап, талдау кезінде Жүсіпбек Аймауытовтың Орталық тарапынан біртіндеп қуғындалғаны анықталды [10, 63-67]. Негізінен алғанда, біртіндеп қуғындау тәсілі, бұл 1920-1930 жж. тоталитарлық жүйенің репрессиялау механизміне тән белгі.

1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің 69-санында Ф. Ишанов «жылу малын Ж. Аймауытов өзі пайдаланып кетті» деп айыптап мақала жариялайды. Бұл жылы Аймауытов Қарқаралыдағы I сатылы кеңестік №2 мектептің меңгерушісі қызметін атқарады, одан Орынбордағы Халыққа білім беру Қазақ институтында ұстаздық еткен [11, 1,2-пп.]. Алайда, Аймауытов 1922 жылдың соңы мен 1923 жылы бұрынғы «алашордашы» ретінде қуғындалып, орнықты қызмет атқара алмаған. Тек 1924 жылы Халық Ағарту Комиссариаты оны Ташкенттегі Қазақ ағарту институтында жұмыс істеуге жолдайды [12, 20-п.]. Аймауытов бұл оқу орнында «Ана тілі» пәнінен дәріс береді. Ол институтта істеп жүрген кезінде, 1925 жылы «Ақ жолдың» 530-санында «Ел қыздары» атынан жарияланған «Жүсіпбектен үлгі алыңдар!» деген мақалаға қатысты қызметінен кетуге мәжбүр болады. Тек қана республиканың өлкелік комитетінің төрағасы Сұлтанбек Қожанов пен Орта Азиядағы қазақ өкілеттігінің араласуымен ғана қызметіне қайта алынады.

1925 жылдың қыркүйек айынан Ж. Аймауытов Орынбордағы Қазақ Орталық Атқару комитеті атындағы сегізінші Біріккен Әскери мектебіне қызметке ауысады. Аймауытов тергеу ісі жүргізілген уақытта бірнеше рет Қызылордаға шақыртылады. Тергеу ісі 1925 жылы 3 қазанда аяқталады. Сот 1926 жылы 13 наурызда басталған. Жүсіпбек Аймауытов ісі 23-інде тыңдалады. Ол мұнда қылмыстары негізсіз болып, ақталып шығады. Бірақ бұдан кейін де Аймауытов жауапты қызметтерге алынбайды.

1926 жылы желтоқсанда Орта Азия Округі жанындағы Әскери Трибунал Ж. Аймауытовты жалған айыптап тағы да оған қарсы іс қозғайды. Оның бұл жолы ақталып шығуына Халық Ағарту Комиссары Смағұл Сәдуақасов пен ҚОАК-нің төрағасы Жалау Мыңбаев көмектескен [13, 98,99-пп.]. Көрсетілген жылы Халық Ағарту Комиссариаты Аймауытовты Шымкент педтехникумына қызметке жібереді. Ол бұл техникумда қазақ тілі мен қазақ әдебиетінен дәріс береді.

Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық қызметі сан қырлы. Ол өз еңбектерінде халықта ұлттық ой-сана қалыптастыруды көздеді. Оқу-ағарту саласындағы Ж. Аймауытовтың «Тәрбиеге жетекші» (1924), «Психология», «Жан жүйесі мен өнер таңдау» және «Комплекспен оқыту жолдары» (1926) атты еңбектері бүгінгі Қазақстан білім беру саласында да өз құндылығын жойған жоқ [14, 114-143]. Осы арада мән беретін бір жәйт, ол- Жүсіпбек Аймауытов творчестволық қызметінің үлкен бір ерекшелігі, Аймауытов өз шығармаларында әдебиет, оқу, өнер, тіл, дін, экономика және с.с. басқа да маңызды мәселелерді өзара байланыста өте шебер қарастыра отырып, оларға тарихи талдау жасап, зерттейді. Мұны оның кез-келген шығармасынан байқауға болады. Мәселен, Ж. Аймауытовтың оқыту мәселесімен бірге сол уақытта Қазақстанда жүргізілген экономикалық реформалар қатар қарастырылатын «Жаңа ауыл» атты еңбегі бар. 1929

жылы «Қазақстан» баспасынан жарияланған бұл еңбек кейіннен 1930 жылы Ғабит Мүсіреповтің түзету, толықтыруларымен қайта басылып шығады.

Жалпы алғанда, Жүсіпбек Аймауытов шығармаларында Қазақстан тарихындағы елеулі оқиғалар орын алды. «Қартқожа» (1926 ж.), «Ақбілек» (1927-1928 жж.) «Әйел теңдігі» журналында басылған романдарында Ж. Аймауытов 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылдағы ақпан, қазан революциялары, азамат соғысы, жалпы XX ғасыр басында Қазақстанда болған қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени өзгерістер кезіндегі қазақ қоғамы туралы жазды.

1929 жылы Ж. Аймауытовтың «Жаңа әдебиет» журналының бірнеше сандарында «Күнекейдің жазығы» повесі жарияланады. Повесте Аймауытов қазан революциясына дейінгі уақыттағы қазақ халқының өмір салтын көрсетумен қатар, оның ұлттық мінез-құлық ерекшелігі мен қазақ әйелінің тағдырын баяндау арқылы тұтас ұлт мәселесін көтереді.

«Рәбиға», «Сылаң қыз», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Ел қорғаны», «Шернияз» пьесаларында Ж. Аймауытов өткен ғасыр басындағы қазақ қоғамы, сол күрделі де қайшылықты кезеңде отарлық езгінің тақсиретін тартқан қазақ халқының өмір шындығын көрсетеді.

Ж. Аймауытов әлем классиктерінің туындыларын қазақ тіліне аударған жазушы-аудармашы. Ол Н. Гоголь, В. Гюго, А. Дюма, Дж. Лондон, А. Пушкин, Р. Тагор, К. Беркович шығармаларын, сол сияқты Е. Покровский мен Н. Бухариннің «Коммунизм әліппесі», Богдановтың «Саяси экономикасының қысқаша тарихын» қазақ тіліне аударды. Дүниежүзілік пролетариат әнұраны «Интернационалды», «Жас әскер», «Жас көсемдер маршын», М. Горькийдің «Сұңқар туралы жыр» өлеңін қазақшаға аударған да Аймауытов. Оның аудармамен айналысуының негізгі себебі- қазақ халқын Еуропа мен Ресей мәдениетімен таныстыру арқылы өркениетті елдер қатарына қосу болды. Осы мақсатты алаш қайраткері қазақ баспасөзіндегі қызметінде де ұстанды. Жиырмасыншы жылдың басында Жүсіпбек Аймауытов республика баспасөзінде жауапты қызметтер атқарады. Ол 1920 жылдың басында Қазақ Орталық Атқару комитетінің басшылық етуімен шығарылған «Еңбек туы» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінің, Семейден басылып шыққан «Қазақ тілі» газеттеріне редакторлық жасайды. Ж. Аймауытовтың әртүрлі тақырыптағы мақалалары «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш», «Ақ жол», «Қазақ тілі», «Еңбекші қазақ», «Ауыл тілі» газеттері мен «Айқап», «Абай», «Сана», «Таң», «Шолпан», «Жаңа әдебиет», «Лениншіл жас», «Әйел теңдігі», «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан», «Жас қазақ» сияқты журналдарда әр уақытта жарық көрген.

Негізі, Жүсіпбек Аймауытов 1920-1930 жж. Қазақстанда жүзеге асырылған әдебиет, оқу-ағарту, экономика саласындағы реформалар туралы мақалалар жазды.

Қазақ ұлтының тәуелсіздігі үшін аянбай қызмет жасаған Жүсіпбек Аймауытов 1929 жылы 14 мамырда Қызылорда қаласында тұтқындалады [15, 110-п.]. Біріккен Саяси Бас басқармасы үш рет тергеуге алған соң 23 мамырда Қылмыстық Кодекстің 128, 147-баптары бойынша Ж. Аймауытовты айыпты санап, қылмыскер деп табады. Шілде айында Аймауытов белгілі Алаш қайраткерлері- Байтұрсынов, Дулатов, Есболов, Бірімжанов, Болғамбаев, Ғаббасовтармен бірге Қызылордадан Мәскеуге жіберіледі.

1930 жылы 3 ақпанда Жүсіпбек Аймауытов соңғы рет тергеуге алынады. 12 наурызда айыптау қорытындысы шығады. Аймауытов, *біріншіден*, Дулатов басқарған жасырын қазақ ұйымына енген, *екіншіден*, БК(б)П Орталық комитетінің мүшесі Голощекинге қарсы террорлық әрекет жасау мәселесіне қатысы бар, *үшіншіден*, Кеңес үкіметіне қарсы қарулы көтеріліске шығу үшін далаға кетуге әзірленген деп айыпталады. 1930 жылы 4 сәуірде Ж. Аймауытов Қылмыстық Кодекстің 58-бабының 7,8,11-бөлімдері бойынша ату жазасына кесіледі. 24 сәуірде атылады. Ж. Аймауытов Алаш қозғалысы қайраткерлерінің ішінде ең алғаш атылғандардың бірі.

1988 жылы 4 қарашада Қазақ КСР-і Қылымыстық істер бойынша Жоғарғы Сотының шешімімен Ж. Аймауытов ақталады.

«Бір халықтың ұлтшыл адамдары көбейсе, ұлты үшін жанын салып, сол ұлтты көркейтуге тырыспақ. Адамның өз басының көркеюімен ұлты көркеймейді, ұлты көркейсе, өзі көркейеді. Бір ұлт бақытты болса, ол бақыт сол ұлттың ішіндегі адамдарына да ортақ. Ұлтшыл болу – адамшылық ісі емес, заманның ісі», - деп айтқаны бар Ж. Аймауытовтың. Өз заманында Жүсіпбек Аймауытов сөзімен де, ісімен де нағыз ұлтшыл бола білген Алаш арысы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі – ҚР ОММ), 503-қ., 1-т., 22-іс, 176-п.
- 2 ҚР ОММ, 15-қ, 1-т, 422-іс, 44-п.
- 3 ҚР ОММ, 1398-қ, 1-т, 326-іс, 74, 114-п.
- 4 Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты (бұдан әрі - ҚР ҰҚКМ), 011494-іс, 2-том, 116-п.
- 5 Шығыс Қазақстан облыстық Жаңа тарих құжаттар орталығы, 37-қ, 1-т, 127-іс, 684-п.
- 6 ҚР ОММ, 1398-қ, 1-т, 286-іс, 26-п.
- 7 ҚР ОММ, 14-қ, 1-т, 104-іс, 5-п.
- 8 ҚР ОМА, 5-қ, 1-т, 8-іс, 65-п.
- 9 ҚР ОММ, 251-қ, 4-т, 13-іс, 16-п.
- 10 Толық қараңыз: Қаленова Т.С. Тоғай зиялылары және «Торғай ісі» тарихы // Ақиқат. - 2000. - № 3. - 63-67 бб.
- 11 ҚР ОММ, 251-қ, 4-т, 16-іс, 1, 2-пп.
- 12 Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, 372-қ, 1-т, 61-іс, 20-п.
- 13 ҚРОМА, 81-қ, 4-т, 16-іс, 98, 99-пп.
- 14 Толық қараңыз: Қаленова Т.С. Жүсіпбек Аймауытов: қайраткерлігі, ағартушылығы, саяси көзқарасы. – А.: Эверо, 2016. - 248 б.
- 15 ҚР ҰҚКМ, 011494-іс, 2-том, 110-п.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена исследованию жизни и деятельности яркого представителя национальной интеллигенции начала XX века Жусипбека Аймаутова. В статье рассмотрены важнейшие аспекты общественно-политической деятельности Ж. Аймаутова, а также его научные труды, анализ которых дает возможность судить о Ж. Аймаутове как о крупном ученом, внесшим немаловажный вклад в науку Казахстана.

На основе документов из фондов архивов Республики Казахстан и Республики Узбекистан дается анализ деятельности Ж. Аймаутова в период 1917-1920 годов, а также в годы голода 1921-1922 гг.

В статье выделены основные этапы общественно-политической деятельности Ж. Аймаутова, показана его личность как одного из духовных лидеров Алашского движения, а также политика, просветителя, писателя, переводчика, публициста.

RESUME

This article is devoted to the study of the life and activity of a prominent representative of the national intelligentsia of the early twentieth century, Zhusipbek Aymautov. The article concerns the most important aspects of the socio-political activities of Zh. Aymautov, as well as his scientific works, the

analysis of which makes it possible to judge Zh. Aymautov as a great scientist who made an important contribution to the science of Kazakhstan.

Based on the documents from the archives of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan, the analysis of the activities of Zh. Aymautov from 1917-1920 and also during the famine of 1921-1922 is given.

The article highlights the main key stages of the socio-political activity of Zh. Aymautov and shows his personality as one of the spiritual leaders of the Alash movement and also as a politician, an enlightener, a writer, a translator, a publicist.

УДК 94 (574)

Ж.А. Шаукенов

Костанайский государственный
университет им. А. Байтурсынова,
канд. ист. наук, доцент

**Формирование
исторической
памяти,
исторической
культуры и
исторического
сознания****Аннотация**

В данной статье исследуется смысловое значение понятий историческая память, историческая культура и историческое сознание. Раскрывается социальная роль данных духовных феноменов в обществе. Последовательно характеризуются уровни исторического сознания. Предлагаются меры по совершенствованию формирования исторического сознания.

Ключевые слова: историческая память, историческая культура, историческое сознание, социальная мифология, моральные традиции, духовность.

Прошлое, а вернее опыт прошлого может быть описан в контексте целого ряда понятий. Речь идёт о понятийном ряде: исторический опыт - знание о прошлом - историческая память - историческое сознание - историческая культура. Важно понимать, что как теоретические, так и практические формы обращения к прошлому имеют свой исторический опыт.

Понятие «знание о прошлом» не тождественно историческому знанию. Историческое знание как специализированное научное знание о прошлом с точки зрения сторонников современной социологии знания рассматривается как один из типов знания о прошлом вообще, воплощенного по своему в архаичных представлениях, религии, философии, идеологии, искусстве. С этой точки зрения исторический опыт оказывается основой для знания о прошлом.

Еще более интересным выглядит исследование проблемы исторического опыта у Ф.Р. Анкерсмита, который, по сути, разводит знание и опыт. Исторический опыт, который он сближает с «возвышенным опытом», не поддается теоретической экспликации, но как повседневный фон присутствует при обращении к прошлому и изменениям во времени. «Возвышенный опыт ближе чувствам и настроениям, чем знанию; как и они, он, скорее онтологичен, чем эпистемологичен, и потому должен определяться скорее через то, что вы суть, чем через то, что вы знаете, каким знанием

обладаете. Возвышенный опыт - и исторический опыт - не предназначен для утоления нашей жажды знания» [1, 314].

По мнению Л.П. Репиной, историческая память есть одно из измерений индивидуальной и коллективной (социальной) памяти, направленной на репрезентацию исторического прошлого и «совокупность донаучных, научных, квазинаучных и вненаучных знаний и массовых представлений социума об общем прошлом» [2, 133]. Философия истории должна заниматься не только антологическими, но и гносеологическими проблемами. Сторонники первого направления (Шпенглер, Тойнби и др.) главное внимание обращают на исследования бытия, исторического процесса как сложного комплекса различных элементов, находящихся в постоянном взаимодействии (социальный прогресс, социальный детерминизм, историческое время, смысл истории). Гносеологическое направление на первый план выдвигает проблемы познания исторических фактов и событий (Дильтей, Зиммель, Арон, Кроче и др.). Определенным ориентиром в данном случае может выступать идея гуманности, взаимного признания и равенства определенных исторических культур (Й. Рюзен, А. Ассман).

Однако даже в таком варианте мифологические элементы исторической идентификации могут сохранить свое значение. Сложности демифологизации в рамках праксиологического аспекта взаимоотношения социальной мифологии и исторической культуры связаны с огромным мобилизационным потенциалом социальной мифологии, особенно на уровне практик и ритуалов, «мест памяти» и коммемораций. В данном случае эмоциональная сторона оказывается достаточно важной преградой для демифологизации. Вопрос о демифологизации историческим сознанием этой сферы во многом соотносится с вопросом о границах рационализации коммеморативных ритуалов. Однако и в данном случае влияние исторического сознания может быть значимым. Речь идет об огромном демифологизирующем потенциале политики памяти как целенаправленной, рационализированной и, в некоторых случаях, отрефлексированной деятельности по выстраиванию многомерного и плюралистического образа прошлого и конфигурации исторической культуры [3]. Как видится, сама политика памяти может быть различной. Однако, это уже вопрос о ценностях и ориентирах самой политики памяти.

Таким образом, современный этап философии истории, характеризующийся возрастанием интереса к феномену исторической памяти, выдвигает на передний план проблемы исторической культуры как исходной единицы анализа проблем демифологизации прошлого. Способность исторической культуры сохранять, актуализировать и транслировать исторический смысл оказывается наиболее зримым критерием различения конструктивных и деструктивных сторон влияния социальной мифологии на историческую культуру. В этой связи возрастает роль исторического сознания как условия и решающего фактора демифологизации прошлого. Ведущими ценностями его в современный период выступают универсальность, истина и гуманность. В противном случае могут быть сформированы более одномерные и агрессивные пространства исторической культуры.

Однако одной из наиболее важных является задача формирования исторического сознания, представляющего собой сложное и многогранное духовное явление. Под историческим сознанием в науке понимается система знаний, совокупность представлений, взглядов, традиций, обрядов, обычаев, идей, концепций, посредством которых у индивидов, социальных групп, классов, народов, наций формируется представление о своем происхождении, важнейших событиях в своей истории и выдающихся деятелях прошлого, о соотношении своей истории с историей других общностей людей и всего человеческого сообщества. Тем самым общности людей (народы, нации), осмысливая свое прошлое, могут воспроизвести его в пространстве и времени во всех его трех состояниях - прошлом, настоящем и будущем, способствуя тем

самым связи времен и поколений, осознанию индивидом его принадлежности к определенной общности людей - народу или нации.

Как сложное духовное явление, историческое сознание имеет достаточно сложную структуру, обусловленную путями и способами его формирования.

Первый (низший) уровень исторического сознания, соответствующий обыденному уровню общественного сознания, формируется на основе накопления непосредственного жизненного опыта, когда человек на протяжении своей жизни наблюдает какие-то события или даже является их участником. Накопленные впечатления, факты со временем откладываются в воспоминания. На этом уровне исторические факты еще не переходят в систему, индивиды еще не способны оценить их с точки зрения всего хода исторического процесса. Чаще всего на этом уровне историческое сознание проявляется в расплывчатых, эмоционально окрашенных воспоминаниях, зачастую неполных, неточных, субъективных.

Следующий уровень исторического сознания формируется на основе безымянного народного творчества, всякого рода исторических преданий, сказаний, легенд, героического эпоса, сказок, составляющих неотъемлемую часть духовной жизни каждого народа как одного из способов его самовыражения и проявления черт национального характера. Как правило, в народном творчестве воспеваются мужество и героизм предков, трудолюбие, победа добра над злом.

На этом же уровне формирования исторического сознания происходит передача традиций посредством подражания младшего поколения поведению старших, идет воплощение моральных традиций в определенные стереотипы поведения, создающие фундамент совместной жизни некоего сообщества людей. Моральные традиции составляют основу того, что принято называть «душой народа» [4].

На данной ступени формирования исторического сознания знание истории не является систематизированным, для него характерны мифотворческие элементы и наивные оценки, однако вся совокупность приведенных составляющих этого уровня исторического сознания в известной мере является ядром, определяющим во многом национальный характер, его устойчивые черты, особенности, склад духовной жизни и ума человека, а также его манеры, привычки, проявления эмоций и т.д. [5].

Следующая ступень исторического сознания формируется под влиянием художественной литературы, искусства, театра, живописи, кино, радио, телевидения, под влиянием знакомства с историческими памятниками. На этом уровне историческое сознание также еще не превращается в систематическое знание исторического процесса. Образующие его представления еще отрывочны, хаотичны, не упорядочены в хронологическом отношении, связаны с отдельными эпизодами в истории, часто субъективны. Они, как правило, отличаются большой яркостью, эмоциональностью. Впечатления от увиденного и услышанного сохраняются на всю жизнь. Это объясняется силой таланта художника, который, владея словом, кистью, пером, оказывает на человека огромное эмоциональное воздействие. Все это накладывает на художника большую ответственность за достоверность изображаемого и описываемого им события.

Роль литературы, искусства и особенно СМИ очень велика в формировании исторического сознания, однако, как показывает теперь уже большой опыт, газеты, радио, телевидение могут изменить общественное мнение, симпатии и антипатии, но не могут служить источником серьезных исторических знаний.

Таким образом, все вышеизложенное свидетельствует о том, что историческое сознание большинства населения представляет собой сложное переплетение отрывочных научных знаний, наивных представлений и оценок, традиций и обычаев, оставшихся от предшествующих поколений. Они, безусловно, способствуют обогащению духовного мира человека, но остаются элементарными, которым не хватает научной глубины, понимания движущих сил исторического процесса, умения использовать свои, даже элементарные, знания для анализа конкретных политических ситуаций. На этих ступенях

формирования исторического сознания человек еще не оперирует теоретическими формулами, философскими и социологическими категориями, а пользуется чаще всего так называемыми “первичными мыслительными формами” практического обихода.

В этих условиях с большой остротой встает вопрос о формировании исторического сознания на научной основе, которая может быть представлена собственно знаниями истории, образующими в своей совокупности определенную систему представлений о прошлом, о его органической связи с настоящим и возможных тенденциях развития общества в будущем. Такие знания приобретаются в процессе систематического изучения истории.

Впервые систематические знания об историческом процессе приобретаются на уроках истории в школе, и для большинства людей знакомство с историей на этом уровне заканчивается. Причем представления молодежи об истории на основе школьного образования предстает как набор дат, имен, событий, зачастую бессвязных, не определённых в пространстве и времени, тем более что знание факта - еще не научное знание; требуется его осмысление, анализ, оценка, благодаря чему факты включаются в целостную концепцию исторического процесса.

Это предъявляет особые требования к преподаванию истории в ВУЗе, где историческое сознание формируется на теоретическом уровне, путем изучения не только собственной истории, но и других социогуманитарных дисциплин - философии, социологии, политологии, культурологии, экономической теории. В этом случае историческое сознание соответствует специализированному (теоретическому) уровню общественного сознания.

Возросшая потребность в формировании исторического сознания на теоретическом уровне обусловлена тем, что трансформационный переход от одной модели общества к другой сопровождается бурными процессами в духовной жизни общества, приводит к существенным изменениям в общественном сознании, в том числе и в историческом, в морально-ценностных и поведенческих ориентациях.

Причем в этих условиях история превращается в своего рода поле политической борьбы. Вместе с тем, резкое возрастание востребованности на объективное историческое знание сопровождается неадекватной реакцией. Парадокс заключается в том, что в этой ситуации количество часов в вузах на изучение истории резко сократилось.

Как показывает опыт, повышенное требование к знанию истории характерно для всех так называемых «крутых поворотов истории», когда люди, осмысливая пройденный путь, пытаются найти в нем истоки настоящего, извлечь уроки для будущего. В этой ситуации необходимо крайне осторожное обращение с историей; опасными для исторического сознания становятся любые необъективные оценки исторических явлений, событий и фактов, всякого рода дискредитация своей истории, с какой бы стороны она ни исходила.

Пока академическая наука скрупулезно искала «новые подходы» к изучению истории, политическая публицистика преуспела во всякого рода переоценках исторических явлений, событий и фактов, исторических деятелей, дискредитируя одни события и личности, незаслуженно приподнимая другие, борясь с одними мифами, создавая другие. Все эти «переписывания» и переоценки истории имели небезобидные последствия. Как показали социологические исследования, публикации множества подобных материалов на исторические темы в СМИ снизили количество людей, испытывающих гордость за историческое прошлое своего народа.

Гордость за историческое прошлое своего народа - одна из важнейших составляющих исторической памяти, исторической культуры и исторического сознания, обуславливающая его национальное достоинство. Потеря этих качеств ведет к формированию колониальной психологии: в людях появляется ощущение своей

неполноценности, недоразвитости, бесперспективности, разочарования и духовного дискомфорта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. - М.: «Европа», 2007. - 612 с.
- 2 Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. - М.: Кругъ, 2011. - 560 с.
- 3 Будюкин Д.А. Трансформация образа Ричарда III в современном массовом историческом сознании // Общество. Гендер. История. Сборник статей и тезисов докладов VIII международной научной конференции. - Липецк: Издательство Общество с ограниченной ответственностью «Гравис», 2015. - С. 8-10.
- 4 Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. - СПб.: Наука, 1993. - 240 с.
- 5 Мелетинский Е.М. Мифология / Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983. - С. 377.

ТҮЙІН

Бұл мақалада тарихи жад, тарихи мәдениет және тарихи сана ұғымдарының семантикалық мәні зерттеледі. Қоғамдағы көрсетілген рухани феномендерінің әлеуметтік ролі ашылады. Тарихи сананың деңгейлері дәйекті түрде сипатталады. Тарихи сананың қалыптасуын жетілдіру жөнінде шаралар ұсынылады.

RESUME

This paper is devoted to the semantic meaning of the concept of historical memory, historical culture and historical consciousness, revealing the social role of these spiritual phenomena in society. The author consistently characterizes the levels of historical consciousness and suggests the measures to improve the formation of historical consciousness.

С.А. Мажинбеков

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
филос. ғыл. канд., доцент

С.М. Туркеева

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
тар. ғыл. магистрі

Оңтүстік-Шығыс Азия аймағындағы Америка Құрама Штаттарының саясаты (XX ғ. ортасы – XXI ғ. басы)

Аннотация

Мақалада, Америка Құрама Штаттарының Оңтүстік - Шығыс Азия аймағындағы саясатының тарихи тамыры айқындалады. Басты назар, Америка Құрама Штаттарының аймақтағы геостратегиясының тарихи кезеңдеріне және әрбір кезеңнің ерекшеліктерін анықтауға аударылған. АҚШ және ОША елдері арасындағы саяси-экономикалық қатынастардың қалыптасу үрдісі, Азия-Тынық мұхит аймағында орын алған әскери-саяси оқиғалар аясында қарастырылады.

Түйін сөздер: Америка Құрама Штаттары, Оңтүстік-Шығыс Азия, Азия-Тынық мұхит аймағы, геосаясат, саяси-экономикалық ынтымақтастық, саяси мүдде

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Америка Құрама Штаттары Азия-Тынық мұхит аймағына ерекше назар аудара бастады. Малакка бұғазы сияқты маңызды сауда коммуникациялық торабында орналасқан Оңтүстік-Шығыс Азиядағы Америка Құрама Штаттарының басты саясаты, аймақта Қытай және КСРО ықпалын тежеп, аймақ елдерімен тығыз әскери-саяси одақ құруға бағытталды.

Жалпы, Азия Тынық мұхиты аймағындағы Америка Құрама Штаттарының басты мақсаты – аймақта ешбір ірі державаның экспансия жасап, ықпалына айналдыруына жол бермеу. Америка Құрама Штаттарының Азия-Тынық мұхит аймағындағы геосаяси мәселелерді айқындауда айтарлықтай рөл ойнайтынын атап көрсету қажет. Вашингтон аймақты өзінің геосаяси мүдделерінің бірден-бір маңызды аумағы ретінде қарастырады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін мұнда қалыптасқан қауіпсіздік құрылымын нығайту мен жетілдіру бағыты Вашингтонның аймақтағы саясатының басымды бағыты болып табылады.

Бұл құрылым АҚШ-тың көшбасшылық рөліне, Жапония және Оңтүстік Кореямен әскери Одаққа, Таиландпен, Филиппинмен, Австралиямен және Жаңа Зеландиямен отырған келісім шарттарға, Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерімен әріптестік қатынастарға негізделген.

Осы құрылым АҚШ-қа Тынық мұхиты аймағында алдыңғы қатарлы күштерді орналастыруға мүмкіндік берген басты әскери-стратегиялық аудандарға бақылауды қамтамасыз етті және американың геосаяси көшбасшылығына негізгі механизм ролін атқарды.

Ал, Оңтүстік – Шығыс Азия аймағының американдық саясаттағы маңызын төмендегідей түрде жіктеп көрсетуге болады:

- Парсы Шығанағы аймағынан АҚШ территориясындағы терминалдарға мұнайды тасымалдаудың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- Парсы Шығанағы, Таяу Шығыс немесе Оңтүстік-Шығыс Азия аймақтарында қақтығыс орын алған жағдайда АҚШ әскери күштерін жедел іске қосу;
- аймаққа қатаң бақылау орнату арқылы ядролық қару тарауының алдын алу;
- халықаралық лаңкестікпен күресу;
- Қытайдың аймақтағы экспансиясына жол бермеу.

XX ғасырдың 90 жылдарында АҚШ Оңтүстік–Шығыс Азия аймағындағы әскери базаларының санын азайтуға міндеттеме алды. Филиппиндегі Субик-бей және Кларк, Таиландта Корат және Удон сияқты АҚШ әскери базаларынан американдық әскерилер алып кетілді.

Субик-бей және Кларк (1991) әскери базаларынан кету жөнінде шешім қабылдамастан бұрын, 1990 жылы АҚШ және Сингапур арасында «Өзара келісім туралы Меморандумға» (The 1990 US-Singapore Memorandum of Understanding) қол қойылып, ол бойынша, Сингапур әскери базаларын американдықтардың пайдалануы туралы мәселе бойынша уәделескен. Американдықтар Сингапурдың Чанги әскери базаларына тұрақтауға мүмкіндік алып, онда қазіргі таңда американдық жетінші флоттың материалдық-техникалық базасы орналастырылған. Осы әскери база арқылы американдықтар Шығыс-Қытай және Оңтүстік-Қытай, Үнді мұхиттарына бақылау жасай алады. 1998 жылы Вашингтон және Филиппин арасында (US-Philippine Visiting Forces Agreement) келісім жасалынып, ол бойынша Филиппинде американдық әскерилердің уақытша орналасуы туралы мәселе бойынша тараптар келісімге келген [1, 89].

Екінші Үндіқытай соғысы кезеңінде Оңтүстік-Шығыс Азия аймағы Америка Құрама Штаттары үшін өмірлік маңызы бар аймаққа айналды. Дегенмен, КСРО ыдырауына байланысты АҚШ-тың сыртқы саясаты Еуразия кеңістігіне қарай басты назарын аударған шақта, Оңтүстік–Шығыс Азия елдері бірқатар уақытта АҚШ-тың саясатынан сырт қалған еді. XX ғасырдың соңы және XXI ғасырдың басында АҚШ-тың сыртқы саясатында негізгі басымдықтар Таяу Шығыс және Ауғанстан болды. 1990-2000 жылдары Оңтүстік-Шығыс Азиядағы жағдайға араласпай, негізгі мәселелерді шешуді өзінің әріптестері Жапония және Оңтүстік Кореяға жүктеп, иек артты [2, 116]. Дегенмен, Қытай Халық Республикасының аймақтағы үстем күшке айнала бастауы, Оңтүстік Қытай теңізіндегі экспансиясы, АҚШ сыртқы саясатының басымдықтары қатарына Оңтүстік-Шығыс Азияны қайта кіргізілді.

2009 жылы Барак Обама Президенттігі кезінде Америка Құрама Штаттары «Азияға оралу» саясатын жариялап, аталмыш бағытта Оңтүстік – Шығыс Азия аймағы АҚШ саясатының басым бағыты ретінде танылды [3]. 2011 жылы ресми түрде жарияланған жоспарда аймақтағы әріптес елдермен ынтымақтастықты тереңдету, аймақтағы көпжақты келісімдерге АҚШ-тың белсенді қатысуы, сауда мен инвестицияны кеңейту, аймақта адам құқығы мен демократия идеяларын кеңінен тарату мәселелері қарастырылған.

2011 жылы «Foreign Policy» журналында жарияланған Америка Құрама Штаттарының сол кезеңдегі Мемлекеттік хатшысы Хиллари Клинтонның «Біздің тынық мұхиттық ғасырымыз» атты мақаласында, «Геосаясаттың болашағы Азиямен айқындалады, сондықтан да Америка Құрама Штаттары осы оқиғалардың ортасында болуы тиіс. АҚШ Атланттық және Тынық мұхиттық держава болып табылады. Осыған

байланысты, біздің алдымызда тұрған жаңа мақсаттар – Тынық мұхит аймағында әріптестік институттарының желісін құру» [4].

Х. Клинтон пікірінше, Американың аталған аймақтағы саясаты, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Еуропадағы АҚШ саясаты тұрғысында болуы тиіс. Х. Клинтон «Американың Азия-Тынық мұхиттағы саясаты екі маңызды мақсатты ұстануы тиіс. Біріншісі – аймақтағы қауіпсіздікті сақтау және жаңа қауіп-қатерлерге жол бермеу. Екіншісі – американдық экономикалық мүдделерді жүзеге асыру үшін қолайлы жағдай тудыру» деп айқындайды [4].

Америка Құрама Штаттарының аталмыш стратегиясын Австралияның бұрынғы премьер-министрі Кевин Радд қолдап, «аймақтағы американдық қатысуды тек, әскери салада ғана емес, Транс Тынық мұхиттық қауымдастықты дамытуға» шақырды [5, 10].

Америка Құрама Штаттарының Оңтүстік-Шығыс Азияға қайтып оралуының себебін төмендегідей түрде қарастыруға болады:

Біріншіден, Америка Құрама Штаттарының Қытай Халық Республикасына қатысты жалпы стратегиясының өзгеруі және екі ел арасындағы бақталастықтың күшейе басталуы. Бұрынғы кезеңде, «engage policy» бағытындағы әлемдік, оның ішінде азиялық кеңістікте бірлескен американдық – қытай іс-әрекеттері жүргізілетін еді. ХХІ ғасырдың басынан бастап Америка Құрама Штаттары Қытайды геосаяси қарсыласы ретінде қарастыра бастады. Қытайдың Оңтүстік – Шығыс Азиядағы экономикалық және әскери-саяси ықпалының артуы нәтижесінде Барак Обама әкімшілігі кезеңінде АҚШ сыртқы саясаты аясында, «engage policy» бағыты қайта қарастырыла бастады. Бұл сыртқы саяси басымдықтың орнына Қытай шекараларының маңында одақтас мемлекеттермен біріге отыра, әскери блоктар құруға және Қытай экспансиясына жол бермеуге бағытталған «hedge policy» саяси бағыты назарға алынды.

Екіншіден, Америка Құрама Штаттарының аймаққа қайта оралуына, Оңтүстік-Шығыс Азия елдері мүдделі болды. Аймақ мемлекеттерінің ықпалды саяси және экономикалық топтары АҚШ-тың аймақ істеріне қатысуын жақтап отыр.

АҚШ Таиланд және Филиппинмен одақтық қатынастарды бекітуге, Вьетнам, Сингапур, Индонезия, Малайзия елдерімен әріптестік көкжиегін ашуға, АСЕАН ұйымымен ынтымақтастықты дамытуға, демократиялық институттарды құруға, әсіресе Мьянма мен Вьетнамда мүдделі.

«Азияға оралу» бағытын жүзеге асыруда Вашингтон, Қытай және Оңтүстік-Шығыс Азия елдері арасындағы Оңтүстік-Қытай теңізіндегі территориялық дауға әскери тәсіл арқылы араласып отыр [6, 12]. 2010 жылдың жазында Вашингтонның Оңтүстік-Қытай теңізі мәселесіне араласуы барысында АҚШ және Филиппин арасындағы әскери одақ жаңа бағытта дами бастады [1, 8].

2011 жылы қаңтар айында алғашқы американдық-филиппин стратегиялық диалогы шеңберінде, территориялық қорғаныс және теңіздегі қауіпсіздік мәселесін зерттеу бойынша келісімге қол қойылды. 2011 жылы қараша айында АҚШ және Филиппин сыртқы істер министрлері, қорғаныс саласындағы екі жақты ынтымақтастықты тереңдету туралы Манила декларациясына қол қойды.

2008 жылы басталған «Саясат, қауіпсіздік және қорғаныс саласындағы Диалог» шеңберіндегі американдық-вьетнамдық жыл сайынғы форум арнасында 2010 жылы жандандырылды. Екі елдің қорғаныс ведомстваларының өкілдері арасындағы тұрақты кездесулерді қарастыратын «Қорғаныс саласындағы диалог» кеңес беру механизмі іске қосылған. 2010 жылы еркін теңіз навигациясы бойынша американдық-қытай қайшылықтарының барысында, Оңтүстік-Қытай теңізі маңында екі елдің бірлескен әскери жаттығулары өтті.

Қазіргі таңда әлемдік теңіз саудасының негізгі көлемі Малакка және Оңтүстік – Қытай теңізі арқылы жүргізіледі. Мәселен, Үнді және Тынық мұхиттарын жалғастыратын Малакка бұғазы күніне 15 млн тонна мұнай баррелін өткізеді [7, 9]. Америка Құрама

Штаттары Оңтүстік-Шығыс Азия арқылы өтетін теңіз жолдарының қауіпсіздігін сақтау арқылы өзіндік сауда мүдделерін жүзеге асырады. Сол үшін Үнді және Тынық мұхит тораптарында әскери-теңіз күштерінің ұтымдылығын сақтайды.

2011 жылдан бастап АҚШ Оңтүстік-Шығыс Азияның елдерімен әскери қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты күшейте бастады. 2012 жылы АҚШ және Таиланд «АҚШ-Таиланд әскери альянсының жалпы болашағы туралы декларацияға» қол қояды. 2013 жылдан бастап Индонезия және Вьетнам елдеріне әскери көмек көрсету жоғарғы дәрежеге жетеді. 2012 жылдан бастап АҚШ Мьянма елімен дипломатиялық қатынастар деңгейін көтеріп, АҚШ елшісін тағайындады. 2005 жылдан бастап Камбоджаға қатысты эмбаргоны тоқтатып, 2009 жылы бұл елде АҚШ-тың әскери атташесі өз қызметін бастайды.

Оңтүстік Шығыс Азияда өзінің сыртқы саяси бағыттарын жандандыра отыра АҚШ АСЕАН ұйымы шеңберінде де өңірлік интеграциялық үрдістерге белсенді түрде араласа бастайды.

XX ғасырдың 60 жылдарында Оңтүстік-Шығыс Азия аймағы қақтығыстарға толы аймаққа айналды. Үнді-Қытайдағы соғысы, Камбоджадағы Пол Поттың геноциді, Таиландтағы әскери төңкерістер және аймақтағы КСРО, АҚШ, ҚХР сияқты жетекші елдердің мүдделерінің тоғысуы, аймақтың қауіпсіздік жүйесіне теріс ықпал етті. Осыған байланысты кейбір елдер қауіп-қатерлердің алдын алу үшін бірлесіп күш жігер жұмсау мақсатында, аймақтық күштерді біріктіруге ұмтылды.

XX ғасырдың соңында КСРО ыдырауына байланысты, «қырғи-қабақ» соғысының аяқталуымен Оңтүстік-Шығыс Азия елдері әлемдік саясаттағы өз орнын іздестіріп, тәуелсіз бағытқа бет бұрып, аймақтағы АҚШ және Батыс Еуропа елдерінің ықпалынан тәуелсіз түрде өз ұстанымдары мен қағидаттарын бекітеді. Сондықтан да, XX ғасырдың екінші жартысында негізінен басқыншылық түрде саясат жүргізген АҚШ, қазіргі таңда аймақ елдерімен санасып, экономикалық-саяси ынтымақтастыққа негізделген геостратегиялық бағыт ұстануда. Осы тұрғыдағы саясат арқылы ғана АҚШ аймақта бекініп, ҚХР-дың Оңтүстік-Шығыс Азия аймағындағы ықпалына тежеу қойып, аймақтың маңызды факторына айналады деп ойлаймыз.

Д. Трамп кезеңінде АҚШ-тың аймақтағы саясаты бірқатар өзгерістерге ұшырап отыр. 2016 жылы құрылған Транс-Тынық мұхит әріптестігі ұйымынан шығу туралы Дональд Трамптың 2017 жылғы 23 қаңтардағы өкімі жарияланды. Аймақтың қауіпсіздік саласындағы (Оңтүстік-Қытай теңізіндегі аумақтық даулар, Тайвань мәселесі, Филиппин мемлекетінің оңтүстігіндегі радикалды-исламдық топтарының белсендірілуі сияқты) іргелі мәселелердің аясында, Д. Трамп әкімшілігі Солтүстік Кореяның ядролық қаруына ғана басты назарын аударуда. Дегенмен, аталған саяси оқиғаларға қарамастан, мақала авторлары Америка Құрама Штаттарының аймақтағы саясаты елеулі өзгеріске ұшырамайды деген болжау жасайды. Оның себептерін төмендегіше түсіндіруге болады:

біріншіден, Оңтүстік-Шығыс Азия аймағы Америка үшін стратегиялық маңызды аймақ, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жандандырылған әскери-саяси ынтымақтастықтан қол үзуге АҚШ мүдделі емес;

екіншіден, 2013 жылдан бастап, Қытайдың «Жібек Жолының экономикалық белдеуін» және «XXI ғ. теңіз Жібек жолы» тұжырымдамалары аясында Орталық Азия және Оңтүстік Шығыс Азия аймағын экономикалық ынтымақтастыққа жетелейтін Жобасына тосқауыл қою мақсатында аймақтағы АҚШ-тың саясаты бәсеңдемейтіні сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мамонов М. Политика США в Азиатско-Тихоокеанском регионе // Обозреватель – Observer. – 2012. – № 11 (274). – С. 88-96.

- 2 Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: МГИМО-Университет, 2010. – 236 с.
- 3 Remarks by President Obama to the Australian Parliament, Canberra, Australia, November 17, 2011 // URL <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament>.
- 4 Clinton Н. America's Pacific Century// Foreign Policy// URL http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/10/11/americas_pacific_century
- 5 Rudd, Kevin (March-April 2013). "Beyond the Pivot: A New Road Map for U.S.-Chinese Relations" // Foreign Affairs. – 2013. – № 92 (2). – P. 9-15.
- 6 Радиков И.В. Дисперсия современной архитектуры безопасности в АТР: глобальные тенденции и региональные особенности // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2011. – № 2. – С. 10-18.
- 7 Лексютина Я.В. США – КНР: соперничество в Юго-Восточной Азии обостряется // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 3. – С. 2-9.

РЕЗЮМЕ

В данной статье показан исторический генезис геостратегии Соединенных Штатов Америки в регионе Юго-Восточной Азии. При этом основное внимание уделено раскрытию исторических этапов геостратегии Соединенных Штатов Америки в регионе, а также особенностей каждого исторического этапа. Проанализированы основные тенденции, определяющие процесс формирования политико-экономических отношений между США и странами Юго-Восточной Азии в контексте военно-политических событий в Азиатско-Тихоокеанском регионе.

RESUME

This article reveals the historical genesis of the geostrategy of the United States of America in the South-East Asia region. The main attention is paid to the disclosure of the historical stages of the geostrategy of the United States of America in the region, as well as the disclosure of the characteristics of each historical stage. The main trends shaping the formation of political and economic relations between the United States and the countries of South-East Asia in the context of military and political events which took place in the Asia-Pacific region are analyzed.

УДК 378.048.2

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы социально-педагогического сопровождения взрослых, раскрывается сущность категории «социально-педагогическое сопровождение». Выявлены особенности социально-педагогического сопровождения взрослых в глобальном мире, проанализированы различные подходы к определению содержания изучаемого феномена.

Ключевые слова: категория, андрагогика, взрослый, андрагогический подход, социально-педагогическое сопровождение, непрерывность обучения, четвертая промышленная революция

Г.Ж. Менлибекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, д-р пед. наук, профессор

Д.О. Базарбаев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, доктор PhD, доцент

Социально-педагогическое сопровождение взрослых как категория андрагогики

Формирование научно-категориального аппарата андрагогики как научной отрасли является актуальной проблемой в контексте модернизации науки, образования и инновации в мировом академическом сообществе. Одной из категорий андрагогики как науки об образовании и обучении взрослых является социально-педагогическое сопровождение человека, сформировавшего себя как самоорганизующую систему в результате активного взаимодействия с окружающим миром в качестве субъекта собственной деятельности и своей судьбы в контексте функционирования сложных социальных систем.

В условиях формирования сетевого общества, основанного на знаниях, усиливается процесс глубокого и критического осознания необходимости сознательного осмысления и переосмысления миссии взрослого человека в социуме, обусловленного развитием цифровых технологий, способствующих активному взаимодействию субъектов системы «личность - общество – государство», присущих глобальной самоорганизации человеческих сообществ. В связи с этим актуальность приобретает проблема изучения андрагогического подхода в осуществлении социально-педагогического сопровождения взрослых в контексте социокультурных процессов, обусловленных изменением ментальности в едином и многомерном пространстве.

«Современный взрослый – это «взрослый кризисного периода», большинство его сил уходит на адаптацию к непредсказуемо меняющейся ситуации, «игре без правил» (К.А. Абульханова).

Актуализируются исследования в области теории и технологии дополненной реальности, направленные на выявление эффективности использования иммерсивных технологий, целью которых выступает процесс передачи и обработки информации.

Постклассические представления ведут к появлению иммерсивной педагогики, включающей в сферу своих интересов искусственные виртуальные иммерсивные обучающие среды как среды, обеспечивающие дистанционное обучение субъекта. Субъект погружается в среды обучения, обеспечивающие свободные формы самореализации под действием средового контента, объединенные дидактическим замыслом и учебной коммуникацией. Постклассические представления обучающихся и образовательных сред связаны с понятием погружения субъекта в среду обучения (иммерсивные среды), которое замещает классические понятия взаимодействия и влияния [5, 3].

Центральное место в жизнедеятельности взрослого человека занимает экстерииоризация – реализация наработанного внутри человека культурного опыта во вне путем перехода ранее интериоризированных действий во внешние и с помощью порождения новых. Возможность экстерииоризации порождает особые отношения с внешним и внутренним миром, реализация экстерииоризации происходит в деятельности [1, 5].

Как подчеркивает Лушин П., «на повестку дня выходит понимание образования взрослых как недирективного или фасилитативного сопровождения самоорганизующегося и саморазвивающегося процесса учебной деятельности в постоянно меняющихся условиях. При таком подходе принято считать, что личность или коллектив учащихся (в принципе любого возраста) являются открытой самоорганизующейся системой, которая постоянно коммутирует с окружающей средой и обменивается с ней энергией (информацией), чем и сохраняет, а также развивает себя» [4, 93].

Основанием образования взрослых в современных условиях, – пишет И.Ю. Тарханова, – становится непрерывность обучения человека в контексте его жизненного пути, интеграция различных видов дополнительного профессионального образования (формального, неформального, информального) на личностном, методическом и организационно-управленческом уровне [6, 11].

Ж.А. Захарова предлагает рассматривать сопровождение как особый вид практики педагога, основывающейся на помогающих субъекту действиях в формировании ориентационного поля развития и жизнедеятельности, квалифицированные и адресные конкретные меры содействия взрослым и детям [2]. По мнению С.И. Змеева, «наиболее корректно применять ко взрослым употребление термина «технология обучения», так как в нем подчеркивается активная роль самого субъекта обучения – взрослого» [3].

Социально-педагогическое сопровождение взрослых требует учета андрагогического подхода. «Подход – это осознанная ориентация педагога-исследователя или педагога-практика на реализацию в своей деятельности определенной совокупности взаимосвязанных ценностей, целей, принципов, методов исследовательской или практической педагогической деятельности, соответствующая требованиям принятой образовательной парадигмы» (Е.В. Бондаревская).

Рассматривая психолого-педагогическое сопровождение процесса обучения студентов заочного отделения как способа включения взрослых-обучающихся в учебно-воспитательный процесс с целью координации, определения, реализации ими программы собственного профессионального развития, использования жизненного опыта студентов в качестве источника нового знания для них самих, сокурсников и преподавателя с целью

реализации субъектной позиции преподавателя и студентов и развития у последних модели поведения как «обучающих себя», Фалахеева Т.Д. отмечает, что «с позиций деятельностной теории процесс обучения взрослых есть их самостоятельная деятельность, и профессиональное саморазвитие как процесс преследует свои цели, основано на определенных мотивах, реализуется через адекватные способы и предполагает соответствующие результаты, что зависит от формы саморазвития» [7, 11].

На наш взгляд, в условиях четвертой промышленной революции социально-педагогическое сопровождение взрослых как активных субъектов инновационной деятельности, соответствующее потребностям (технологические, экономические, культурные, социальные, информационные, управленческие др.) современного общества, требует учета андрагогического подхода в переподготовке и повышении профессиональной квалификации взрослых, а также при усвоении ими новых профессий, необходимых для самореализации и саморазвития в контексте социокультурной динамики, способствующей улучшению качества человеческого капитала.

Французский ученый, основатель мировой научной школы в области микробиологии Louis Pasteur отмечает, что практика выступает продолжением теории, далее он пишет, что “There does not exist a category of science to which one can give the name applied science. There are sciences and applications of the sciences, bound together as the fruit of the tree which bears it” [8].

Nancy Law, Willem J. Pelgrum, Tjeerd Plomp отмечают, что «Analysis involving one school-level condition at a time as an explanatory variable found statistically significant positive relationships between the following five school-level factors and teachers use of ICT when teaching: principal's vision for ICT-use to support lifelong learning pedagogy; technical support in minutes per student per week; availability of various kinds of technical support; availability of various kinds of pedagogical support; and the principal's priority for leadership development» [9, 274]. Следовательно, использование информационно-коммуникационных технологий в социально-педагогическом сопровождении, обучение на протяжении всей жизни и непрерывное дополнительное обучение взрослых, осознающих личную ответственность за свое обучение и профессиональное продвижение, обеспечивают создание уникальных условий и возможностей для самореализации и саморазвития личности в процессе андрагогического взаимодействия.

Изучая особенности социально - педагогической работы с семьей, имеющей ребенка с тяжелыми формами детского церебрального паралича, Т.И. Целевич пишет, что «социально-педагогическое сопровождение направлено на создание условий для успешной социальной адаптации семьи, воспитывающей ребенка с тяжелыми формами церебрального паралича на этапе его подготовки к школьному обучению» [10, 9]. Взрослые сами осознают необходимость социально-педагогического сопровождения в обеспечении готовности ребенка к социальной адаптации, которое, в свою очередь, способствует повышению внутренней мотивации для развития эффективных взаимоотношений с субъектами общения и деятельности.

Изучение связи социально-педагогического сопровождения взрослых в обучение на протяжении всей жизни с их трудоустройством позволяет выявить закономерности развития постдипломного образования как андрагогического процесса, ориентированного на обеспечение активного участия их в преобразовании собственного внутреннего мира человека и окружающей реальной действительности.

Под образованием взрослых обычно понимают самоорганизованное обучение взрослых в группах. «Образование взрослых является концептуальным для открытого, общего и, прежде всего, культурного, социального и политического образования через просвещение, передачу знаний и обобщение навыков» [11, 7].

Образование взрослых в самом широком смысле рассматривается как «структура», характеризующаяся неоднородностью на организационном, концептуальном и

относящемся к получателю уровнях. Использование цифровых и сетевых технологий создает фундамент формирования коммуникативной площадки для обмена опытом и знаниями, а также облегчает широкий доступ взрослых к получению дополнительного непрерывного образования с учетом направленности их образовательных, когнитивных, культурных, социальных, профессиональных и др. потребностей.

Образование для взрослых относится к форме обучения, которая коренным образом отличается от системы традиционного очного обучения. Образование взрослых не ограничивается возрастом, полом, этнической идентичностью, гендерным различием. Посредством андрагогического процесса представителей различных слоев населения рассматриваются рост взрослых, обогащение знаниями, повышение технологической и профессиональной квалификации или превращение их в новые направления, независимые в общем развитии людей и участии в социально-экономическом и культурном взаимодействии.

Перспективными направлениями исследования системы социально-педагогического сопровождения взрослых являются разработка методологии андрагогического образования взрослых в контексте модернизации общественного сознания, изучение возможностей и способностей взрослых в реализации «5 социальных инициатив Президента» («Новые возможности приобретения жилья для каждой семьи», «Снижение налоговой нагрузки для повышения заработной платы низкооплачиваемых работников», «Повышение доступности и качества высшего образования и улучшение условий проживания студенческой молодежи», «Расширение микрокредитования», «Дальнейшая газификация») с целью обеспечения условий, необходимых для достижения социальной модернизации казахстанского общества.

Таким образом, понятие «социально-педагогическое сопровождение взрослых» должно войти в ряд научно-категориального строя андрагогики как самостоятельной отрасли науки о человеке, так как андрагогическое образование выступает инструментом повышения трудовой мобильности взрослых людей в условиях динамики усиления глобальной конкуренции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Александрова Ю.В. Динамика самоотношения и отношения к другому у взрослого человека (25-35 лет) // Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. - М., 1999. - 24 с.
- 2 Захарова Ж.А. Социально-педагогическое сопровождение процесса воспитания приемного ребенка в замещающей семье: монография. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2009. - 428 с.
- 3 Змеев С.И. Технология обучения взрослых. - М., 2002.
- 4 Лушин П. Самоорганизация в образовании взрослых: о перспективах интеграции спонтанных изменений // Теория и практика психотерапии. – 2014. - №2 (2). - С. 92-97.
- 5 Сергеев С.Ф. Присутствие и иммерсивность в обучающих средах. - СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2011.
- 6 Тарханова И.Ю. Социализация взрослых средствами дополнительного профессионального образования // Автореф. дисс. д-ра пед. наук. - Кострома, 2015. - 40 с.
- 7 Фалахеева Т.Д. Андрагогическая модель профессионального саморазвития личности студентов заочного отделения в процессе обучения в вузе // Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. - Комсомольск-на-Амуре, 2007. - 22 с.
- 8 Nick Hunter. Louis Pasteur. Raintree, 2015.

- 9 Nancy Law, Willem J. Pelgrum, Tjeerd Plomp. *Pedagogy and ICT Use in Schools around the World: Findings from the IEA SITES 2006 Study CERC Studies in Comparative Education*. Springer Science & Business Media, 2008.
- 10 Целевич Т.И. Социально-педагогическое сопровождение семьи, воспитывающей ребенка с тяжелыми формами церебрального паралича на этапе его подготовки к школьному обучению // Автореф. дисс. канд. пед. наук. - Омск, 2008. - 25 с.
- 11 Marius Metzger *Erwachsenenbildung in der Sozialen Arbeit* VS College Springer-Verlag, 2011.

ТҮЙІН

Мақалада ересектерді әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеу андрагогиканың категориясы ретінде қарастырылады. Ғаламдық әлемде ересектерді әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеудің ерекшеліктері айқындалған, зерттеліп отырған феноменнің мазмұнын анықтауға қатысты әр түрлі ұстанымдарға талдау жасалған.

RESUME

The authors of the article consider the issues of social and pedagogical support for adults and reveal the essence of the category "social and pedagogical support." The features of the socio-pedagogical support of adults in the global world are defined as well as the various approaches to determining the content of the under study phenomenon.

ӘОЖ 373.1.013

Б.У. Қуанбаева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік
университеті,
пед. ғыл. канд.,
қауым. профессор

Г.К. Шамбилова

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік
университеті,
хим. ғыл. д-ры, профессор

А.Б. Туркменбаев

Ш. Есенов атындағы Каспий
мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті,
пед. ғыл. канд.,
қауым. профессор

К.Т. Байниева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік
университеті,
филол. ғыл. канд., доцент м.а.

Технологиялық ыңғайға негізделген рефлексивті басқаруды қалыптастыру

Аннотация

Педагогикалық жүйені технологиялық ыңғай негізінде жетілдіру оқыту мен оқу үдерісін рефлексивті басқару нәтижесінде жүзеге асады. Рефлексияның мазмұндық ерекшеліктері оқытушы мен білім алушының бірлескен әрекеті негізінде өзін-өзі басқару, реттеу, ұйымдастыру, бақылау, алынған ақпарат негізінде талдау, нәтиже қорытындысын шығару сияқты қабілеттерді дамытуға бағытталады. Рефлексивтік басқару педагогтің жалпы және кәсіби өзіндік дамуын қолдайтын жеке-шығармашылық ұстанымдары негізінде орындалады. Бұл ұстанымдар педагогтердің ынтасын, оның кәсіби әрекетінің динамикасын, межелеген нәтижеге қол жеткізу үшін өзін-өзі басқаруды ұйымдастыруын қарастырады. Жеке-шығармашылық ұстанымның басты міндеті – оқытушының өзін-өзі жүзеге асыруға және оның шығармашылық мүмкіндіктері мен құзыреттілігін дамытуға жағдай жасау болып табылады. Рефлексивті басқарудың негізін білім алу үдерісін технологиялық ыңғайға көшіру құрайды. Бұл жағдайда студент дербес таным іс-әрекетінің субъектісі болып, рефлексивті басқаруға қол жеткізуге болады.

Түйін сөздер: рефлексивті басқару, педагогикалық технология, субъект, синергетикалық ыңғай.

Білім беруді жаңғырту білім берудің қалыптасқан әлеуметтік тәртібі болып табылады. Елімізге Қазақстанның ілгерлемелі қозғалысын, экономикалық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін білім қажет. Бұл - білім беру мекемелерінен өткен адам ел дамуының негізгі ресурстарын дамытатын көз болуға тиіс дегенді білдіреді. Адам әлеуметтік дамудың субъектісі, тұтас тұлға ретінде қарастырылады.

Қазіргі заманғы білім беру тұжырымдамасының басты мақсаты - өз бетімен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу және өз бетімен даму болып табылатыны белгілі. Осыған орай, жоғары оқу орындарындағы міндеттердің бірі – студентті ынталандырудың, білім алу іскерлігінің, танымдық қызығушылығының және негізгі

байланыста оқуға дайындық көзі ретінде өз қызметін бақылауды рефлексиялауды қалыптастыру болып табылады.

Оқыту тәжірибелерін талдау нәтижесі көрсеткендей, білім беру үдерісін жетілдірудің айтарлықтай әлеуеті оқытушылар мен студенттердің басқару мүмкіншіліктеріне байланысты.

Осыған байланысты оқытушының позициясын өзгерту керек: ақпарат беруші көзі ұстанымынан студенттің іс-әрекетін ұйымдастырушылыққа ауыстырылуы қажет.

Оқу іс-әрекеті барысында педагогикалық үдеріске қатысушылардың арасындағы қарым-қатынас ынтымақтастық сипатқа ие болу керек және тиісті басқару қызметіне сәйкес рефлексиялық негізде орнатылған «субъект- субъект» қатынасына басымдылық берілуі тиіс.

Соған байланысты, студенттердің өз бетімен дамуына, өз бетімен білім алуына жетелейтін технология қажет.

Педагогикалық технологияларды оқу үдерісіне қолданудың педагогикалық жүйеге қоятын басты шарттарының бірі - оқу үдерісін, бірте-бірте студент оқу іс-әрекетін өзі басқара алатындай етіп басқару ісін жетілдіру. “Басқару” термині ғылыми әдебиеттерде үш тұрғыдан түсіндіріледі [1].

1) басқару - іс-әрекеті. Мысалы, А. Файольдың түсіндіруі бойынша басқару үдерісі бұл - мақсатқа жету іс-әрекеті. Мұндай іс-әрекеттің белгілері келесідей:

- атқарылатын жұмыс құрамын жүйелеу яғни, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау, түзету енгізуді анықтау және мақсатты нақты қою;

- білім қызметтері субъектілерінің болуы.

2) басқару - бір жүйенің екінші жүйеге әсері ретінде зерттеледі, яғни адамның объектіге мақсатты бағытталған әсері және нәтижесінде объектінің өзгеруі.

3) басқару-субъектілердің бір –бірімен өзара әрекеттесуі ретінде қарастырылады, оның мағынасы - тура және кері ықпалдың үздіксіздігінде. Мұнда өзара әрекеттесу арқылы басқару - біртұтас, іштей сараланған, өзін-өзі дамытатын жүйе түрінде анықталады.

Аталған мәселеге қатысты зерттелген іргелі еңбектерде [2,3] кибернетикалық негізге сүйене отырып, “басқаруға” келесідей анықтама беріледі: “Басқару дегеніміз объекті (процестің) күйін, оның сипаттамасын ескеріп отырып, мүмкін болатын көптеген ықпалдардан таңдалып алынған объектіге (процеске) әсер етіп, ол берілген объекті қызметінің жақсарып, дамуын қамтамасыз ететін, яғни қойылған мақсатқа жеткізетін ықпал ету үдерісі”. Мұндай басқару түрі - циклдік деп аталады және циклдік басқару кері байланыс арқылы реттеліп отырылады. Циклдік басқару әдісін қолданып оқыту үдерісін оңтайландыру, қойылған мақсатқа алынған нәтиженің сай болуын ескеру арқылы жүзеге асырылады және нәтижені алу үдерісі жөніндегі мәліметтер үнемі ескеріледі. Циклдік басқару мынандай компоненттерден тұрады:

- басқару мақсатын нақты айқындау;

- басқарылатын үдерістің бастапқы күйін анықтау;

- үдерістің негізгі өтпелі күйлерін айқындайтын бағдарламаны анықтау;

- басқарылатын үдерістің жайы туралы өлшемдердің және алынған нәтиженің

мақсатқа сәйкестігі жөнінде ақпарат алуды орнату, яғни жүйелі кері байланысты қамтамасыз ету;

- кері байланыс арнасы бойынша алынған ақпаратты өңдеу, қажетті жағдайда түзету немесе реттеу шараларын қарастырып, оларды жүзеге асыру.

Оқыту мақсаттарының диагностикалық түрде қойылуы, басқарылатын үдерістің бастапқы күйін анық тағайындайды, яғни таным іс-әрекетінің берілген түрін қалыптастыратын нақты білімді айқын белгілейді.

Мақсаттар бағыныстылығы (иерархиясы) ауыспалы күйдің негізгі параметрлерін және олардың бірізділігін нақтылауға мүмкіндік береді. Жүйелі кері байланыстың болуы

оқыту мақсаттары негізінде бақылауға алынатын сипаттамалар жиынтығын бөліп көрсетуді қарастырады. Мұнда студентті бір сапалы күйден екіншісіне өткізетін оқыту үдерісінің негізгі дербес сипаттамалары бағаланып отырады.

Білім сапасын жеке тұлғаға бағдарланған білім парадигмасы жағдайында басқару сырттай басқарылатын оқу үдерісінен өзін-өзі басқару үдерісіне өтуін қарастырады. Мұнда барлық бағыныстылық деңгейлерінде басқару іс-әрекеті рефлексивті негіздегі “субъект-субъект” ара қатынасында құрылуы қажет.

Білім саласын ізгілендіру, педагогикалық технологияны оқу үдерісіне енгізу - студенттің іс - әрекеттің, танымдық қызметтің, ара-қатынастың субъектісі болуын талап етеді. Бірақ, іс жүзінде субъекті белсенділігі орнына астыртын басқару (манипуляция) орын алады.

Әдістемелік жағынан жоғары дәрежеде ұйымдасқан оқу үдерісінде сыртқы әсерді жеке тұлға өзіндік, яғни өзі жоспарлаған іс-әрекет, өзі қабылдаған шешім деп түсінеді. Бұл бір жағынан заңды құбылыс, өйткені бұған дейін негізінен орын алған “субъект-объект” ара қатынасынан “субъект-субъект” ара қатысқа бірден көшу мүмкін емес. Оның үстіне оқу үдерісін жалпылай басқару - оқытушының үлесінде де болып қала береді.

Міне, осылай оңтайлы, яғни рефлексивті басқарудың негізін білім алу үдерісін технологиялық ыңғайға көшіру құрайды. Бұл жағдайда студент дербес таным іс-әрекетінің субъектісі болып, оқытушы - оқу процесін белсенді басқарып, өзі әдістемелік жүйенің авторы бола алады.

Оқытудың мақсат - ынта - танымдық қызмет -рефлексия - теориялық білім формуласымен сипатталатын жүйесіндегі міндетті кезеңінің бірі болып рефлексия қарастырылады. Сол себепті рефлексия қалай түсіндіріледі және оның механизмдері қалай іске асады, соған тоқталып кетейік.

Кеңестік психологиялық әдебиеттерде рефлексияға түрлі анықтамамен сипаттама беріледі. Осыған байланысты үш әдіснамалық бағдар: табиғи-ғылыми, инженерлік-әрекеттік және ізгілендіру-мәдениеттану бағдарларына сәйкес анықтаманың үш тобын бөліп көрсетуге болады. Табиғи-ғылыми бағдар үшін рефлексия адам психикасының табиғи қасиеті немесе кері байланыс механизмі ретінде анықталады. Ю.Н. Кулюткин бойынша рефлексия - “Бір адам әлемінің ішкі бейнесін басқа бір адамның көру үдерісі”. Бірақ бұл жағдайда рефлексияның адам психикасының ерекше қасиеті ретіндегі сапалық ерекшелігі жойылады.

Инженерлік-әрекет бағдар шеңберінде рефлексия механизмін негіздеуге басымырақ көңіл бөлінеді. Бұл бағдарда “рефлексия” ұғымына келесі түсініктемелер беріледі:

- субъектінің өз әрекетінің құралы мен негізін, олардың өзгерістерін танып білуі (Давыдов В.В., Зак А.З.);
- әрекеттесу ара қатынасын белгілеу үдерісі (акты) (Алексеев Н.Г., Зарецкий В.К.).
- әрекеттің басқа субъектісінің сыртқы позициясына бір субъект әрекетіне қатысты шығуы (Анисимов О.С., Тюков А.А.).

Рефлексия адамның өз іс-әрекетін саналы түрде ой елегінен өткізе алуы, қандай іс-әрекет жасағанын және оның қандай ереже, заңдылыққа сүйеніп жасағанына есеп бере алуымен сипатталады.

Рефлексивті басқару кезінде тұлға дамуына әсер етуші факторлар адамға өзі іс-әрекетінің мәнін терең түсінуге көмектеседі. Өзін-өзі терең білу - мотивацияның бастамасы, бұл мотивация білім қажеттілігі дамыған сайын күшейе түседі.

Өзін-өзі терең түсініп, білуден кейін өзін-өзі анықтау - өзін-өзі көрсету - өздігінен мақсат қоя білу, іс -әрекетін жасай білу, өзін-өзі іске қосу - өзін-өзі реттеу үдерістері дами бастайды. Бұл психикалық үдерістер тұлғаның өзіндік дамуының рефлексивтік табиғатын құрайды. Субъектінің жүйке жүйесінің сипаты мен тип ерекшеліктерін білу оқытушыға студент тұлғасының қасиеттерін аша түсетін тапсырмалар дайындауға мүмкіндік береді. Сол себепті рефлексивті оқытуда тұлғаға-бағдарланған жағдаяттарды ескеру көкейтесті

мәселеге айналды. Мұнда, өзін-өзі басқару және бірге басқару мәселелері де қолға алынуда. Демек педагогикалық үдеріске қатысушылардың өзі оқу нәтижесі үшін жауапкершілік пен құзырды бөліп алған жөн. Рефлексивті оқыту жағдайында өзін-өзі талдау, өзіне-өзі мақсат қою, өз ісін жоспарлау, өз әрекетін өзі жоспарлау, өзін-өзі бақылау мен реттеу сияқты құзырлар студентке беріліп, біртіндеп оқыту өзін-өзі оқытуға ауысады.

Адам өз іс-әрекетінің, басқа адамның істерінің себебін терең түсіне білуі үшін рефлексия мәдениетін қалыптастыру қажет. Тұлғаның рефлексия мәдениетін дамыту - қазіргі білімнің басты идеяларының бірі.

Рефлексия мәдениетінің сипаттамалары төмендегідей:

- адамның шығармашылық ойлауға, проблемалық жағдаяттарды шешуге дайындығы мен қабілеті;
- жаңа мәніс пен құндылықтарды иемдену біліктері;
- ара қатынастың жаңа тұлға аралық жүйелеріне бейімделу ептілігі;
- ерекше тәжірибелік міндеттерді қою және орындай алу біліктері;

Тұлғаның рефлексиялық мәдениетінің негізгі көрсеткіші - белгісіздік жағдайында жұмыс істеу қабілеті болып табылады.

Егер ізгілендіру - мәдениет тану және тұлғалық-әрекет ыңғайлары білім үдерісіне жаңа мазмұндық бағдар беретін болса, рефлексиялық ыңғай оларды жүзеге асыру механизмдерін анықтайды. Рефлексия мәдениетінсіз жеке тұлғаның өзіндік таным қызметін, өзін-өзі дамыту мотивацясын қалыптастыру мәселелерін шешу мүмкін емес.

Жеке тұлғалық - қызметтік парадигманы енгізу жағдайында, білім субъектілерінің шығармашылықпен қызмет ету кезінде оқу орны өзін-өзі дамытатын жаңашыл білім ұйымына айналады. Бұл жағдайда басқарудың өктемшілік (авторитарлы) стилін синергетикалық негіз тұрғысынан ізгілендіру стиліне ауыстыру әбден мүмкін.

Синергетикалық ыңғайдың мәні әр алуан табиғат жүйелеріндегі өзін-өзі ұйымдастыру үдерістерін басқаратын жалпы заңдылықтарды анықтау мен тануда.

Синергетикалық зерттеу нысаны - ашық жүйелердің динамикалық немесе статикалық күйінің сапалық өзгерістері. Мұндай жүйелердің жетекші ұстанымдары – қоршаған орта мен өзара тұрақты және белсенді әрекеттесуі негізінде өзін-өзі ұйымдастыру мен өзін-өзі дамытады. Синергетикалық ыңғай оқытуда субъектінің табиғи өзін-өзі ұйымдастыруын ескереді [4].

Әрбір оқу орны өзін-өзі ұйымдастыра білетін әлеуметтік-педагогикалық жүйе. Ол өзіндік мүмкіндіктеріне, қоршаған орта жағдайына қарай дами отырып, оқытушы мен студенттің өзін-өзі анықтауы мен дамытуына мүмкіндік береді.

Алдымен өзін-өзі ұйымдастыру құбылысы кибернетикалық ыңғай шеңберінде қарастырылды (У.Р. Эшби). Кибернетикалық зерттеулерде құбылыстардың өзін-өзі ұйымдастыруы кезіндегі орын алатын нақты механизмдерге көңіл бөлінбейді. Зерттеушілер үшін мұнда тек тұрақты күй-жай маңызды және бұл жағдайда осы тұрақтылықтың нақты табиғаты мен ауысымдардың аралық тұрақсыздығы аса маңызды емес. Мұның себебі: кибернетикалық ыңғайда сыртқы басқару мен ақпарат алмасуға көңіл бөлу басымырақ. Өзін-өзі ұйымдастыру теориясын әрі қарай дамыту синергетикалық дамуымен тығыз байланысты. Ғылыми бағыт ретіндегі синергетиканың негізгі міндеті - әр түрлі табиғи жүйелердегі өзін-өзі ұйымдастыру үдерісін басқаратын жалпы заңдылықтарды анықтау мен тану. Объектіні динамикалық күйде зерттеу – синергетиканың өзіндік ерекшелігі. Синергетика ең алдымен ашық типті жүйелерді (оларға адам, топ, топтық субъект ретінде оқу орны да жатады) зерттейді. Олардың өмір сүруінің жетекші қағидасы – өзін-өзі ұйымдастыру, дамыту. Бұл үдерістер осы жүйелердің сыртқы ортамен тұрақты және белсенді өзара әрекеттесуі кезінде жүзеге асырылады.

Өзін-өзі – дамыту, жүзеге асыру, анықтау деген ұғымдардың пайда болуына синергетика себепкер. Ең алдымен физикалық процестерді зерттеуден пайда болып, қазіргі кезде синергетика күрделі әлеуметтік жүйелерді зерттеу үшін қолданылады. Осыған байланысты көптеген сұрақтар туындайды, мысалға:

Педагогика, соның ішінде әлеуметтік-педагогикалық жүйелерді басқару синергетика даму доминанталары арқылы жариялайтын хаостың тұрақсыздығы мен өнімділігіне бағыттала ала ма?

Сол себепті синергетикалық модельдер адамның мінез құлқын, оқу орнының жұмысын, оның басқарылуын сипаттауға жарамды ма?

Синергетикалық модельдерді әлеуметтік құбылыстарды сипаттау үшін пайдалану ертелеу емес пе? Әзірше осы сұрақтарға жауап іздестірілуде.

Көптеген басылымдарда синергетика заңдылықтарының адамның мінез-құлқына, әлеуметтік жүйелерге әсерінің мақсатқа лайық және тиімді екені дәлелденіп жатыр. Синергетика тұрғысынан адам-ашық және динамикалық құбылыс, қоршаған ортамен ашық өзара әрекеттесуіне мүмкіндігі мол. Әлеуметтік педагогикалық жүйе ретінде оқу орнына да осындай анықтама беруге болады.

Міне, осылай синергетикалық ыңғай шеңберінде әлеуметтік жүйенің өзін-өзі басқара дамуы өзгерістер жүйесі ретінде қарастырылады. Бұл өзгерістер жаңа сапаның пайда болуына әкеліп, тұтастай жүйенің, оның жеке компоненттері динамикасының, белсенділігінің артуына септігін тигізеді.

1. Жоғары оқу орны ашық жүйе: оқу орны мен оны қоршаған орта өзара байланыста. Өзін-өзі дамытушы оқу орны білім процесінің барлық аспектілерінде: мазмұнда, формалар мен әдістерде, технологияларда, оқу орнының ортасын ұйымдастыруда жандануы тиіс.

2. Жоғары оқу орнының өзгеріске бейімділігі мен күрделілігі (жоғары оқу орны көптеген өзін-өзі ұйымдастыра алатын кішкене жүйелерден тұрады, олар өзара әртүрлі қатынастарда болады).

Міне, сол себептен жоғары оқу орны дамуының үдерісіне сай келмейтін өктемшіл сыртқы басқару тиімсіз болып келеді. Қоғам қажеттілігіне сай жоғары оқу орны өзін-өзі тиімді басқара білуі үшін оған ерекше әсер (ықпал) керек. Мысалға, қажетті кеңестік-уақыт фокусында бифуркация (тұрақсыздық) нүктелеріне кішігірім резонанстық әсер ету. Бұл жағдайда оқу орны қайта құрылып, өзін-өзі басқару дамуының жаңа деңгейіне көтеріледі.

3. Жоғары оқу орнының өзін-өзі басқара дамуына белгісіздік тән, оқу орны компоненттерінің өзара әрекеттесу себебі барлық жағдайда бірдей анық емес.

Басқаша айтқанда, жоғары оқу орны дамуы негізінде детерминизмнің (шарттармен анықталудың) жаңа тұжырымдамасы жатыр. Бұл тұжырымдама шынайы өмір құбылыстарының көптігі мен күрделілігін түсінуге көмектеседі. Тұрақсыз күйдегі жүйенің жаңа күй-жайы қандай болатынын нақты айту мүмкін емес. Сол себепті өзін-өзі дамытудың қайнар көзі болып не табылады деген сұрақ туындайды. Жауап табу үшін жетекші синергетикалық қағидаларды қарастырайық.

Ең маңызды - гомеостаз (жылжымалы тепе-теңдік күйі) сақтау принципі және диссипация (азайту принципі) (Л.А. Баевтің тұжырымы бойынша). Осы екі принцип үдеріс ретінде танылады, ал олардың тұрақтылықпен өзгеріс қарама-қайшылығы ретіндегі өзара әрекеттесу” өзін-өзі басқара дамудың қайнар көзі болып табылады.

Бұл үдерістердің сипатына қарай жоғары оқу орны өзін-өзі басқара дамуы бейімделу немесе бифуркациялаужолымен жүруі мүмкін. Бірінші- бейімделу типі бойынша оқу орны өзінің тірлік іс-әрекетіне жағымды да, жағымсыз да әсер ететін өзгеріп отыратын сыртқы орта жағдайларына үнемі бейімделуімен сипатталады. Бұл жағдайда гомеостаз сақтау үрдісі басымырақ: Жоғары оқу орнын негізгі мазмұнды ұйымдастыру – құрылымдық өлшемдері (білім процесінің мазмұны құрылымы) өзгеріссіз сақталады. Мұндай тип бойынша дамуға гомеостатикалық механизмдер тән, олардың негізіне тек ғана сандық

өзгерістер. Басқаша айтқанда, бейімделіп даму кезінде жоғары оқу орнының қызметі сапа жағынан өзгеріссіз, бұрынғы қалыпта қалады. Аталған тип екі түрмен: жұмыс істеумен және экстенсивті тип бойынша өзі басқарып дамумен берілген. Осы екі түрге байланысты жұмыс істейтін жоғары оқу орны мен гомеостатикалық экстенсивті “Жоғары оқу орны” жүйесін айырып көрсетеді. Жұмыс істейтін жоғары оқу орны оқу орнының белгілі бір күн тәртібімен тұрақты қызмет етуін меңзейді (тұрақты жалпыға бір жоспарлар, бағдарламалар, тәрбиелеу мен оқыту технологиялары және т.б.). Мұндай жоғары оқу орны берілген әлеуметтік тапсырысқа сай, білім мақсаттарына бағдарлайды. Осындай тәртіпте жұмыс істеу сыртқы ортаның тұрақтылығы жағдайында неғұрлым қол жетерлік нәтижелер алуға мүмкіндік береді.

Сыртқы күй-жай өзгерген жағдайда жоғары оқу орны білім үдерісін жетілдіруге бет алады. Мұнда жоғары оқу орны өзін-өзі басқарып дамуының екі нұсқасы бола алады. Жоғары оқу орнының басты мақсаты өзіндік іс-әрекеттің негізгі параметрлерін өзгертпей бейімдеп баяу даму болады немесе жоғары оқу орнының қызметі параметрлерін өзгерту қажеттілігі туындайды.

Бейімдеп, экстенсивті өзін-өзі басқарып даму жағдайында сандық өзгерістер жоғары оқу орны тұрақтылығына нұқсан келтіреді, себебі механизмдердің жұмыс сипаты өзгеріссіз қалады. Мысалы, нарық жағдайындағы әлеуметтік тапсырысты орындау мақсатында көптеген жоғары оқу орны оқу жоспарларына қосымша таңдау пәндерін кіргізеді. Оларды ендіру студенттерді арнайы ғылым салалары бойынша дайындау, олардың мәдени аясын кеңейту қажеттілігімен түсіндіріледі. Бірақ дәстүрлі оқу пәндерінің мазмұнында нақты өзгеріс байқалмайды, оларда қоғамдық технологиялар мен адамның өзара байланысына көңіл бөлінбейді, яғни білім мазмұнының ізгілендіру - мәдениеттану аспектісі ескерусіз қалады. Жоғары оқу орнының ішінде бақылауды да жетілдіру экстенсивті өзгерістерге негізделген. Мысалға, қосымша басқару қызметкерлері тағайындалады, ал ұйымдастыру құрылымы өзгеріссіз қалады. Жұмыс істеу жағдайындағыдай экстенсивті өзін-өзі басқарып, дамушы жоғары оқу орны өз параметрлерін тұрақты сақтап қалуға мақсатталған. Демек, экстенсивті даму-жай кеңіту нәтижесінде жоғары оқу орнының сандық көрсеткіштерге сүйеніп бейімделіп дамуы.

Білім мекемесінің мәнін құрайтын құрылымы мен қасиетін өзгерту арқылы бифуркациялық өзін-өзі басқарып, даму жүзеге асырылады. Мұндай дамудың ерекшеліктері:

- сыртқы жағдайының өзгерісімен анықталатын ішкі орта мүмкіндіктерін неғұрлым тиімді пайдалану бағытында дамуға білім мекемесінің өздігінен бет алуы;
- ішкі және сыртқы орта мүмкіндіктерін тиімді пайдалану үздіксіз жаңарумен сипатталатын даму механизмдерін іске қосу;
- білім мекемесінің өзін-өзі басқарып, дамуының мүмкін жолдарының тұрақсыздығы мен көптігі;
- бифуркация тәртібінде даму ішкі және сыртқы әсерлерге сезімтал. Бұл сезімталдық білім мекемесінің ағымдағы күйіне және дамудың мүмкін жолдарына әсер ету дәрежесіне байланысты;
- біздің тәжірибелік жұмыстарымыз деңгейлік саралап оқыту технологиясын пайдалану арқылы студенттердің оқу іс-әрекетін өз бетімен басқаруын қалыптастыруға болатынын дәлелдеді. Ж.А.Қараевтың зерттеу жұмыстары көрсеткендей [5], бұл жерде басқару үдерісінің негізіне ақыл - ой қызметін сатылап қалыптастыру теориясын алдық. Практикалық зерттеулер бұл теорияның басқарудың математикалық теориясындағыдай қатаң бағыныңқы циклдік басқаруды ұйымдастыруға жетімсіздігін көрсетті. Бұл теория бойынша, әсіресе, танымдық қызметтің бақылау мен түзету енгізу компоненттерін басқаруға пайдалану кейбір қиындықтар туғызады. Сондықтан біз аталған меңгеру теориясының бұл кемшілігін математикалық кибернетиканың берілген процесті басқару теориясының кері байланыста ұйымдастыру әдісін пайдалану арқылы толықтырдық.

Берілген нұсқау (алгоритм) арқылы (“білу” мақсатының, “үйренушілік” меңгеру деңгейлерінің талаптарынан шығатын) деңгейлік тапсырмалар жүйесін орындаған студент өз нәтижесін этилон - жауаппен салыстырып, егер алынған нәтиже этилон - жауапқа сай болса, студент “сыналды” бағасын алып, екінші деңгей тапсырмаларын орындауға кіріседі. Егер нәтиже этилон - жауапқа сәйкес келмесе, онда студент қате орындаған тапсырмасын қайта қарап, өз әрекетіне сәйкесті түзету енгізіп, дұрыс жауап болғанша осы процесс қайталана береді. “Білу” деңгейіндегі тапсырмалар жүйесінің берілген материалдардың оқу элементтерін танып-білу деңгейіндегі іс-әрекетін талап ететіндіктен, оны меңгеру студентке көп қиынға соқпайды. Бұған дейін аталып өткендей, бұл үдерістің табысты аяқталуына алғашқы түрткі – ынталар туғызу әрекетінің қалыптасуы және жетелеуші бағалау тәсілі кепілдік береді. Осындай мотивация қалыптастыру тәсілдерінің көмегімен басқа деңгей тапсырмалары да орындалады. 3-ші, 4-ші деңгей тапсырмаларын орындауда студенттің топтық жұмыстары да қолданылады. Кері байланыс мұнда да этилон - жауапқа салыстыру арқылы ұйымдастырылады. Сөйтіп кері байланыс арқылы студенттің өзін-өзі бағалау, қажетті түзетулер енгізе білу дағдылары дамиды. Өз жұмысын жоспарлай білу, орындаушылық әрекеттерді іске асыру, өз әрекетін бағалау және түзете білуді ұйымдастыру арқылы танымдық қызмет студенттің өз бетімен орындайтын танымдық қызметіне айналады. Мұның бәрі қалыптаса келе оқу үдерісін студенттің өз бетімен танымдық қызмет жасай білу, өз бетімен нәтижеге жетуіне, сөйтіп рефлексивті басқаруға қол жеткізуге әкеледі. Тек осындай жағдайда ғана студент өз іс - әрекетінің субъектісіне айналады. Оқу үдерісінде субъект-субъект қарым-қатынасы негіз болады. Бұл, сайып келгенде, бүкіл білім мекемесінің қызметін өзін - өзі дами алатын, жетіле білетін, сыртқы факторлармен тиімді үйлесе алатын, яғни синергетикалық негізде интенсивті жетілетін объектіге айналдырады.

Жаңа синергетикалық тұжырымдама қоғамның, оның әртүрлі кіші жүйелерінің, соның ішінде білім беру жүйесін қамтитын осындай күрделі, сызықты емес, дамып келе жатқан, ашық жүйелерді терең түсінуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Петрова Л.И. Основы управления педагогическими системами. - Ростов-на-Дону: Изд. «Феникс», 2008. - 349 с.
- 2 Шамова Г.И., Давыденко Т.И., Шибанова Г.Н. Управление образовательными системами. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 4-е изд., стер. - М.: Академия, 2007. - 384 с.
- 3 Загвязинский В.И. Педагогические основы интеграции традиционных и новых методов в развивающем обучении. - Тюмень: ТюмГУ, 2008. - 150 с.
- 4 Виненко В.Г. Системно-синергетическое моделирование в непрерывном образовании педагога: дис. ... докт. пед. наук / В.Г. Виненко. - Саратов, 2001. - 322 с.
- 5 Куанбаева Б.У. Педагогикалық жүйені технологияландыру: Монография. – Атырау: АтМУ ASU press баспа үйі, 2018. - 130 б.

РЕЗЮМЕ

Разработка технологии рефлексивного управления учебным процессом является актуальной, так как она способствует совершенствованию образовательной системы. Данный методологический подход позволяет развивать такие навыки, как самоуправление, регулирование, организация, мониторинг, анализ на основе полученной информации и обобщение результатов на основе совместных действий преподавателя и студента. Взаимодействие преподавателя и студента

обеспечивает условия для индивидуально-творческого саморазвития и самореализации педагога и обучаемого. В результате рефлексивного управления учебной деятельностью происходит осознание студентами смысла учебной деятельности и ее организация на основе сформированного переосмысления.

RESUME

The development of technology for reflexive management of the learning process is relevant, as it contributes to the improvement of the educational system. This methodological approach allows the development of such skills as self-government, regulation, organization, monitoring, analysis based on the information received and generalization of the results based on joint actions of the teacher and student. The cooperation of a teacher and students provides the conditions for individual creative self-development and self-realization of the teacher and students. As a result of the reflexive management of educational activities, students are aware of the meaning of learning activities and its organization on the basis of the formed rethinking.

УДК 371.38

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы подготовки педагогических кадров в условиях обновления содержания среднего образования. Представлен педагогический опыт коллектива ТИГУ.

Ключевые слова: подготовка, педагогические кадры, компетентностная личность, конкурентоспособный, обновленное содержание среднего образования

Ж.Т. Сарыбекова

Таразский инновационно-гуманитарный университет,
д-р пед. наук, профессор

Ш.Ж. Умеева

Таразский инновационно-гуманитарный университет,
старший преподаватель

Проблема подготовки педагогических кадров в условиях обновления содержания среднего образования

Современное общество выдвигает новые требования к школе, к образовательной среде в целом. Остро стоит вопрос формирования у учащихся универсальных учебных действий, порождающих образ мира и определяющих способность личности к обучению, познанию, сотрудничеству, освоению и преобразованию окружающего мира, то есть воспитания компетентной личности, способной эффективно действовать в нестандартной ситуации на основе целостного восприятия мира. Соответственно, возникает проблема удовлетворения потребности общества в конкурентоспособных, компетентных специалистах, обладающих стремлением к профессиональному росту.

Проблема подготовки конкурентоспособного специалиста остается главной стратегией развития казахстанского вуза. Современные требования к подготовке педагогических кадров диктуют необходимость модернизации учебного процесса с учетом обновленного содержания среднего образования.

Реализация данной цели ставит перед профессорско-преподавательским составом высшей школы ряд задач:

1. Повышение уровня квалификации ППС с учетом особенностей обновленного содержания среднего образования.
2. Пересмотр рабочего учебного плана и введение элективных дисциплин, способствующих выпускнику безболезненно адаптироваться в образовательной среде.
3. Тесное сотрудничество вуза с работодателями и учет их потребностей.
4. Изменение методики обучения дисциплинам с учетом обновленного содержания среднего образования.

Важно отметить, что качество результатов данной деятельности будет определять конкурентоспособность выпускника в его дальнейшей реализации в педагогической деятельности. Сегодня много говорится о качестве образовательной программы педагогических специальностей, однако оно определяется не только его содержанием. Сейчас как никогда качество и результативность образования зависят, прежде всего, от качества процесса взаимодействия, взаимоотношений и взаимосвязей, которые разворачиваются внутри него [1].

Процесс подготовки специалиста и его результат существуют в виде проекта и в виде реального реализуемого в деятельности педагогов, руководителей и обучающихся процесса. Этот процесс, в свою очередь, зависит от условий, в которых он реализуется: мотивационных, кадровых, информационных, нормативно-правовых, материально-технических, финансовых, научно-методических, организационных. Следствием проекта, реального процесса и условий является результат - в лице выпускника учебного заведения.

В этой связи мы бы хотели поделиться тем опытом, который приобрели в формировании содержания обучения студентов специальности 6В01101 «Педагогика и психология» Таразского инновационно-гуманитарного университета с учетом обновленного содержания среднего образования.

Для решения вопросов качественной подготовки педагогических кадров профессорско-преподавательским составом ТИГУ ведется работа по выявлению потребности рынка в кадрах, содействию в обеспечении учебных заведений необходимыми специалистами, реализации дуального обучения со стороны работодателей, организации профессионально-ориентационной работы, повышению имиджа педагогических профессий, стажировке и повышению квалификации в образовательных учреждениях.

Познание сути и содержания процесса подготовки высококвалифицированных специалистов, разработка механизма его обеспечения в современных условиях хозяйствования становится важной и необходимой потребностью существования образовательных учреждений. Без понимания закономерностей данного процесса невозможны концептуализация современной социальной политики, осуществление адекватного социального планирования в сферах занятости и актуализации в подготовке будущих специалистов образования.

Цели образовательной программы специальности 6В01101 «Педагогика и психология» основываются на комплексном рассмотрении и решении следующих задач: новые подходы в преподавании и обучении; обучение критическому мышлению; оценивание для обучения и оценивание обучения; управление и лидерство в обучении и т.д.

Для достижения стратегической цели ОП используются отечественные и зарубежные передовые практики, включающие в себя: инновационную интегрированную образовательную программу, соответствующую уровню требований; трехязычное образование; введение новых педагогических методик и технологий; развитие самостоятельного обучения, развитие творческого и критического мышления; эффективное использование ИКТ и развитие исследовательских навыков [2].

В учебном процессе используются интегрированные образовательные программы, позволяющие осуществлять параллельное освоение основных образовательных программ среднего профессионального и высшего образования. Это способствует подготовке социально адаптированного выпускника, имеющего практикоориентированную и в тоже время фундаментальную подготовку в рамках данной специальности.

С целью повышения эффективности обучения и подготовки компетентностной личности студента руководство Таразского инновационно-гуманитарного университета

активно проводит политику повышения квалификации ППС с учетом обновленного содержания среднего образования.

За последние 3 года преподавателями успешно пройдены следующие курсы: «Организация коучинговой и менторинговой практики в контексте обновления содержания образования», «Базовые техники психологического консультирования родителей по проблемам изучения дисциплин у детей», «Личностно-ориентированное обучение. Оценивание учебных достижений», «Акмеологические основы формирования профессиональных компетенций», «Методика развития критического мышления», «Применение ИКТ в обучении».

Учебный процесс ТИГУ направлен на взаимодействие с работодателями и их активное участие в различных учебно-методических мероприятиях. В прошлом учебном году был организован региональный научно-методический семинар «Аспекты девиантного поведения молодежи в современном казахстанском обществе», в котором приняли участие работодатели, методисты, учителя, студенты, преподаватели. Семинар был проведен в формате коучинга, который был максимально приближен к реалиям окружающего мира; он дает возможность рассмотрения данной проблемы с различных сторон и разными специалистами. Кафедрой систематически проводится работа по приглашению методистов, учителей, педагогов-психологов с целью знакомства студентов с новшествами в содержании обновленного среднего образования. Студентами были прослушаны курсы «Особенности программы Кунделик.Кз», «Особенности среднесрочного планирования», «Коучинг как форма развития коммуникативных способностей детей», «Методики применения терапий в школьной среде» и т.д.

Систематически проводимые научно-педагогические исследования реализуется в виде внедрения в обучающий процесс и максимального приближения к учебной среде в школе. Это позволяет выпускникам активно применять полученный опыт на практике.

Коллектив вуза ориентирован на использование в учебном процессе современных технологий обучения в условиях обновленного содержания среднего образования. Анализ качества проведения занятий ППС показал, что произошло увеличение количества занятий с использованием современных технологий, внедрения новых форм и методов обучения. Постоянная рефлексия своей деятельности ставит преподавателя в позицию активного поиска путей профессионального самосовершенствования, оттачивания педагогического мастерства.

Студенты и выпускники специальности 6В01101 «Педагогика и психология» при прохождении педагогических практик применяют современные технологии обучения: технология поэтапного формирования умственных способностей, технология разноуровневого обучения, технология программированного обучения, технология проблемного обучения, технология системного обучения, технология контекстного обучения, информационные технологии обучения, технологии критического мышления и т.д. Данные навыки позволяют будущим специалистам легко адаптироваться в образовательной среде школы. Результатами данной деятельности явились положительные отзывы и приглашения работодателями к дальнейшему сотрудничеству.

Одним из главных направлений развития нашего вуза является студентоцентрированное обучение. Внедрение студентоцентрированного обучения потребовало кардинального изменения психологии преподавателя, в которой студент является центральной фигурой, центральным лицом образовательного процесса. Современное обучение предполагает тесное сотрудничество преподавателя и студента, выбор и удовлетворение различных его потребностей в обучающей среде. Студенты активно участвуют в дискуссиях на занятиях, обмениваются своими мнениями и идеями, много занимаются самостоятельно, берут на себя ответственность за свое развитие, поскольку именно это ожидает их завтра в профессиональной среде [3].

Основой студентоцентрированного обучения образовательной программы специальности «Педагогика и психология» является компетентностный подход. Иначе говоря, компетентностный подход является совокупностью фундаментальных научных установок, представлений и терминов, обеспечивает преемственность развития науки, научного творчества и обучения при студентоцентрированном образовании [3].

Обстановка на занятиях академическая, свободная и поддерживающая инициативу студентов, в учебном процессе широко используются дискуссии, работа в группах. Работа студентов в группах поощряется для получения рекомендаций, оценки и поддержки своих коллег.

Особое место в системе подготовки педагогических кадров занимает разработка рабочих учебных планов и вариативность траектории обучения. В связи с необходимостью учета обновленного содержания среднего образования возникает необходимость введения дисциплин, способствующих освоению данной программы. Так, за последние годы в учебный процесс были введены следующие дисциплины: «Акмеология, основы собственных и социальных достижений», «Информационно-коммуникативные технологии», «Профессиональные ориентиры учителя», «Критериальное оценивание», «Инклюзивное образование».

Большое внимание ППС уделяется проведению занятий по дисциплинам «Методика преподавания педагогики», «Методика преподавания психологии», где учебный процесс построен на активных методах обучения, обеспечивающих глубокое проникновение в сущность изучаемой проблемы, повышающих личное участие каждого обучающегося и развивающих его интерес к учению.

Таким образом, подготовка педагогических кадров в условиях обновления содержания среднего образования Казахстана является необходимостью, которая требует последовательной деятельности, для того чтобы повысить эффективность образовательного процесса в высших учебных заведениях и вывести его на новый качественный уровень.

Качество образовательного процесса в высшем учебном заведении может представлять собой интегральное свойство, которое определяет способность педагогической системы удовлетворять не только существующим, но и перспективным потребностям общества и государства по подготовке высококвалифицированных специалистов [4].

Качество профессиональной подготовки педагогических кадров в условиях вуза необходимо рассматривать как способность образовательной системы удовлетворять, с одной стороны, потребности рынка труда в высококвалифицированных специалистах, с другой стороны, - потребности личности в получении конкурентоспособных знаний в условиях трансформирующегося общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Рысбаев И.И. Формирование профессионально-педагогической направленности будущих педагогов-психологов в студенческом коллективе: Диссертация на соискание канд. пед. наук. - Магнитогорск, 2006. – 189 с.
- 2 Радионова Н.Ф., Тряпицына А.Л. Компетентностный подход в педагогическом образовании // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Омск. - 2006. – С. 87.
- 3 Корпоративное управление в университетах / Д.Н. Билялов, М.К. Орунханов, А.К. Сагинтаева, М. Хартли // Қазақстанның жоғары мектебі. - 2014. - №4. – С. 14.
- 4 Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста // Высшее образование сегодня. – 2004. - № 3. - С. 20-28.

ТҮЙІН

Бұл мақалада орта білім беру мазмұнын жаңарту контекстінде мұғалімдерді оқыту проблемалары, ТИГУ ұжымының педагогикалық тәжірибесі қарастырылады.

RESUME

The authors of this article examine the problems of training teachers in the context of updating the content of secondary education. The pedagogical experience of TIGU is described.

УДК 159.9

Е.М. Раклова

Инновационный Евразийский университет,
канд. психол. наук, доцент

Л.А. Семенова

Инновационный Евразийский университет,
канд. пед. наук, доцент

Психолого-педагогические особенности профессиональной деятельности и социального здоровья преподавателей университета в гендерном аспекте

Аннотация

Актуальность статьи заключается в том, что в современном казахстанском обществе является важным определением теоретической базы, что послужит предпосылкой для успешного решения практических проблем, на которые ориентирована Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан. Мы считаем, что в данном контексте гендерные особенности интегрального здоровья преподавателей вуза являются важным компонентом самореализации и самоактуализации личности преподавателя вуза. Для общества категория «гендера» находится на стадии формирования и осмысления, поэтому главной задачей нашего исследования является объяснение процесса формирования гендерной идентичности личности и усвоения гендерной роли, при этом используются хорошо известные психологические теории (психоаналитические, теория социального научения, теория когнитивного развития).

Ключевые слова: гендерная социализация, гендерная идентичность, гендерные роли, самоактуализация личности, гендерные компоненты личности.

За годы независимости Казахстан достиг прогресса в области защиты прав и законных интересов мужчин и женщин. В 1998 году Казахстан присоединился к Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Ратифицированы также Конвенции ООН «О политических правах женщин» и «О гражданстве замужней женщины». Подписаны международные пакты о гражданских и политических, об экономических, социальных и культурных правах и другие. Казахстан присоединился к более чем 60 международным договорам по правам человека. Кроме того указом Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2005 года была принята Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы [1].

Гендерный подход в изучении человека и общества сформировался в 70-е годы XX века на основе таких неклассических философско-

критических дискурсов, как постструктуризм и постмодернизм (Р. Барт, Ж. Деррида, Ж. Делез, Ж.Ф. Лиотар, М. Фуко), философия феминизма (Дж. Батлер, Л. Иригарэ, Ю.Кристева, Э. Гросс, Г. Рабин, Э. Сиксу, Р. Унгер), социальный конструктивизм (А. Шюц, П. Бергер и Т. Лукман), символический интеракционизм И. Гоффмана, этнометодология Г. Гарфинкеля, понимающая социология М. Вебера и многих других. Значительный вклад в понимание пола как социального конструкта внесли работы антрополога М. Мид, социологов Э. Гидденса и П. Бурдьё, психологов Э. Маккоби и С. Бем [2]. Гендерная социализация – процесс усвоения норм, правил поведения, социальных установок в соответствии с культурными представлениями о роли, положении и предназначении мужчины и женщины в обществе [3, 4].

В поле зрения исследователей длительное время находилась проблема половых различий (Б.Г. Ананьев, И.С. Кон, В.Е. Каган) [5, 6].

Основываясь на идее Э.Дюркгейма [7] о связи общественного разделения труда с взаимодополняющими природными различиями полов, как и В.А.Геодакян в своей концепции эволюционных функциональных различий [8], они утверждают, что в силу биологических причин женщины выполняют в социальной системе экспрессивную роль, а мужчины – инструментальную. Эти роли, предзаданные самим фактом существования двух полов, закрепляются в социальных стереотипах, культурных нормах и социальных ожиданиях, и тем самым приобретают социальное бытие. Предметом изучения социальных психологов в таком случае оказываются процессы развития полового самосознания, реализующегося посредством полоролевой социализации и усвоения культурных норм, а также половая стереотипизация и вычленение особенностей социально-группового восприятия объективно существующих различий.

Основные усилия исследователей сфокусированы на анализе процесса формирования гендерной идентичности личности, т.е. на выяснении того, каким образом мальчики и девочки превращаются во взрослых людей, демонстрирующих типичное для своего пола поведение. Для объяснения процесса формирования гендерной идентичности личности и усвоения гендерной роли используются как хорошо известные психологические теории (психоаналитические, теория социального научения, теория когнитивного развития), так и специализированные гендерно-ориентированные теории: теория социального конструирования гендера (Дж. Лорбер, С. Фаррелл, К. Уэст, Д. Зиммерман) и теория гендерной схемы (С. Бем) [2].

Анализируя исследования гендерных различий, проведенных американскими учеными, Д. Майерс [9] пишет о том, что эти различия начинают проявляться уже в детстве. Мальчики изо всех сил стремятся к независимости; они самоутверждаются вне связи с человеком, который опекает их; обычно таким человеком является мать. Девочки отдают предпочтение взаимозависимости; их самоидентификация происходит через социальные связи. Игры мальчиков – это преимущественно коллективная активность, девочки же предпочитают играть небольшими группами, причем в их играх меньше агрессии, больше коллективизма, имитации взаимоотношений и доверительных разговоров [10].

Для проверки выдвинутых гипотез нами был проведен теоретический анализ отечественных и зарубежных источников в философской, социологической, психологической и педагогической литературе, а так же были использованы сравнительные методы; физиометрическое исследование состояния систем организма; опрос и анкетирование; математические методы обработки и интерпретации данных, методы статистической обработки данных (методы ранжирования, корреляционного анализа, вариационной статистики с определением критерия Стьюдента).

Выборка для исследования – всего обследовано 117 человек (86 женщин и 31 мужчин), у которых исследовали БВ (интегральный показатель физического здоровья), из них изучение психолого-социального здоровья с помощью тестов проводили у 79 человек

(56 женщин и 23 мужчин). В эксперименте принимали участие профессорско-преподавательский состав Инновационного Евразийского университета (ИнеУ) г.Павлодара.

Методологической базой исследования послужили: теория социального конструирования гендера (Дж.Лорбер, С. Фаррелл, К. Уэст, Д. Зиммерман) и теория гендерной схемы (С. Бем); исследования в области половых различий (Т.В. Бендас, Ш. Берн, Е.П. Ильин, И.С. Кон, Э. Маккоби); исследования личности и деятельности (К.С. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, А.Г. Асмолов, Б.Ф. Ломов, А. Бодалев, Е.А. Климов, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Н.С. Пряжников); интегративная методология (К. Уилбер, В.В. Козлов).

В исследовании нами использованы следующие методы:

1) *в качестве общей оценки здоровья* – скрининговый метод определения биологического возраста (БВ) по В.П. Войтенко; по измерению базовых показателей функционирования организма и опросник субъективной оценки здоровья;

2) *с целью диагностики свойств личности* – 12-факторный личностный модифицированный опросник FPI (И. Фаренберг, Х. Зарг, Р. Гампел; форма «В») для диагностики состояний и свойств личности, которые имеют первостепенное значение для процесса социальной адаптации и регуляции поведения;

3) *для выявления синдрома «выгорания»* - опросник выгорания (МВІ, К. Маслач и С. Джексон, адаптирован Н.Е. Водопьяновой) для измерения степени «выгорания» в профессии;

4) *с целью изучения мотивации к профессиональной деятельности* – методика изучения мотивации профессиональной деятельности (К. Замфир в модификации А. Реана), основанная на выявлении внутренней и внешней мотивации;

5) *статистические методы*. Полученные цифровые данные обработаны с помощью методов математической статистики с вычислением критерия достоверности Стьюдента (t), коэффициента корреляции по методике Спирмена.

Щедрина В.Г. [11] рассматривает здоровье человека как целостное состояние организма, характеризующееся определенной стабильностью гомеостаза, основными характеристиками которого являются многомерность и динамичность. Целостная оценка здоровья подразумевает единство организма и личности. Поэтому в целостной оценке здоровья необходимо учитывать личностные, психические особенности, которые могут быть представлены как уровень морально-волевых и ценностно-мотивационных установок, мотивацию поведения, приводящие к укреплению или ослаблению здоровья.

Каждый из признаков представляет собой самостоятельную качественность, которая может иметь количественное выражение. В зависимости от последнего (степени развития, проявления) они могут позитивно или негативно влиять на здоровье как целостное состояние организма.

Мы считаем, что гендер включает в себя следующие, перечисленные в таблице 1, компоненты.

Таблица 1 Гендерные компоненты личности

№ п/п	Гендерный компонент личности	Содержание гендерного компонента личности
1	категория пола	принадлежность к биологическому полу с рождения в зависимости от гениталий
2	гендерная идентичность	аспект самосознания, описывающий переживание человеком себя как представителя определенного пола
3	гендерный брачный статус	осуществление или не осуществление предписанного типа ухода, репродуктивного поведения и родительских ролей

4	сексуальная ориентация	социально или индивидуально принимаемые образцы сексуальных желаний, чувств, соответствующих практике и идентичности
5	гендерная структура личности	усвоенные образцы социально приемлемых эмоций и чувств
6	гендерные процессы	социальные практики воспитания и обучения гендерному поведению
7	гендерные предубеждения	являются культурологическим явлением, состоят из когнитивного и аффективного компонентов и оказывают влияние на образ жизни, традиции и поведение людей
8	гендерные убеждения	принятие господствующей в обществе гендерной идеологии или сопротивление ей
9	гендерные стереотипы	упрощенный, устойчивый, эмоционально окрашенный образ поведения и черт характера мужчин и женщин
10	гендерный дисплей	предъявление себя в качестве определенного типа гендерной личности посредством одежды, косметики, украшений, телесных маркеров (придание телу желаемой формы, пирсинг, татуировки и прочее)

Мы видим, что наиболее показательными являются результаты сравнительных исследований половых различий по психологическим характеристикам, в которых лидирующее положение занимают лица мужского пола (пространственные и математические способности). Так, сравнительный анализ результатов выполнения тестов на понимание пространственных отношений американскими школьниками старших классов показал, что за последние 20 лет пространственные способности девушек существенно выросли [12].

Таким образом, женщины и мужчины отличаются, с одной стороны, своими социальными характеристиками, а с другой – биологическими. Многие исследователи отмечают, что состояние здоровья населения имеет свой гендерный аспект [13]. Согласно Ильину И.П. [14, 15] основные причины смертности мужчин и женщин в развитых странах зависят от болезней сердца, далее – раковые заболевания и на последнем месте пневмония (Таблица 2).

Таблица 2 Основные причины смертности мужчин и женщин в возрасте от 45 до 60 лет, в разных странах мира (ежегодное количество смертей, приходящихся на 100 тысяч жителей)

Причины	Мужчины	Женщины
Болезни сердца	314,1	122,7
Рак	306,7	245,0
Болезни сосудов мозга	33,7	26,5
Хронические болезни печени	31,3	12,2
Хронические болезни легких	29,0	22,5
Диабет	23,0	9,8
Пневмония	13,6	7,7

Как видно из данных, приведенных в таблице 2, смертность у мужчин от всех перечисленных заболеваний выше, чем у женщин.

Между женщинами и мужчинами существуют различия в распространённости специфических проблем в сфере здоровья. Различия «мужского» и «женского» в стандартных представлениях о здоровье и болезни можно обнаружить во всех обществах.

Поэтому при объяснении этих различий необходимо учитывать воздействие и биологических, и социальных факторов. Существующие исследования показывают, что некоторые болезни наступают у женщин и мужчин в различные возрастные периоды. Например, сердечно-сосудистые болезни диагностируются у женщин в более позднем возрасте, чем у мужчин; некоторые болезни типа анемии, скелетно-мышечных нарушений более распространены у женщин, чем у мужчин; в то же время другие болезни или состояния бывают только у женщин – например, проблемы здоровья, связанные с беременностью.

Важно подчеркнуть, что на статус здоровья и женщин, и мужчин воздействуют их биологические особенности, но также и гендерные различия, связанные с социальными, культурными и экономическими обстоятельствами. Для женщин влияния гендера преобладающе отрицательные. Воздействие на мужчин оценить труднее, так как мужской статус связан с более сложной совокупностью рисков и выгод. Социокультурные факторы зачастую обуславливают гендерные различия в заболеваемости и оценки собственного недомогания, что делает женщин и мужчин более уязвимыми (например, социальная установка на большую ответственность женщин за свое здоровье, особенно в контексте материнства, приводит к минимализации важности здоровья мужчин). Важным аспектом здесь представляется самосохранительное поведение и ответственность мужчин и женщин за свое здоровье (например: пользование профилактическими услугами мужчинами реже по сравнению с женщинами; определенный инфантилизм у мужчин относительно собственного здоровья). И. Кон [13] отмечает, что состояние здоровья населения имеет свой гендерный аспект, и любое неблагополучие женщин, здоровьем которых мужское общество пренебрегает, неизбежно сказывается на здоровье мужчин. Тнимова Г.Т. с соавторами отмечают в своей статье [15], что изменение гендерных ролей может быть одной из причин иммунодефицита, нарушения репродуктивных функций и развития психосоматических заболеваний, характерных для современного общества.

Таблица 3 Компоненты профессиональной компетентности педагога

№ п/п	Компонент профессиональной компетентности педагога	Составляющие компоненты профессиональной компетентности педагога
1	Мотивационно-волевой	Мотивы, цели, потребности, ценностные установки стимулируют творческое проявление личности в профессии; предполагают наличие интереса к профессиональной деятельности.
2	Функциональный	Знания о способах педагогической деятельности, необходимые учителю для проектирования и реализации той или иной педагогической технологии.
3	Коммуникативный	Умения ясно и четко излагать мысли, убеждать, аргументировать, строить доказательства, анализировать, высказывать суждения, передавать рациональную и эмоциональную информацию, устанавливать межличностные связи, согласовывать свои действия с действиями коллег, выбирать оптимальный стиль общения в различных деловых ситуациях, организовывать и поддерживать диалог.
4	Рефлексивный	Умение сознательно контролировать результаты своей деятельности и уровень собственного развития, личностных достижений; сформированность качеств и свойств: креативность, инициативность, нацеленность на сотрудничество, сотрудничество, склонность к самоанализу.

Разделение людей на мужчин и женщин является центральной установкой восприятия нами различий, имеющих в психике и поведении человека, кроме того восприятие биологических различий между полами определяется культурными факторами. Между женщинами и мужчинами существуют различия в распространенности некоторых специфических проблем в сфере здоровья. Существуют определенные гендерные различия в стилях профессиональной деятельности преподавателей вуза. Анализ степени разработанности проблемы гендерных аспектов здоровья преподавателей вуза в психологии показывает отсутствие наработок по заявленной проблеме в казахстанской психологической науке, что и определило тему нашего исследования.

Мы исследовали 117 человек профессорско-преподавательского состава (86 женщин и 31 мужчину) скрининговым методом определения БВ (интегральный показатель физического здоровья) по методике В.П.Войтенко с использованием опросника субъективной оценки здоровья. Психологический компонент здоровья был исследован у 79 человек (56 женщин и 23 мужчин) при помощи 12 – факторного личностного модифицированного опросника FPI (И. Фаренберг, Х. Зарг, Р. Гампел; форма «В»). Социальный компонент здоровья был исследован при помощи опросника на профессиональное выгорание (МБИ, К. Маслач и С. Джексона, адаптирован Н.Е.Водопьяновой) и методики изучения мотивации к профессиональной деятельности (К. Замфир в модификации А. Реана).

Полученные цифровые данные обработаны с помощью методов математической статистики с вычислением критерия достоверности Стьюдента (p) с использованием стандартных программ.

Полученные нами результаты подтверждают гипотезу о том, что интегральное здоровье преподавателей вуза и такой его компонент, как психологическое здоровье, подвержены гендерным различиям.

Рассмотрим более подробно данный компонент.

Для описания ценности здоровья А.Я. Иванюшкин предлагает 3 уровня:

1) биологический – изначальное здоровье предполагает совершенство саморегуляции организма, гармонию физических процессов и, как следствие, минимум адаптации;

2) социальный – здоровье является мерой социальной активности, деятельного отношения человека к миру;

3) личностный, психологический – здоровье не только как состояние организма, но как «стратегия жизни человека» [16].

Здоровье – это не отсутствие болезни, а физическая, социальная и психологическая гармония человека, доброжелательные отношения с другими людьми, с природой и самим собой, подчеркивает И.И. Брехман [13]. Он пишет, что «здоровье человека – это способность сохранять соответствующую возрасту устойчивость в условиях резких изменений количественных и качественных параметров триединого источника сенсорной, вербальной и структурной информации».

Классическим определением индивидуального здоровья является определение ВОЗ, сформулированное в преамбуле Устава ВОЗ 1948 г. Являясь примером интегративного подхода, определение ВОЗ гласит: здоровье – это состояние полного физического, духовного и социального благополучия, а не только отсутствие болезней и физических дефектов, это «необходимость интегрального видения человека, его здоровья и болезни» [17, 18].

Профессионализм – это свойство человека, работающего умело и результативно. Очевидно, что от уровня профессионализма населения зависит благосостояние любой страны. В последнее десятилетие проблемы профессионализма стали предметом рассмотрения психологической науки (работы Е.А. Климова, А.К. Марковой, Л.М. Митиной, Ф.С. Исмагиловой, В.Г. Горчаковой и др.). Имеющиеся к настоящему времени

теоретические разработки и накопленные эмпирические данные по различным видам профессиональной деятельности дают возможность говорить о существенном продвижении по пути познания сущности профессионализма как психологического феномена. Мотивация достижения – одна из важнейших мотивационных характеристик успешной педагогической деятельности, поскольку люди с присущим им развитым мотивом достижения отличаются уверенностью, настойчивостью, реалистичностью, инициативностью, устойчивостью к неудачам. При формировании профессиональной мотивации очень важны высокая устойчивость преподавателя, гибкая самооценка, высокое профессиональное овладение навыками самоконтроля, саморегулирование, развитие интеллекта, т.е. становление индивидуальности преподавателя высшей школы.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что интегральное здоровье преподавателей университета – эффективность профессиональной деятельности – успешный студент. Это и есть, по нашему мнению, один из перспективных подходов к решению вышеназванной научно и социально значимой проблемы. Приоритетным направлением в решении этой задачи является актуализация восприятия педагогами своего профессионального здоровья как важнейшей личностной и общественной ценности. Другим важным направлением является формирование активной позиции в отношении своего здоровья у каждого преподавателя вуза.

Анализ теоретических и эмпирических исследований выявил необходимость разработки Программы по сохранению и укреплению профессионального здоровья преподавателей вуза и преодолению влияния негативных факторов, таких как синдром профессионального выгорания, на эффективность деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2005 года № 1677 САПП Республики Казахстан, 2005 г., № 41, ст. 569; "Казахстанская правда" от 3 декабря 2005 г. № 333-334.
- 2 Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / Пер. с англ. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. - 336 с.
- 3 Ильин И.П. Пол и гендер. - СПб.: Питер, 2010. – 688 с.
- 4 Воронина О.А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе // Общественные науки и современность. – 2000. - № 4. - С. 9-20.
- 5 Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
- 6 Кон И.С. Социология личности // Социологическая психология. - М.-Воронеж, 1999.
- 7 Балгимбаева З.М.. Кросскультурные исследования и динамика гендерных предубеждений. Автореф... дисс. на соис. уч. степ. док. пс.наук. - Алматы, 2010. – С.23-24.
- 8 Малкина-Пых И.Г. Гендерная терапия. - М.: Эксмо, 2008. – 928 с.
- 9 Майерс Д. Социальная психология / пер. с англ. - СПб.: ПИТЕР, 1996. – 685 с.
- 10 Амирова Б.А. Генезис и динамика этнических предубеждений в процессе социализации личности /Автореф... дисс. на соис. уч. степ. док. пс.наук. - Караганда, 2007. – 48 с.
- 11 Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. А.А. Леонтьева, В.Г. Щедрина. - М.: Смысл, 1997. - 336 с.
- 12 Апанасенко Г.Л., Попова Л.А. Медицинская валеология. Серия «Гиппократ». - Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
- 13 Брехман И.И. Валеология - наука о здоровье. - М.:ФиС, 1990. – 207 с.

- 14 Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. - Москва: Интрада, 1998. – 255 с.
- 15 Тнимова Г.Т., Курбанова Г.Д., Кожевникова Н.Г. Проблемы самопознания личности и инновационные подходы к их решению. Сборник статей 2-ой ежегод. междунар. научно-практической конференции. - Караганда, 2006. - С.87-94.
- 16 Орел В.Е. Синдром психического выгорания личности: Монография. - Ярославль: Изд-во «Институт психологии РАН», 2015. - 330 с.
- 17 Окулова Л.П. Гендер в системе отечественного образования // Сборник статей. Междунар. научно-практической конференции: Проблемы и перспективы гендерных исследований в образовании. - Волгоград: ГОУ ВПО, 2010.
- 18 Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: Учебное пособие. - М.: Логос, 1996. – 320 с.

ТҮЙІН

Мақаланың өзектілігі қазіргі заманғы қазақстандық қоғамда «гендерлік» санаттың қалыптасуы мен түсіну сатысында тұрғандығына байланысты, сондықтан біздің зерттеуіміздің негізгі міндеті - Қазақстан Республикасындағы «Гендерлік теңдік стратегиясы» практикалық мәселелерді табысты шешуге қажетті алғышарт болып табылатын теориялық негізді анықтау. Осы тұрғыда университет мұғалімдерінің интегралдық денсаулығының гендерлік сипаттамалары университеттің оқытушысы тұлғаның өзін-өзі тану мен өзін-өзі танудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады деп есептейміз. Танымал психологиялық теория (психоаналитикалық, элеуметтік оқыту теориясы, танымдық даму теориясы) адамның гендерлік сәйкестігін қалыптастыру және гендерлік рөлді игеру процесін түсіндіру үшін пайдаланылады.

RESUME

The relevance of the article lies in the fact that in modern Kazakhstan society the category of “gender” is at the stage of formation and understanding, therefore, the main task of our research is to determine the theoretical basis that will serve as a prerequisite for successful solution of practical problems of the “Gender Equality Strategy in the Republic of Kazakhstan”. We believe that in this context, the gender features of the integral health of university teachers are an important component of self-realization and self-actualization of the personality of a university teacher. Well-known psychological theories (psychoanalytic, social learning theory, cognitive development theory) are used to explain the process of forming a gender identity of a person and assimilating a gender role.

E.D. Li

Kostanay state Pedagogical
University named after Omirzaq
Sultangazin,
Candidate of Pedagogic Science,
Head of the Department of Pre-school
and Primary education

S.A. Baizhanova

Kostanay state Pedagogical
University named after Omirzaq
Sultangazin,
Candidate of Pedagogic Science,
Associate Professor

On the use of innovative technologies in the pedagogical process of the University

Annotation

Problem of the use of educational technology is relevant and keeps to itself sustained interest. The purpose of this article is to reveal the essence and context of learning the position and to show their effectiveness. Methods: observation, questioning, analysis of the products activities of students. The results led to the conclusion that the use of learning technologies have the potential to integrate various types of activities - educational, scientific, practical. It is important for the formation of professional competence of future specialists.

Keywords: trench technology, the technology of contextual learning, learning attitude, a form of activity

In modern education, there is a change of educational paradigm: it offers a different content, different approaches, attitudes, behavior, pedagogical mentality. All this testifies to the development of innovative processes in the education system.

The need to make innovative changes in the professional training of students due to the fact that today the future specialists are required not only deep knowledge, but also the ability in a rapidly changing situation to acquire and use new knowledge. All this necessitates the search for the most effective forms, methods and technologies of training.

In this article we will try to reveal the essence of contextual and positional learning and show their effectiveness in training of the future teacher. Pedagogical technology of positional learning is also called "active reading" and consists of the following stages:

- preparatory (preparation of the text by the teacher, in-depth study of the text, preparation for management of group discussion on the content of the text);
- organizational (division into groups, distribution of positional roles between groups);
- positional reading (the group examines the text in terms of its positional role and develops a "position": the content and ways of its presentation)
- presentation of the group's position to the rest of the participants and "protection" of this position.

A.N. Leontiev stressed that the driving force of mental development is the activity of the subject, which is organized by others in the initial stages, and then, acquiring its own incentive force, turns into activity [1].

In our opinion, positional learning can be successfully used as an effective means to form the readiness of the future teacher for the development of creative activity.

N.E. Veraksa distinguishes three main positions in positional learning: normative, dialectical and symbolic [2].

Normative position is associated with the assimilation of norms and rules of pedagogical activity; dialectical - allows you to foresee the possibility of the opposite to this outcome of the situation; symbolic position is associated with orientation not on the objective properties of reality, but on the attitude to them, on their meaning.

All positions in the model of positional learning have their names. We'll give them a brief description.

The first position is "Thesis". The task of students is in this position, in a few concise abstracts to convey the main content of the material under study. Position "Thesis" works to hold the studied material that is not an analytical position, but the position of folding the content into a more compact form.

The second position, relating to the normative space, was called "Concept". The task in this position is to make a list of concepts that reveal the studied content, and to give a definition to each concept. "Concept" is actually an analytical position that reveals the basic units of the subject.

The third position, aimed at the assimilation of the normative space, was called "Scheme". In this case students should present the material in the form of a scheme-a visual representation of its basic units. These three positions are interrelated and located in the same normative space.

The position of the "Critic" is aimed at finding inconsistencies and contradictions in the studied content. The group formulates all the "shortcomings" that it finds in the study of the topic, not only the wording of each "deficiency", but also the rationale for why it is a deficiency.

The position of "Apologist" is aimed at emphasizing the personal acceptance of the studied content. Members of the group "Apologet" identify and formulate positive, interesting, original, promising aspects of the material.

These two positions allow to treat the studied content subjectively, revealing its positive and negative sides from the point of view of listeners.

The Position of "Character". If the student chose the position "Symbol", he had to symbolically reflect the content of the subject. To do this, he is invited to draw any visual image that reflects the material under study.

Two more positions are aimed at changing the semantic space: "Poets" and "Theater". Those who were in the position of "Poets" should write a poem or another kind of poetic work that would reflect the material being studied or the process of its study. The position of "Theater" involves playing of any theatrical miniatures, also reflecting the issues under study. The peculiarity of these two positions is that the work in them involves movement exclusively in subjective space, but this movement is subject to the logic of the material.

The Position of "Reflection". The main task before being in this position is to understand the difficulties associated with the assimilation of the material. This is, in a sense, an integrative position that links the space of meanings and the space of subject content.

Integrative is the position of "Expert", according to which students should evaluate the activities of all participants in the educational process, including the teacher.

More integrative, in our opinion, is the position of "Question", according to which participants should ask meaningful questions to the entire audience.

Also in the model of positional learning there is a special position "Practice", which is aimed at the output of the studied material outside the educational space; it is also essentially integrative. The "Practice" group decides how the material under study can be used in practice,

indicating different applications. This position is of particular interest, as it allows not only to go beyond the training material, but also to associate it with their own practical activities.

Position "Dialektik". Purpose: to present the dialectical relations between the units of the studied material, using the system of logic, which was developed by us in the study of dialectical thinking.

Thus, all of these positions correspond to three spaces: normative, within which, as a rule, there is description of the subject as a ready-developed system of knowledge; dialectical, one in which there is transformation, the development of the subject; symbolic or semantic position which corresponds to the cognitive position of the student, his cognitive "I".

The study of the subject material includes three successive stages of work on each proposed topic. The first stage is - information, it includes familiarization with the normative side of the subject content - listening to lectures and reading the relevant material lecture texts. The second phase is semantic. It consisted of the analysis of all material from one of the positions listed above and performance of the actions corresponding to the chosen position. The third stage is demonstration and discussion. At this stage the accumulated material is presented to the audience.

The mechanism of distribution of positions is quite simple. Pre-prepared forms indicate the number, the name of the position. After the first stage the forms with all the mentioned positions are laid out on the table. Students choose the form with the preferred position, enter their names and on the same form make out the result of understanding the material.

In the third stage, each group demonstrates the results in turn. The optimal number of people in the positional group is 2-3, in the audience-50.

In the end, positional training contributes to the development of logical operations of thinking, which is a necessary prerequisite for the formation of the subjective position of students in educational activities.

One of the most common types of education in modern education is contextual learning. The construction of the process of professional development in modern pedagogical literature is considered from two sides: "learning through information and learning through activity". Contextual learning is defined as the activity-based learning.

The concept of "context "is associated with the concept of "situation" (a system of conditions that encourage the subject and mediate its activity). "Context" can have a broad meaning: it can denote a physical action, a gesture, a remark, a system of motives.

In continuous education the contexts of life and future work fill the educational process with personal meaning, determine the extent of involvement in the cognitive process.

From the perspective of contextual learning technology, the main goal of any professional education is the formation of a holistic model of professional activity. In the process of contextual learning there are three objectives:

- 1) mastering of theoretical knowledge;
- 2) development of theoretical thinking;
- 3) formation of cognitive interest in the content of the subject and motivation for future professional activity [3].

A special role in contextual learning is played by active forms and methods of learning or active learning technologies, which are based not only on the processes of perception, memory, attention, but primarily on creative, productive thinking, behavior, communication.

Contextual learning as an educational technology solves the problem of optimizing teaching and learning based not on the processes of perception or memory, but primarily on creative, productive thinking, behavior, communication. That is why active and intensifying methods and forms of education or even whole technologies providing intensive personal development play a special role in the context approach.

In the process of contextual learning the General cultural, spiritual, subject, social and educational content of life activity is dynamically modeled.

The technology of contextual training consists of three basic forms of activity: educational activity with a leading role of lectures and seminars; quasi-professional, embodied in games, special courses, special seminars; educational and professional. These three forms of activity can be compared with three training models: semiotic, simulation, social [4, 5].

Semiotic training models include a system of tasks involving work with text and processing of sign information. In models of this type, the subject area of activity is deployed with the help of specific training forms, in which the tasks that do not require a personal attitude to the studied material are performed. The unit of work includes speech action – listening, speaking, reading, writing.

In simulation training models training tasks involve going beyond the symbolic information, correlating it with professional activity, understanding of knowledge, which occurs when the student includes himself in a situation of solving some professional problems. In this case the unit of work is a subject action, on the basis of which a practically useful effect is achieved. The means of work will be context.

In social training models the tasks are carried out in joint, collective forms of work of participants of the educational process (two and more). Such joint search for a solution to the problem gives the experience of teamwork in a professional environment. This model is implemented in business and educational games. The unit of activity is actions through which the listener improves his / her professional level, comprehends his / her attitude to the profession, to himself / herself. A means of work that forms the value attitude of the individual to professional activity is the subtext.

In general, the technology of contextual learning allows to integrate various activities – educational, scientific, practical, which is extremely important for the formation of professional competence of future specialists.

Thus, the content of a specialist training in the framework of the described technologies includes two components: subject content that provides professional competence of the future specialist and the social, the one providing the ability to work productively in a team.

LIST OF REFERENCES

- 1 Leontyev A.N. Activity. Consciousness. Personality. – M., 2011. - 98 p.
- 2 Veraksa N.E. Model of positional learning of students // Questions of psychology. - 2014. - № 3. - P. 24-30.
- 3 Verbitsky A.A. New educational paradigm and contextual learning. - M.: Research center for the quality of training, 2015. - 84 p.
- 4 Genike E.A. Active teaching methods: a new approach // Director of the school. - 2013. - № 2. - P. 14-19.
- 5 Lavrentyev G.V. Innovative educational technologies in professional training of specialists. – M., 2014. – 115 p.

ТҮЙІН

Білім беру технологиясын пайдаланудың проблемасы өзекті болып табылады және өзіне тұрақты қызығушылықты танытады. Мақаланың мақсаты: ұстанымын оқыту мәнін және контекст анықтауға және олардың тиімділігін көрсету. Әдістері: бақылау, сауалнама, студенттердің өнімдері қызметін талдау. Білім беру, ғылыми, практикалық - нәтижелер оқыту технологиясын қолдану қызметінің әртүрлі түрлерін біріктіру үшін әлеуеті бар деген қорытындыға жеткізеді. Ол кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін маңызды болып табылады.

РЕЗЮМЕ

Несмотря на достаточную разработанность, проблема использования педагогических технологий в системе образования остается актуальной и продолжает сохранять к себе устойчивый интерес. Цель данной статьи: раскрыть сущность контекстного и позиционного обучения и показать их эффективность. Методы: наблюдение, анкетирование, анализ продуктов деятельности студентов. Результаты работы позволили сделать вывод о том, что используемые технологии обучения обладают возможностями интегрировать различные виды деятельности - учебную, научную, практическую, что крайне важно для формирования профессиональной компетенции будущих специалистов.

УДК 159.922

Г.К. Джумажанова

Государственный университет
имени Шакарима города Семей,
канд. психол. наук

О.Г. Беленко

Государственный университет
имени Шакарима города Семей,
канд. психол. наук, доцент

А.К. Аманова

Государственный университет
имени Шакарима города Семей,
PhD педагогики и психологии,
и.о. доцента

Профессиональное развитие педагога как актуальная задача системы повышения квалификации

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы подготовки учителя к педагогической профессии и организации подготовки педагогов в вузе к системе повышения квалификации. Реализацию данных идей авторы видят в качественной подготовке педагогических кадров. В статье рассмотрена классификация методов обучения. Авторы полагают, что к задачам системы повышения квалификации можно отнести определение образовательных потребностей педагогов; оказание помощи каждому учителю в построении индивидуальной образовательной траектории профессионального роста; обеспечение информационно-методического сопровождения.

Ключевые слова: педагоги, образование, профессиональное развитие, методы обучения, непрерывное образование, информационно-методическое сопровождение, профессиональные компетенции, система повышения квалификации.

Новые требования к качеству образования, главной характеристикой которых является готовность выпускника к самореализации и саморазвитию на протяжении всей жизни, изменяют роли, задачи и функции всех участников образовательного процесса. Качество образования, в первую очередь, определяется качественно подготовленными учителями.

Сформулированная на сегодняшний день в Казахстане задача перехода к непрерывному, в течение всей жизни, образованию, продиктованная темпами развития, выдвигает проблему модернизации системы повышения квалификации педагогических и научно-педагогических работников. Современный этап развития системы повышения квалификации характеризуется переосмыслением базовых ценностей в содержании, формах и технологиях повышения квалификации педагогов.

Многие традиционно используемые формы повышения квалификации на сегодняшний день оказываются недостаточными для решения современных задач в силу их

несоответствия ожидаемым результатам. На первый план сегодня выдвигаются формы повышения квалификации, в которых педагог выступает как активный субъект этого процесса и управления им. Наиболее прогрессивными и значимыми формами повышения квалификации являются инновации. Современные исследования затрагивают лишь отдельные частные аспекты развития квалификации в инновации (развитие готовности к инновационной деятельности и ее роль в инновациях) [1].

Как определено Стратегическим планом развития Республики Казахстан до 2020 года, «развитие человеческих ресурсов определяется в качестве высшего приоритета долгосрочной стратегии развития страны. Экономические выгоды в будущем прочно связаны с инвестициями в образование, науку и здравоохранение, значительно повышающими качество и производительность рабочей силы» [2].

В Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы указано: «Мир живет в период глобальных вызовов. Это новые технологические достижения и внедрение инноваций, ускоренное развитие IT-технологий и мобильность человеческих ресурсов. В этих условиях современное образование и наука должны быть на переднем крае новых преобразований. Ведущие экономики мира достигают процветания только за счет высокого уровня человеческого капитала. Этому способствуют новые образовательные стратегии и политики нашего государства» [3, 6].

Происходящие на сегодняшний день в Казахстане изменения во всех сферах жизнедеятельности общества придают особую значимость процессу модернизации системы повышения квалификации педагогов. Меняются цели, задачи и функции системы повышения квалификации, обновляются структуры и содержание. В Казахстане открываются новые виды учреждений дополнительного педагогического образования. В системе повышения квалификации Казахстана появилось множество различных образовательных услуг. В последние годы наметилась тенденция к институционализации деятельности центров повышения квалификации и переподготовки в рамках аккредитованных структур, поскольку и организации, и сами работники все больше настроены на фиксацию получаемых дополнительных профессиональных компетенций и квалификаций (в виде различных сертификатов, учитываемых при приеме на работу, карьерном росте).

Наиболее целесообразной и эффективной формой организации подготовки психолого-педагогических кадров являются специализированные центры, педагогические факультеты, где осуществляется подготовка кадров по основным специальностям. К характеристикам организационно-педагогического характера относятся особенности организации и осуществления подготовки и переподготовки (курсы повышения), частота прохождения курсовой подготовки или переподготовки, добровольность участников. Для успешности обучения имеет значение качество учебных планов и образовательных программ дополнительного профессионального образования, выявление и учет в обучении личностных потребностей педагогов в совершенствовании профессиональных знаний и практических умений, диагностирование изменений профессиональной квалификации слушателей.

Эффективность обучения педагогических кадров будет зависеть от наличия учебных и методических пособий для преподавателей и обучающихся, от оснащенности образовательного процесса дидактической техникой, объема библиотечных фондов, наличия и разнообразия материалов, отражающих инновации в образовании и управлении образовательным учреждением и т.п.

На сегодняшний день задачи, стоящие перед педагогическими кадрами, значительно усложнились и требуют развития компетенций диалогового взаимодействия с обучаемыми, готовности к профессиональному творчеству, а также проявления личностных качеств. Расширился круг актуальных педагогических задач, которые не ограничиваются лишь учебной аудиторией и регламентированным во времени процессом

«трансляции» знаний, а учитывают целый спектр вопросов проектирования, планирования, моделирования профессиональной деятельности, глубокого внедрения содержания образования в производственную практику, определения и анализа возможных рисков от организации профессиональной деятельности в условиях реального социально-экономического процесса [4].

Учреждения системы повышения квалификации должны стать неотъемлемым элементом информационно-образовательного пространства как центры развития инновационных педагогических практик, что, в свою очередь, требует осуществления как содержательных, так и организационных преобразований.

В основу обновления программ повышения квалификации в условиях подготовки учителя к работе в 12-летней школе должен быть положен целый ряд идей, одна из которых заключается, на наш взгляд, в следующем: 12-летняя школа – система многовариативная, с отсутствием линейности в развитии, однозначности, создающая ситуации конкуренции. Последнее, объективно существующее, очевидно, совершенно новое состояние для отечественного школьного педагога. Программы повышения квалификации должны показать учителю усиливающееся разнообразие и сложность профессиональной деятельности, особенности развития содержания конкретного предмета, цели, задачи и моральные ценности образования. Педагог должен быть подготовлен к работе на уровне, которой мы условно назовем «исследование». Под «исследованием» понимается сформированность системного мышления, наличие навыков организации исследовательской деятельности, а также способности развития учителем программы по учебному предмету с учетом образовательных потребностей учеников класса [5].

Не секрет, что большинство современных технологий обучения, использующихся в настоящее время в казахстанских учреждениях, впервые появились на Западе. И для успешной реализации тех или иных методов обучения казахстанские специалисты перенимают опыт западных коллег, адаптируя технологию под казахстанский рынок. Западные корни имеют такие современные технологии, как модульное обучение, дистанционное обучение, наставничество, обучение действием, метафорическая игра, методы критического мышления, проблемного обучения, которые значимы на сегодняшний день.

На наш взгляд, к задачам системы повышения квалификации можно отнести определение и уточнение образовательных потребностей педагогов; оказание помощи каждому учителю в построении индивидуальной образовательной траектории профессионального роста; обеспечение информационно-методического сопровождения; организацию плодотворных педагогических взаимодействий. Современная система повышения квалификации представляет собой совокупность учебных заведений (подразделений) различных организационно-правовых форм, а также органов управления ими, научно-исследовательских учреждений, информационных служб, реализующих дополнительные профессионально-образовательные программы. Эта система осуществляется в следующих организационных формах: самообразование учителей; методические объединения, кафедры, центры в рамках образовательного учреждения; разовые, циклические формы (курсы, семинары, конференции); повышение квалификации в системе институтов повышения квалификации и переподготовки, центров повышения квалификации преподавателей высшей школы при университетах и т.п. [6].

Чтобы быть впереди всех по ЗУН (знания, умения, навыки) и необходимы курсы повышения квалификации педагогов. Именно на таких курсах слушателям, которые выбрали профессию педагога, поведают о новых методических разработках и о новых технологиях в обучении. После окончания курсов педагоги будут иметь возможность поделиться новыми полученными знаниями и своими небольшими открытиями со своими учениками. Личностный рост и уверенность в себе - это все дает повышение

квалификации. Поэтому, на наш взгляд, педагог – самая важная и нужная творческая профессия. Ее можно без сомнения назвать «фундаментом» для всех остальных специальностей в мире.

Профессиональная компетентность педагога будет зависеть от различных свойств личности, основным ее источником являются обучение и субъективный опыт. Профессиональная компетентность характеризуется постоянным стремлением к совершенствованию, приобретению все новых знаний и умений, обогащению деятельности. Психологической основой компетентности является готовность к постоянному повышению своей квалификации, профессиональному развитию.

Неразвивающийся педагог никогда не воспитает творческую созидательную личность. Поэтому именно повышение компетентности и профессионализма педагога есть необходимое условие повышения качества, как педагогического процесса, так и качества профессионального образования в целом.

В целом, можно отметить, что организация процесса повышения квалификации педагогических работников на сегодняшний день представляет собой актуальную педагогическую проблему, решение которой видится в перестройке существующей системы, основанной на педагогических принципах и использовании в полной мере научных и методологических разработок в области обучения взрослых. Немаловажное значение имеют и дальнейшие поиски наиболее эффективных форм, методов, содержания повышения квалификации педагогических и научно-педагогических работников.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Котлярова И.О. Соотнесение инноваций в образовательном учреждении с профессионально-педагогической квалификацией: монография /И.О. Котлярова; под ред. Г.Н. Серикова. - Челябинск: Факел, 1998. - 169 с.
- 2 О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922.
- 3 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года, № 205.
- 4 Возгова З.В. Инновационные ресурсы развития системы непрерывного повышения квалификации научно-педагогических работников // Инновации в науке: сб. ст. по матер. IX междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2012.
- 5 Шамшидинова К.Н. От образовательной политики к практике и исследованию // Педагогический диалог. - 2014. - №4 (10). - С.12-15.
- 6 Альмухамбетов Б.А. Тенденции развития системы повышения квалификации педагогических кадров в Казахстане. – Алматы: Ғылым, 2010. – 290 с.

РЕЗЮМЕ

Мақалада мұғалімдерді педагогикалық мамандыққа даярлау және біліктілікті арттыру жүйесі негізінде ЖОО-да педагогтерді даярлауды ұйымдарстыру мәселелері қарастырылған. Авторлар бұл идеялардың жүзеге асырылуын педагогикалық кадрларды сапалы дайындаудан көреді. Мақалада оқыту әдістерінің жіктелуі қарастырылған. Авторлардың пайымдауынша, мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесіне: педагогтердің үздіксіз білім алуын, әр мұғалімге кәсіби өсудің жеке даму траекториясын құруға көмектесу, ақпараттық және әдістемелік қолдау көрсетуді жатқызуға болады.

RESUME

The authors of the article consider the issues of teacher training for the pedagogical profession and the organization of teacher training at the university for a continuing education system. The authors see the implementation of these ideas in the quality training of the teaching staff. The authors consider the classification of teaching methods. The authors believe that the definition of the educational needs of teachers can be attributed to the tasks of the continuing education system assisting each teacher in building an individual educational path of professional growth, providing information and methodological support.

А.Е. Саденова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор м.а.

Ф. Оразақынқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
PhD докторы, доцент

Р.И. Дүйсенбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
аға оқытушы

Тіл меңгертуде оқылым дағдыларын қалыптастырудың түрлі жолдары

Аннотация

Бұл мақалада тіл меңгертудегі мәтінді оқуға үйрету әдісі мен тәсілдері туралы сөз болады. Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің оқылым дағдысын қалыптастыру қарастырылады, оқылымның әр түріне үйрету үшін ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: тіл меңгерту, оқылым, дағды қалыптастыру, зерттей оқу, синтетикалық оқу, зерделеп оқу.

Заман талабына сәйкес шет тілін меңгерту қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Шет тілін үйретуді жүзеге асырудың және бір маңызды сипаты қазіргі уақыттағы тіл үйрету үрдісін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр. Жоғарғы оқу орындарында тіл үйрету сапасын жақсартуда әртүрлі жаңа технологияларды қолдану тәжірибеге еніп, өз деңгейінде нәтижелер беруде.

Шет тілін меңгертуде сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын ғана жетілдіріп қана қоймай, оны өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Тіл үйренушінің сөйлеу қабілетін жетілдіру жоғарғы оқу орнында тіл үйретудің негізгі мақсаты болып табылады. Шет тілін үйреткенде өзге тілді тіл үйренушілер үшін тіл иесі халқының мәдениетіне жол ашылады, сол елдің тілінде қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туады. Шет тілінің қызметі – өзге тілді тіл үйренушілерді шет тілінде сөйлейтін халықпен түсіністік, ортақ көзқарас орнатуға дайындап, тәрбие, білім беріп әрі жеке басын, өмірге көзқарасын жан-жақты дамыту.

Шет тілін меңгерту мазмұнына тақырыптар, қарым-қатынас жағдаяттар, мәтіндер, тілдік материалдар, лексикалық, грамматикалық, фонетикалық, практикалық бірліктер, сөз дәптері, оқу әрекетінің тиімділігін іске асыратын оқу білік-дағдылары жатады.

Шет тілін меңгертуді қазіргі заманғы талаптарға сәйкес ұйымдастыру тіл үйренушінің дағдыларын қалыптастыруда ұтымды жол болып табылады. Сонымен қатар шет тілін қазіргі заманғы талаптарға сай өткізу тіл үйренушілерді жаңа ойларды тудыра білуге, жан-жақты, бір

ғана салада емес, әр саладан білім, ақпарат ала білуге, мәселелердің түйінін бір ғана жолмен шешіп қана қоймай, бірнеше жолмен таба білуге, сол қабылданған шешімнің салдарын алдын-ала болжай білуге көп ықпалын тигізеді. Бұл жағдайда бізге оқылым дағдыларын қалыптастырудың түрлі жолдары тиімді болып табылады.

Тіл меңгеру дегеніміз – тіл үйренушілердің коммуникативтік міндетті шеше алуы. Ал сөйлеудің нормалылығы дегеніміз – қажетті тұлғаны қолдана білуі – бұл меңгерудің аралық міндеті.

Тіл үйренуге деген қызығушылықтың болуымен қатар, қазір осы тілді аудиторияда өзге ұлт өкілдеріне үйрете алатын, нәзік қыр-сырларын жеткізіп бере алатын кәсіби білікті оқытушыларға деген сұраныс та, қажеттілік те жоғары. Бұл мәселе әлі де күн тәртібінен түспей отырғанын айтпай кетуге болмайды.

Оқытушы аудиториямен жұмыс істей бастаған сәттен бастап тіл үйренушілердің тілдік дайындығын диагностикалап алуды басшылықта ұстауы тиіс. Студенттің білім деңгейін тез және дұрыс бағалау оқытудың барынша сәйкес, тиімді әдістерін аз уақыт ішінде таңдап алуға мүмкіндік береді.

Қолданылатын материалдардың алуан түрлі болуы сабақты қызықты етеді және жұмыстың жаңа тиімді түрлері жақсы нәтижелерге қол жеткізеді. Студент үшін аса маңызды да пайдалы материалдарды табу, оның тиімді беру әдісін талғау үшін тек әдістемелік материалдарды ғана емес, сонымен қатар арнаулы пән мұғалімдерінің беретін қызықты материалдарын түрлі дереккөздер арқылы іздеп таба алуы тиіс. Оқытушылар тәжірибе жинақтай келе дәстүрлі әдістемемен, немесе бір типті материалдармен шектелуі тиімсіз екенін түсінеді. Соның бірі – тез ойланып жауап беретін, жауабын ақылдасып отырып топ болып шешетін қызықты викторина сұрақтарын ұйымдастыруға болады, мамандар қолданып жүрген логикалық тапсырмаларды беруге де болады.

Қазіргі заманда адамның өмірінде мәтін оқу үлкен орын алады, өте зор рөл атқарады, өйткені оқу бүгінгі күндері ақпараттың негізгі, әрі жетекші көзі болып табылатын кітап пен басқа да баспа өнімдеріне жол ашады. Тіл меңгеруші мәтіндерді оқып, оның мазмұнын түсінуге тиіс, яғни мәтінді ақпарат көзі ретінде пайдалана білу керек. Әрбір тіл үйренуші кітапты оқығанда белгілі бір коммуникативтік міндетті шешеді. Басты коммуникативтік міндетке байланысты барлық оқу жағдайлары екі топқа бөлінеді:

а) Мәтінді оқу барысында тіл меңгеруші тек қана мәтінде берілген ақпаратты қабылдауға байланысты жағдайлар.

б) Мәтінді оқу барысында ақпаратты қабылдаумен қатар бір мезгілде ақпаратты сол күйде өзгелерге жеткізуге қатысты жағдайлар.

Бірінші жағдайда студент мәтінді ішінен оқиды, ал екінші жағдайда дауыстап оқиды. Әрбір студент өзінің еңбек қызметінде қолдануы тиіс. Баспадан жарық көрген соңғы ақпараттармен танысып, әдебиеттерді таңдай біліп, оны түсіне оқып өз қажетіне пайдалана алуы қажет.

Мәтін оқудағы аталған мақсатын жүзеге асыру үшін, студент оқудың мына түрлерін меңгеру керек: а) қарап шығу; б) таныса оқу; в) ізденіп оқу; г) зерттей оқу.

а) Қарап шығудың мақсаты – кітаптың (мақаланың, әңгіменің) мазмұны, оның тақырыбы, қарастырылған мәселелер тобы туралы мәлімет алу. Қарап шығу арқылы студент бұл кітап немесе мақала керек пе, жоқ па деген мәселені шешеді. Мұндай ақпаратты алу үшін кітаптың немесе мақаланың атын, жекелеген абзацтар мен сөйлемдерді оқу жеткілікті.

б) Таныса оқу мақсаты – кітаптың немесе мақаланың мазмұнымен танысу. Сондықтан оқудың бұл түрін кейде мазмұнды оқу деп атайды.

в) Ізденіп оқу мақсаты – мәтіндерден немесе мақаладан керекті ақпаратты, жекелеген абзацтар мен сөйлемдерді, өзіне қажетті тақырыпты тауып оқу.

г) Зерттей оқу мақсаты – тіл меңгеруші мәтіндегі ақпаратты толық және барынша дәл түсіну керек. Ол үшін мәтінді бірнеше рет қайталай отырып зерттеп, сын елегінен өткізіп, есте сақтай алу керек.

Осы оқудың төрт түрін меңгеру арқылы студент ғылыми-көпшілік, публицистикалық және көркем әдибетті оқи алады. Басқа тілді оқу барысында адам бірқатар ой операцияларын орындайды: бақылау, салыстыру, талдау (анализ), жүйелеу (синтез), қорытынды жасау. Оқу барысында алынған ақпарат оқырманға белгілі мөлшерде тәрбиелік ықпал етеді, студентке рухани саяси-идеялық тұрғыдан тәрбиелеуге көмегін тигізеді. Сондықтан оқуға арналған мәтіндердің мазмұнына көңіл бөлу қажет. Мәтіндердің мазмұны халықтар достастығына, ынтымақтастыққа сай келіп, тілін үйретіп отырған халықтың әдебиетімен, мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүрімен таныстыруға тиіс.

Дұрыс әрі мәнерлеп оқудың құралы ретінде дауыстап оқудың алатын орны ерекше. Оқытудың бұл түрі дыбыстарды айтуға кеңінен қолданылады. Дауыстап оқу арқылы студент жекелеген дыбыстарды дұрыс айтуға ғана емес, сол дыбыстарды сөз, сөйлем құрамында дұрыс айтуға, сөздердің дауыс екпінін дұрыс қоюға дағдыланады. Дауыстап оқу сөйлеуге дағдыландырудың да жақсы құралы бола алады. Дауыстап оқу сөздің мәнерлілігін дамыту, оның ырғағын жетілдіру үшін көп көмегін тигізеді. Мәтіннің мазмұнын түсініп оқу үшін оқудың екі түрі бар. Олар: аналитикалық және синтетикалық оқу.

Аналитикалық оқу дегеніміз – тіл жағынан қиын мәтіндердегі тіл материалын грамматикалық құбылыстар мен кейбір сөздерді талдау арқылы сол мәтіннің мазмұнын түсініп оқу.

Аналитикалық оқуда келесі сатылардан өту керек:

- Мәтіннің жалпы мазмұнын түсіну үшін оны бір рет оқып шығу, шолу, түсінгенін ана тілінде қысқаша айтып бере алу;
- Мәтіндегі қиын грамматикалық құбылыстар мен сөздерді талдау арқылы оның мазмұнын толық және дәл түсіну;
- Мәтінді мәнерлеп оқу. Бұл сатының маңызы өте зор. Оқу жылдамдығы, дауыс ырғағы – мәтінді түсінгендіктің көрсеткіші, өйткені дұрыс түсінбеген мәтінді мәнерлеп оқу мүмкін емес.

Синтетикалық оқу деп – тіл меңгеруші мәтіннің мазмұнын ешқандай талдаусыз, ана тіліне аудармай, тікелей түсінуін айтамыз. Тіл меңгерушіні мәтіннің мазмұнын тікелей түсінуге үйрету үшін таныс емес сөздер мен грамматикалық құбылыстарды алдын ала басқа кешенде түсіндіріп бекітіп алу керек. Тек сонда ғана студент мәтіннің мазмұнын тікелей түсінеді. Мұны тіл материалын алдын ала ауызша меңгеру деп атайды. Оқу техникасын тез меңгеру үшін оларды синтаксиске бөлудің маңызы зор. Оқу барысында студенттің қате жіберетіні белгілі. Бұл қателерді түзету үшін оқу қатесі мен дыбыстарды айту қатесін ажырата білу керек. Оқу қатесін студент сапалы түрде түзеткені жөн. Студент оқу ережесін есіне түсіріп, сосын сөзді қайтадан дұрыс оқуы керек. Егер студент тек бір әріпті дұрыс оқымаса, онда сол әріптің жеке және сөзін ғана дұрыс оқытып қою жеткіліксіз. Студент ол әріпті сөз құрамында оқуға тиіс, сонан соң сөйлемнің құрамында оқуы керек.

Сөз және оның мағынасын түсіндіру кезінде сөздерді дұрыс түсініп, пайдалану үшін студентке сөздің негізгі мағынасын түсіндіру керек. Студенттерге сөздің негізгі мағынасын сөйлем ішінде, мәнмәтіндерде тұрғанда ғана ажыратуға болатынын бас айту қажет. Мысалы, сөйлемдерді талдай отырып, бірқатар сөздердің көп мағыналы болып келетінін айтқан жөн. Бұдан кейін сөздің тура және ауыспалы мағынасы болатынын түсіндіру керек.

Сөйлем, мәтін – сөз мағынасының айнасы. Сөз мағынасын сөз тіркесінде, сөйлемде, мәтінде ғана анық, нақты білуге болады. Әдістемелік әдебиеттерде мәтінге қойылатын

ортақ талаптарға сүйене отырып, ортада пайдаланылатын мәтіндерге мынадай талаптармен және деңгеймен қарауды жөн санадық:

• Мәтін топтың ерекшелігіне, біліміне, тілді игеру деңгейіне сай алынады. Бастауыш және жалғастырушы топтағы мәтіндер деңгейі екі түрлі болады. Бірінші деңгейдің басындағы мәтіндер бірте-бірте күрделеніледі.

• Мәтін мазмұны қызықты, жекелеген студенттер деңгейіне сай даярланған болуы қажет.

• Бүкіл топқа бір мәтінді талдатуға болады. Бұл жағдайда тапсырмалар саны көбірек және күрделірек болуға тиіс.

• Даярланған мәтіндер студенттердің коммуникативті сұранысына сай болғаны дұрыс.

• Мәтіннің тәрбиелік мәні болуға тиіс.

• Мәтіндер тілін үйреніп жатқан елдің тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен таныстыратын түрлі тақырыптар бойынша болғаны дұрыс.

Тіл меңгеруде негізгі әдістемелік тәсілдің бірі – мәтінмен жұмыс істеу болып табылады. Осы арқылы студенттердің белсенді көзқарасын тудыру, өз пікірлерін білдіру, сыни пікірлер тудыру, тиісті қорытынды жасау, ұмтылысын дамыту, рухани дүниесін байыту, өмірге салмақты көзқарасын қалыптастыру болып табылады.

Елтанымдық бағыттағы мәтіндерді біртіндеп, бірізділікпен кеңейту тілдерді меңгеруді күшейтуге жол ашады. Бұл міндеттерді нәтижелі және логикалық шешуге, аялық білімді кеңейтуге мүмкіндік жасайды.

Тілді меңгерту жүйесі алдында тіл үйренушілерді мәдени, маманданған және жеке тіл иесі ретіндегі елдің өкілдерімен, басқа әлеуметтік дәстүрмен, қоғамдық және тілдік мәдениетпен қатынас жасауға дайындау міндеті тұрады. тілдерін меңгеруде мәтіндерді елтанымдық бағытта қолдану тіл меңгеру үдерісін уәждейтін жағдай жасайды, сондай-ақ тіл үйренушілердің танымдық әрекетінің аясын кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік тудырады.

Кез келген технологияның түпкі мақсаты, қойылған мақсатқа тиімді және нәтижелі жету болып табылатыны да белгілі. Осыған орай, тілдерді екінші тіл ретінде оқытуда ерекше орын алатын түрлі әдістер арқылы оқыту технологиясында техниканы пайдалануды атауға болады. Ақпараттық кеңістіктің дамуы мен қарқынды етек жаюы тілді оқытуда осы ақпараттарды таратушы құралдарды тиімді қолдануға жол ашып отырғаны да белгілі. Қазіргі өмірді техникасыз елестету мүмкін емес. Техниканы пайдалану және оны іске қосу әрекеті, әрине, оңай. Ал сол техниканы білім алу жүйесінде қаншалықты ұтымды қолдануға болатыны мен оның әсіресе тіл үйренуші үшін тиімді құрал ету жолдарын іздестіру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесі болып табылады.

Шетелдік студенттерге тілдерді меңгерту барысында оқылым дағдыларын қалыптастырудың маңызы зор болып табылады. Осымен байланысты оқылым коммуникативтік құзыреттіліктің деңгейін дамытуға көмектеседі, әсіресе тілді оқытудың барлық деңгейінде маңызды болып табылады. Оқытушы осы деңгейлерде түрлі топтарда немесе түрлі жоғары оқу орындарында оқыған және тілдік дайындықтары әр түрлі шетелдік студенттермен тығыз жұмыс жасайды.

Шетелдік студенттерді оқылымға оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Оқылымның әр түрін игерудің ортақ ұстанымдарын қолдана отырып, шетелдік студенттердің Қазақстанда білім алуына мүмкіндік береді. Қазақстандағы шетелдік студенттер үшін жақсы ынталандыру болып табылады.

Оқылым мәтінді түсіну мен қабылдаудағы күрделі үдеріс екенін көрсетеді. Шетелдік студенттердің бұл үдерісті игеру үшін белгілі бір фонетикалық, лексикалық, грамматикалық дайындықтары болу керек. Бұл мәтінді түсіну мен қабылдау үдерісін тез әрі нақты етеді. Мәтін мазмұнын түсіну мәтіндегі байланысты орнату арқылы, жалпы ақпараттық дайындық арқылы болады.

Студенттердің техникалық дағдыларын бірте-бірте қалыптастыру керек: тақырыптарға, тыныс белгілеріне, тармақшалардың бөлінуіне, арнайы әрпіне, сөздердің грамматикалық белгілеріне көңіл аудару керек.

Оқытушының алдында шетелдік студенттерді түрлі деңгейдегі оқылымға үйрету міндеті тұрады: оқығанды түсіну дағдысынан бастап шығармашылық жұмысқа дейін, студент ақпаратты жай қабылдап қана қоймайды, сонымен қатар оны талдайды, оқыған мәтініне көзқарасын дамытады.

Оқылымды келесі түрлерге бөлуге болады: танысып оқу, іздеп оқу, зерделеп оқу.

Танысып және іздеп оқу бұл мәтінді толық түсіну үшін қажетті тез оқылым. Танысып оқу мәтіндегі негізгі мәліметтің 70-75% пайызын түсінуге мүмкіндік береді. Оқытушы танысып оқу оқылым үшін студенттерге онша қиын емес әрі артық ақпараты жоқ мәтіндерді ұсына алады.

Зерделеп оқу – бұл баяу оқылым, ақпаратпен танысып қана қоймай, бұл ақпаратты есте сақтап, өңдеп және талдау болып табылады. Бұл үшін студентке өз тіліне жақсы аудару керек, оқығанды жақсы түсіну үшін, негізгі мазмұнын түсіну үшін қайталап оқу керек.

Оқылымды игеріп жатқан студенттер үшін танымдық мәні бар және тілдік қиындығы бар мәтіндер ұсынылуы мүмкін.

Бұл мәтіндерді түсіну үшін әрі оқыған мәтінді дұрыс қабылдау үшін студент лексикамен бірге грамматиканы да білу керек [3, 122].

Оқылым дағдысы біртіндеп қалыптасады. Оқытушының міндеті – студенттерді ең қарапайымнан күрделіге дейінгі мәтіндерді оқуға және қабылдауға үйрету, барлық грамматикалық құрылымдары бар оқылымға бейімделмеген мәтіндерді оқуға студенттерді үйрету, студенттер жоғары оқу орындарында білім алуды жалғастыру үшін, ғылыми жұмыстармен айналысу үшін және орыс тілінен алған білімін түрлі салада қолдану үшін түрлі мамандықтар бойынша оқулықтар мен әдебиеттерді оқуға үйрету болып табылады. Орыс тілін оқыту барысында қалыптасқан оқылым дағдыларын шетелдік студенттердің қазақ тілін игеру кезінде белсенді түрде қолдануы оқу үдерісін жеңілдетеді.

Шетелдік студенттердің екі тілдік ортада тұруы студенттерге екі тілді белсенді түрде меңгеруге, өздерінің дағдыларын іс жүзінде қолдануларына көмектеседі. Екі тілдегі оқылым Қазақстандағы қазіргі заманғы өмірде қажеттілік болып табылады.

Оқылымның барлық үш түрі (танысып, ізденіп, зерделеп) бастапқы деңгейде қалыптаса бастайды.

Бастауыш деңгейге арналған оқулықта нақты құрылымы бар шағын мәтіндер болады. Студенттер шағын әңгімелердің мазмұнын толығымен түсінулері керек (толық лексикалық түсіну деңгейі), керекті ақпаратты таба алу керек, дауыстап жақсы оқу керек. Психологиялық қиындықты шешу үшін студенттерге әзілмен жазылған мәтіндерді ұсынуға болады, оларға жаңа шет тілін қабылдау жеңіл болады, студенттерді жаңа тілдік ортаға бейімделуге мүмкіндік береді [4, 27]. Бастауыш деңгейге арналған оқулықта өте қолайлы мәтіндер кездеседі. Бұл мәтіндерді оқи отырып, студенттер қазақ және орыс тілдерінің грамматикасын өте жақсы қабылдайды (әсіресе, зат есімнің септік формасын, етістіктерді). Сонымен қатар, жеңіл әзіл мәтіндер студенттердің оқытудың бастапқы деңгейінде мазмұнына қызығушылығын тудырады, қазақ және орыс тілдеріне енуге оны өз ана тілімен салыстыруға, ортақ және айырмашылығын байқауға мүмкіндік береді. Қазақ және орыс тілдерінің оқулығындағы оқылымға арналған мәтіндер студенттерге қазақ және орыс тілдерін үйренудегі қиындықтарды жеңуге көмектеседі, тілге деген қызығушылықтарын арттырады.

Танысу және зерделеу оқылымы студенттер оқулықтағы мәтіндерді оқуға кіріскенде басталады. Орыс тілін игере отырып, студенттер Ресей тарихымен, орыс жазушыларымен және атақты тұлғалармен танысады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шетелдік студенттері Қазақстанда оқып жүргендіктен, олардың Қазақстанның тарихымен

және ерекшеліктерімен, атақты қазақ жазушыларының өмірімен және басқа да Қазақстанмен байланысы бар ақпараттармен танысуға қызығушылықтарын тудырады.

Шетелдік студенттер көркем әдебиеттердегі, газеттердегі, журналдардағы шығармалардан үзінділер оқиды.

Іздеу оқылымы студенттер жарнаманы, хабарландыруды, газеттегі және журналдағы басылымдарды оқығанда дамиды. Осының бәрін олар екі тілде оқи алады.

Шетелдік студенттермен жұмыс істей отырып, оқытушы олардың қай елден келгенін білуі керек. Ағылшын тілін жақсы білетін студенттер халықаралық сөздері көп қазақ және орыс тілдеріндегі лексиканы жылдам игереді, бұл жаңадан оқыған мәтінді студенттің қабылдауын жеңілдетеді. Америкадан, Еуропадан, Оңтүстік Кореядан, Ауғанстаннан келген, ағылшын тілін жақсы білетін студенттер жылдам бейімделеді, оларда оқылымның түрлі дағдылары жылдам қалыптасады.

Қытайдан келген студенттермен ұзағырақ жұмыс істеуді керек етеді. Қытай тілінде халықаралық сөздер кездесе бермейді. Қытай студенттерінің түрлі оқылым дағдыларын қалыптастыру – бұл көп оқуды, қайталап оқуды талап ететін ұзақ үдеріс. Студенттерді өз бетінше оқуға дайындау үшін олардың жаңа лексиканы меңгергенін мұқият тексеру керек.

Шетелдік студенттер жалғастырушы топқа арналған оқулығынан мәтіндерді оқитын шетелдік студенттер оқытудың профильді-бағдарланған кезеңіне өтеді. Оқып зерделеу студенттердің болашақ мамандығымен байланысты мәтіндермен жұмыс жүргізілуі керек.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жыл сайын студенттердің ғылыми конференциясын өткізеді. Осы конференцияда студенттер болашақ мамандықтарымен байланысы бар түрлі тақырыптардағы баяндамаларымен қатысады. Студенттердің баяндамаларын дайындау үшін қажетті, іздену оқылымы үшін ғылыми танымал материалдарды қолданады.

Қарапайымнан күрделіге дейінгі оқылымның әр түрін оқу дағдысын қалыптастыру студенттерге мүмкіндік береді: тақырыптары бойынша, мәтін алды сұрақтар бойынша, сілтемелер бойынша, суреттер бойынша мазмұнын болжауға болады; негізгі мазмұнына әсер етпейтін мәтіндегі негізгі кейбір сөздерді түсінбей-ақ, айырып көрсете алу; сөздіктерді қолдану; жақсы түсініп, есте сақтау үшін мәтінді қайталап оқу [5, 58].

Шетелдік студенттер оқу үшін мәтіндерді төмендегідей бөлуге болады: әдеби көркем; ғылыми-танымал; ғылыми; газеттік-публистикалық.

Шетелдік студенттер оқулықтардан мәтіндерді оқи отырып, Қазақстан мен Ресей тарихынан, географиясынан, әдебиетінен білім алады.

Көптеген мәтіндермен мәтін алды және мәтіннен кейінгі жұмыстар жасалу қажет. Студенттерге көптеген ақпараттар беру керек, оларды қызықтыру керек, түрлі сұрақтар арқылы, түсінгенін баяндап беру арқылы тексеру керек. Студенттер оқылымсыз білім алу мүмкін еместігін түсіну керек.

Ғылыми танымал және ғылыми мәтіндердің өзіндік ерекшелігі бар. Әдетте, тезистің аргументі және жаңа бейнелеудің практикалық сипаттамасы берілетін (құрылғылар, жүргізілген сараптама ж.т.б) мұндай мәтіндердің кіріспесі, мазмұны, негізгі тезисі, негізгі бөлімі бар. Қорытынды бөлімінде мәтіннің мазмұнына қорытынды жасалады [1, 239].

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жоғары оқу орны ғана емес, сондай-ақ, ғылыми зерттеу орталығы болып табылады. Университетте ғылыми жұмысқа көп көңіл бөлінеді.

Университетте оқуын жалғастырғысы келетін шетелдік студенттер оқылым дағдысын меңгеріп қоймай, сонымен бірге ғылыми әдебиеттерді оқи алу дағдысын қалыптастыру керек. Оқытушылар студенттерге таңдалған болашақ мамандығының мазмұнына сай келетін мәтіндерді ұсынуы керек, оқылым мен үйрену студенттерді тіл меңгерудің жоғары деңгейіне көтерілуіне көмектесетін түрлі мәтіндері бар әдебиеттерді ұсыну керек. Студенттер оқылым үдерісі кезінде күрделі тілдік синтаксисті, кәсіби тақырыптардың әртүрлігін үйренеді. Түрлі жағдаятта, оқылымның барлық түрі кезінде

қолдана алатын оқылымның әр түріне оқыту студенттердің оқылым дағдысын қалыптастырады [6, 167].

Қорыта келгенде, мәтінмен жұмыс істеу элементтерін сабақ барысында пайдалану студенттердің тілін дамытады, өмірдің сан алуан саласында қарым-қатынас жасау керектігін үйретеді, үйреніп жатқан тілінде сөйлей білу қабілетін жетілдіреді. Мәтінмен жұмыс істеу элементтерін компьютерлік кешендерді ұтымды қолдану студенттің тілді тиімді және ұтымды меңгеруіне бірден-бір септігін тигізеді хақ.

Белгілі бір халықтың, ұлттың тілін үйренуде өзге елдің өкілі алдымен сол халықтың тіліндегі әлеуметтік қарым-қатынас ерекшелігіне назар аударады. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды жаңаша бағалай отырып саралауды, студенттердің шығармашылық әлеуметін дамытудың, оқытушы іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды, тілді үйретуді мүмкіндігінше жеңіл, қолжетімді тәсілдермен жүзеге асыруды талап етеді.

Оқылым дағдыларын қалыптастыру – бұл практикалық бөлімнің іске асуындағы, тіл үйретудегі, тәрбиелік және дамытушылық тапсырмалардағы, қорытынды бөлім кезіндегі мақсатқа жетудегі тіл үйрену үрдісін ұйымдастыратын негізгі бөлім. Сол себепті тіл үйренушілердің білімдерін әрі қарай дамуына әкелетін маңызды алғышарт болып табылады. Тіл үйренушілердің өзіндік жан-жақты, мәдени және шығармашылық дағдыларын дамытуда көптеген мүмкіндіктерге ие.

Шет тілін үйретуде жаңа, қазіргі талаптарға сәйкес оқылым дағдыларын қалыптастырудың артықшылықтары көп. Яғни шет тілін үйретудің тиімді жақтарын қалыптастыруға, коммуникативтік және тәрбиелік мақсаттың іске асуын, үйретіліп жатқан тілдің дамытушылық және білімдік мақсаттардың іске асуына мүмкіндік береді.

Оқылым дағдысын қалыптастыру арқылы тіл үйренушінің шет тілін меңгеруге деген қызығушылығын арттыру маңызды мәселе. Аталған мәселені шешу үшін бүгінгі тәжірибе көрсеткендей, тіл меңгеру үдерісінде белсенді оқыту формаларын қолдану керек. Бұл формалар екі жақты біріккен әрекетке жетелейтін тіл үйренушіні тіл меңгеру үдерісінде басты субъект ретінде қарастыратын, ал шет тілін меңгеру үдерісінде әрекетке бағыттайтын тіл меңгертудегі оқылым дағдысын қалыптастыру болып табылады.

Оқылым дағдысын қалыптастыру арқылы тіл меңгеру тіл үйренушілер айналасымен, сонымен бірге тіл иесі ортасымен, тілдік орта, қоршаған оқу ортасымен, өзара әрекет етуде жүзеге асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2008. – 336 с.
- 2 Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М.: Омега – Л, 2010. - 377 с.
- 3 Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Обучения чтению студентов, изучающих русский язык как иностранный // Инновационные приоритеты в языковом образовании: сб. науч. ст. межд. науч.-практ. конф. – Алматы, 2011. - С. 121-125.
- 4 Арутюнов А.Р. Коммуникативная методика русского языка и иностранных языков. - М., 1992. - 147 с.
- 5 Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. - М., 1989. - 276 с.
- 6 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. - Алматы, 2000. – 208 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье идет речь о приёмах и методах обучения чтению текста при изучении языка. Рассматривается вопрос формирования навыков чтения у иностранных студентов, изучающих русский и казахский языки, даются рекомендации для обучения разным видам чтения.

RESUME

This article refers to the techniques and methods of teaching reading the text in language acquisition. The authors deal with the formation of reading skills of foreign students studying the Russian and Kazakh languages, provide recommendations for teaching different types of reading.

Ә.Х. Сарыбаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

М.О. Беркинбаев

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистр

Болашақ мұғалімдердің креативтілігін «Атом физикасы» пәнін оқыту негізінде қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі

Аннотация

Мақалада «Атом физикасы» пәні бойынша болашақ физика мұғалімдерінің құзыреттілік бағытпен оқытудағы соңғы нәтижелері когнитивті, психомоторлы, аффективті домендері анықталған. Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімдердің креативтілігін қалыптастыруда меңгерілетін құзыреттерді және оқыту нәтижелерін есепке алып, «Атом физикасы» пәнін оқыту мақсатын көрсетілген. «Атом физикасы» пәнін оқытуда маңызды рөл атқаратын негізгі ұстанымдары айқындалған. Болашақ мұғалімдердің креативтілігін «Атом физикасы» пәнін оқыту негізінде қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі жасалған.

Түйін сөздер: атом физикасы, болашақ физика мұғалімдері, домендер, ұстанымдар, модель, әдістемелік жүйе

5В011000 - «Физика» мамандығы бойынша білім мазмұнын анықтаушы құжаттың бірі – типтік, жұмыс, жеке оқу жоспарлары. Біздің зерттеп отырған мәселені қалыптастыруды оқу жоспарында жүзеге асыру қарастырылған [1].

Мамандар даярлау сапасын жақсарту мәселесі оқытудың барлық жүйесін дамытумен шешіледі. Оқыту жүйесі деп өзара байланысқан элементтердің: мақсаттың, пән мазмұнының, оқыту әдісі мен құралдарының және оқытуды ұйымдастыру формаларының, өтілген материалды меңгеруін бақылау әдісінің, сонымен қатар оқытуда қойылған мақсатқа жетуді сараптау тәсілдерінің мақсатты дидактикалық білімі түсіндіріледі.

Жедел өзгермелі қоғам жағдайындағы еңбек нарығында бәсекеге қабілетті әрі креативті мұғалімдер қажет. Ғылыми және арнайы әдебиеттерді талдасақ, «креативті тұлға», «креативті ойлау», «креативті маман», «акме-креативті» деген сияқты терминдердің кеңінен талқылауда екендігін көруге болады. Оқыту мен тәрбиелеу процесінде болашақ мұғалімнің креативтілігін дамытудың қажеттілігі қоғам талабынан туындайды.

Сондықтан да болашақ мұғалімнің креативтілігін тиімді дамытуда тек оқытушының жеке және кәсіби ерекшеліктері ғана емес, оқыту-тәрбие жүйесін негіздейтін жоғары білім беру

бағдарламаларын іске асырудың креативтілік сипаты да ерекше маңызға ие.

Ғалым Е. Торренс, креативтілік білім игеруде кездесетін қиындықтарды, кейбір мәселелерді шешудегі қабілеттілік деп түсіндіреді [2].

Ал, «Акме» ұғымы кәсібиліктің шыңына шығу сол арқылы өмірде табыстарға жету, шығармашылық әлеуеттің дамуы мен адамның шығармашылық әрекет жағдайында ұзақ болуымен түсіндіріледі.

Акме-креативтілік маманның кәсіби тұрғыдағы жетілуі және оның шыңына жетуі оның кенеттен әрі бірден қалыптаса салмайтын полифункционалды жағдайы. Оған индивидтің алдыңғы сатыда алған білімдері мен жинаған тәжірибелері «жұмыс жасайды». Тек солар ғана маманның қандай тұлғалық бағдарлары мен кәсіби қабілеттері, қаншалықты білім қоры мен білік, дағдылары оны жасампаз субъект деңгейіне жетелейтінін көрсетеді [3].

Осы айтылғандарды ескере келе, атом физикасы курсы оқытуда болашақ мұғалімдердің креативтілігін қалыптастырудың маңызы зор болып тұрған шақта, оны тиімді әдістер арқылы жүзеге асыру мүмкіндіктерін анықтауды маңызды қажеттіліктердің бірі деп санадық.

5B011000, 5B060400 - физика мамандықтарында оқытын студенттердің оқу жұмыс жоспарына сәйкес, «Атом физикасы» пәніне жоспарланған кредит саны – 3, яғни 135 сағат, оның ішінде дәріске 15 сағат, машықтану сабағына 15 сағат, зертханалық сабаққа 15 сағат, оқытушы басшылығымен өтетін өзіндік жұмысқа (ОБСӨЖ) 45 сағат, студенттің өзіндік жұмысына (СӨЖ) 45 сағат бөлінген. Осыған сәйкес пәннің силлабусы, дәрістік, машықтану және зертханалық сабақтардың жұмыс оқу бағдарламасы, силлабуссы, СӨЖ тақырыптарының тізімі дайындалды [4].

«Атом физикасы» пәні бойынша болашақ физика мұғалімдерінің құзыреттілік бағытпен оқытудағы соңғы нәтижелері когнитивті, психомоторлы, аффективті домендері анықталған (Кесте 1).

Кесте 1 «Атом физикасы» пәні бойынша болашақ физика мұғалімдерінің оқытудағы соңғы нәтижелерінің құраушылары

Пән аты	Меңгерілетін құзыреттер	Когнитивті домен	Психомоторлы домен	Аффективті домен
Атом физикасы	<p>Б1.1. Білімін қолдану.</p> <p>Б1.3. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану.</p> <p>Б.4.1. Кәсіби деңгейін жетілдіру.</p> <p>Б.4.2. Эксперименттік зерттеулер жүргізу.</p>	<p>- атом физиканың заңдары және негізгі ұғымдарын біледі;</p> <p>- атом физиканың әр саласын және олардың қолданылуы туралы біледі;</p> <p>- ақпаратты жинаудың, сақтаудың мен өңдеудің компьютерлік әдістерін біледі;</p> <p>- атом физикасы процестері мен құбылыстарды зерттеудің тәжірибелік, теориялық және сандық әдістері туралы біледі;</p> <p>- физикада қолданылатын негізгі математикалық аппараттар мен математикалық әдістерді кәсіби салада қолдануды</p>	<p>- атом физикасының зерттеулерінің әдістерін жасайды;</p> <p>- алынған ғылыми зерттеу нәтижелерін өңдеуге және оларды компьютерлік бағдарламалардың көмегімен талдайды;</p> <p>- өлшеу нәтижелерін өңдеу, жалпылау, зерттелетін процестердің моделі бойынша есептеулер жүргізеді;</p> <p>- атом физикасы</p>	<p>- ғылыми ақпараттарды жинау мен талдауда, оқу-кәсіптік есептерді шығару кезінде заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдануға дайын;</p> <p>- атом физикасында қолданылатын тәжірибелік зерттеулерді жүргізуге дайын;</p> <p>- өз еңбегін ғылыми негізде кәсіби салада бағыттауға дайын.</p>

		біледі; - эксперимент жасау арқылы өлшеу нәтижелерін өңдеу, жалпылау, зерттелетін процестердің моделі бойынша есептеулер жүргізеді.	саласында есептер шешуді орындайды.	
--	--	--	-------------------------------------	--

Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімдердің креативтілігін қалыптастыруда меңгерілетін құзыреттерді және оқыту нәтижелерін есепке алып, «Атом физикасы» пәнін оқыту мақсатын анықтадық:

- пәнде оқытылатын заңдар және негізгі ұғымдарды меңгеруді жеңілдету, әр саласын және олардың қолданылуы қабілеттіліктерін қалыптастыру; креативтілігін қалыптастыру;
- процестері мен құбылыстарды зерттеудің тәжірибелік, теориялық және сандық әдістерін есептерді шығаруда қолдану, оларды өз бетінше талдай алу, есептердің шартын өзгерте алу, жаңа есеп құрастыра алу қабілеттіліктерін қалыптастыру;
- қолданылатын негізгі математикалық аппараттар мен математикалық әдістерді кәсіби салада қолдануда, зерттеу жұмыстарын орындауда ерекше ой туғызу, икемді ойлау, ойлау жылдамдығы секілді көрсеткіштерін қалыптастыру;
- эксперимент жасау арқылы өлшеу нәтижелерін өңдеу, жалпылау, зерттелетін процестердің моделі бойынша есептеулер, жаңа нәрсені жасай алуға, ерекше идеяларды таба алуға, жаңа идеяларға сынақ жүргізе алуға үйрету;
- ақпаратты жинаудың, сақтаудың мен өңдеудің компьютерлік әдістері арқылы өзіндік тұжырым жасауға және компьютердің көмегімен шығармашылық жұмыс жасауға ұмтылу;
- ғылыми ақпараттарды жинау мен талдауда, оқу-кәсіптік есептерді шығару кезінде заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану барысында компьютердегі өзіндік жұмыс нәтижелеріне, өзінің жіберген қателеріне жеке жауапкершілік алу;
- өз еңбегін ғылыми негізде кәсіби салада практикамен ұштастыруға бағыттау, ғылыми ақпараттарды жинау мен талдау, таңдаған мамандыққа қызығушылықты арттыру.

Жоғарыда анықталған оқыту мақсаттарына жету үшін, біз болашақ мұғалімдердің креативтілігін қалыптастыру негізінде «Атом физикасы» пәнін оқытудың әдістемелік жүйесін жасадық.

Әдістемелік жүйе сыртқы және ішкі факторлардың ықпалымен даму мүмкіндігі бар ашық жүйе.

Дегенмен, негізгі басымдық мемлекеттік стандарт талаптары, әлеуметтік тапсырыс, білім беру технологиясында анықталған қайшылықтарды шешу және т.б. беріледі.

Сонымен қатар, оқытудың әдістемелік жүйесінде дәстүрлі негізгі бес компонент көрсетіледі: алғышарттар (сыртқы және ішкі факторлар), мақсаттық, теориялық, технологиялық және бағалау-нәтижелік.

ЖОО-да оқытудың әр түрлі ұйымдастырушылық формалары бар: лекция, семинар, студенттердің өзіндік жұмысы, оқу тәжірибесі, өндірістік тәжірибе, диплом жұмысы және т.б.

Біздің зерттеу жұмысымыз бойынша ЖОО-да болашақ физика мұғалімдерінің атом физикасы пәнін оқытуда креативтілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі жасалды (Сурет 1).

Әдістемелік жүйенің құрылымын, оның элементтері арасындағы байланысты (мысалы, мақсаты мен мазмұны, мазмұны мен әдістері, оқыту формалары мен құралдары

және т.с.с. арасында) жасалынған модельде көрсеттік. Бұл байланыстар әдістемелік жүйенің құрамына енеді.

Болашақ мұғалімдердің креативтілігін «Атом физикасы» пәнін оқыту негізінде қалыптастырудың әдістемелік жүйесіне өзара байланысқан бірқатар элементтер енеді. Олардың ең бастысы «Атом физикасын» оқытудың *мақсаты* болып табылады. Оқыту мақсаты оқыту мазмұнын ашады және әдістемелік жүйенің жеке элементтеріне (әдістеріне, құралдарына және оқытуды ұйымдастыру формаларына) ықпал етеді.

Біздің зерттеуіміз бойынша «Атом физикасы» пәнін оқытуда болашақ физика мұғалімдерінің креативтілігі қалыптастыруға оқытудың әдістемелік жүйесін жасауда оның мынадай элементтері ерекшеленді: мақсаты, мазмұны, әдістері, формалары, құралдары.

Болашақ физика мұғалімдерінің креативтілігін қалыптастыруда мотивациялық, когнитивтік, іс-әрекеттік компоненттерімен өзара байланыстылығын тұтастай ескере отырып, біз осы құрылымның өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік алдық.

Студенттердің креативтілігін қалыптастырудың жоғары, орташа, төмен деген үш деңгейде тексердік.

Болашақ физика мұғалімдерінің креативтілігін қалыптастырудың *мотивациялық компоненті* мамандық бағыты бойынша білімдері, креативтілікті қалыптастыруда атом физикасының маңызын түсінігі, оқу үдерісінде шығармашылық қызметке тұрақты қызығушылығы пен ынтасы, креативті іс-әрекетінің кәсіби қызметте қажеттілігі туралы білімі, өзінің креативтілігін дамыту қажеттілігі жайлы түсінігі болуымен анықталды.

Болашақ физика мұғалімдерінің креативтілігін қалыптастырудың *когнитивті компоненті* – білімді, идеяларды, креативтілігін қалыптастыруға ықпалы, проблеманы тұжырымдай білуі, болашақ мұғалімдердің осы мәселе бойынша атом физикасы пәнінен ақпараттарды талдап және жүйелей білуі, креативтілік қалыптастыру әдістерін білуі, атом физикасы есептеулерін шешудің креативті әдістері жайлы білу керектігін көрсетеді.

Болашақ физика мұғалімдерінің креативтілігін қалыптастырудың *іс-әрекеттік компоненті* атом физикасынан білімін, креативтілігін педагогикалық іс-әрекетте пайдалана білу іскерлігі, физикалық есептеулерді шешуде креативті әдістерді қолдану іскерлігі, жаңа проблемаларды анықтай алу іскерлігі, тапсырманы орындау үшін креативті құзыреттілікті пайдалану мүмкіндігін анықтай алуы, идеяларды жүзеге асыру қабілетін, дәстүрлі емес мәселелерді шешіп, нәтиже алу мүмкіндігінің қажеттілігін барлық уақытта қолдану керек екендігін түсінеді.

Ал, Ю.К. Бабанский ұстанымды басқарушы идея, алғашқы ереже ретінде, негізгі іс-әрекетке, мінез-құлыққа қойылатын талап деп түсіндіреді. Оның анықтауы бойынша дидактикалық ұстанымдар он түрге бөлінеді [5]. Оқытудың ұстанымдары өзара байланысты, олар бір бүтін жүйені құрайды. Осы ұстанымдарды ескере отырып, «Атом физикасы» пәнін оқытуда маңызды рөл атқаратын *негізгі ұстанымдар* ретінде біз төмендегілерді басшылыққа алдық:

1. *Мақсаттылық ұстанымы*. Оқу ісінде студенттердің жүзеге асыратын креативті іс-әрекетінің сипатын анықтайды. Студенттердің мақсатқа жету үшін физика пәндерін меңгеруде алғашқы оқу жылдарында (1-3 курс) креативті іс-әрекет туралы түсініктері қалыптасады. Алынған білімдерін студенттер жоғары курстарда қолданады, нәтижесінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда, нәтижесін өңдеу барысында креативтіліктері қалыптастырылады.

Сурет 1 – Болашақ мұғалімдердің креативтілігін «Атом физикасы» пәнін оқыту негізінде қалыптастырудың әдістемелік жүйесінің моделі

Мысалы, молекулалық физика, электр және магнетизм курстарын меңгеру барысында т.б.

2. *Жүйелілік және бірізділік ұстанымы.* Оқылатын пән саласында белгілі бір білім жүйесін анықтауда меңгерудің бірізділігін қамтамасыз ету. Білім, іскерлік және дағды анықталған жүйеде, қатаң логикалық тәртіппен қалыптастырылу қажет және практикалық өмірдегі әрекетте өзінің қолданылуын табуы тиіс: оқу материалы жүйелі және құрылымдық түрде берілуі тиіс; оқу ақпаратының әрбір бөлігін ұйымдастыруда білім, біліктілік және дағдыларды қалыптастыру. Болашақ мұғалімдердің креативтілігін қалыптастырудың әртүрлі кезеңдері мен ЖОО-да оқу кезеңдерінің өзара байланысын көрсетеді. Мысалы, атом құрылысының даму тарихы кезеңдерін түсіндіруде.

1. *Мақсаттылық ұстанымы.* Оқу ісінде студенттердің жүзеге асыратын креативті іс-әрекетінің сипатын анықтайды. Студенттердің мақсатқа жету үшін физика пәндерін меңгеруде алғашқы оқу жылдарында (1-3 курс) креативті іс-әрекет туралы түсініктері қалыптасады. Алынған білімдерін студенттер жоғары курстарда қолданады, нәтижесінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда, нәтижесін өңдеу барысында креативтіліктері қалыптастырылады. Мысалы, молекулалық физика, электр және магнетизм курстарын меңгеру барысында т.б.

2. *Жүйелілік және бірізділік ұстанымы.* Оқылатын пән саласында белгілі бір білім жүйесін анықтауда меңгерудің бірізділігін қамтамасыз ету. Білім, іскерлік және дағды анықталған жүйеде, қатаң логикалық тәртіппен қалыптастырылу қажет және практикалық өмірдегі әрекетте өзінің қолданылуын табуы тиіс: оқу материалы жүйелі және құрылымдық түрде берілуі тиіс; оқу ақпаратының әрбір бөлігін ұйымдастыруда білім, біліктілік және дағдыларды қалыптастыру. Болашақ мұғалімдердің креативтілігін қалыптастырудың әртүрлі кезеңдері мен ЖОО-да оқу кезеңдерінің өзара байланысын көрсетеді. Мысалы, атом құрылысының даму тарихы кезеңдерін түсіндіруде.

3. *Ғылымилық ұстанымы.* Пәннің оқу материалының мазмұнын ғылыми сенімділікпен баяндауды қамтамасыз ету – соңғы ғылыми жетістіктерді ескеру қажеттілігін білдіреді. Мысалы, Зееман эффектісін түсіндіруде.

4. *Проблемалық оқыту ұстанымы.* Оқу танымдық, шығармашылық іс-әрекетінің маңызы мен сипаттамасына жағдайында оқыту. Егер білім алушы проблемалық жағдайлармен кездескен кезде оның шешімін табу жолдарын қарастыруда оның ойлау белсенділігі, креативтілігі дамиды. Мысалы, атомның магниттік қасиеттері тақырыбында.

5. *Көрнекілік ұстанымы.* Пән бойынша зерттелетін объектілерді, олардың макеттерін немесе модельдерін сезімдік қабылдауды ескеру және білім алушының өзінің бақылау мүмкіндіктерін ашады.

Компьютерлік анимациялар мен модельдер динамикалық, кейбір жағдайларда интерактивті көрнекілік құрал болып табылады және оқу ақпаратын терең меңгеруге жағдай жасайды.

Визуальды лекциялар, инфографика арқылы білімгерлерге толық және тиісті дәрежеде түсінікті көрсетуге мүмкіндік туғызады.

Инфографиканы қолдану да пайдалы: кестелер, алуан түрлі диаграммалар мен графиктер, сапалық инфографиканы визуализациялау (нысандандырылған блок-схемалар, символдық пиктограммалар және т.б.).

Инфографиканың білімдік функциялары көп: *иллюстрациялық* (көрнекілік, графика құралдары, ақпаратты ұсынудың әдістерінің түпнұсқалылығы, визуалды ақпараттың бірқатарының ықшамдалуы және т.б.), *когнитивті* (мәліметтердің құрылымы мен жүйесі, ақпаратты қабылдаудың тұтастығын қамтамасыз ету және т.б.), *коммуникативті* (интерактивтілік, зейінді басқару және т.б.).

«Атом физикасы» пәнін оқытуда, материалдың мазмұны мен құрылымын визуализациялауда инфографика тәсілдері ерекше маңызды. Соның ішінде, мысалы,

ядролық реактор моделінің блок-схемаларын презентацияларын жасауда қолдануға болады.

6. *Саналылық, өз бетінше жұмыс, іс-әрекеттегі белсенділік ұстанымдары.* Оқу ісінде соңғы мақсаттар мен міндеттерді дәл түсінуде оқу апаратын оқыту құралдарынан алудың өзіндік іс-әрекетін қамтамасыз ету, бұл жерде ол үшін оқу процесін саналы бағыттау, студенттердің белсенді іс-әрекетінде білім беру нәтижесінің ерекшелігін, рефлексия және оның нәтижелерін бағалау т.б. Мысалы, молекуладағы қозғалыс тәсілдері тақырыбында.

Студенттерінің креативтілігін қалыптастыру моделіндегі байланыстарды орнату үшін, жоғары оқу орындарының 5B011000 - «Физика» мамандықтары бойынша «Атом физикасы» пәнін оқытуды осы негізде жетілдіруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 5B011000 – Физика мамандығы бойынша ҚР МЖМБС 6.08.064-2010. – Астана, 2010. – 43 б.
- 2 Torrance E.P. Teaching creative and gifted learners // Handbook of research on teaching // by M.C.Wittrock. - 3 rd ed. – N.Y.: Macmillan, 1986. – P. 630-647.
- 3 Шеръязданова Х.Т. Психологические основы профессиональной подготовки педагогов и психологов дошкольного образования: автореф. ... док. психол. наук. – 1999. – 47 б.
- 4 5B011000-Физика мамандығы үшін білім беру бағдарламасы. – Түркістан, 2015.
- 5 Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – М.: Просвещение, 1983. – 191 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности формирования когнитивных, психомоторных, аффективных компетенций будущих учителей физики в рамках курса «Атомная физика». Изложены цели преподавания учебной дисциплины «Атомная физика» с учетом формируемых компетенций, определены основные принципы обучения. Разработана методическая модель формирования креативности у будущих учителей физики в процессе изучения предмета «Атомная физика».

RESUME

The authors of the article consider the peculiarities of forming cognitive, psychomotor, affective domains of future physics teachers in the course “Atomic Physics”. The objectives of the course of teaching the subject “Atomic Physics” are stated taking into account the competences and learning outcomes of future teachers in the formation of creativity at the university. The basic principles that play an important role in teaching the subject “Atomic Physics” are defined. A model of a methodical system for the formation of creativity of future teachers on the subject “Atomic Physics” has been developed.

УДК 908

Аннотация

Болашақ кәсіптік қызметіне байланысты маманның имиджін қалыптастыру аса маңызды рөл атқарады. Көп жағдайларда дәл осы тұлға бойынша ұйым туралы бүтіндей бір жалпы пікір қалыптасады. Сондықтан жағымды имидж қалыптастыру мәселесі болашақ мамандар үшін күннен-күнге аса өзекті болып отыр.

Түйін сөздер: имидж, имидж технологиясы, материалдық ынталандыру, әлеуметтік ынталандыру, оң имидж, жеке имидж, корпоративтік имидж.

Л.И. Изтелеуова

А. Мырзахметов атындағы
Көкшетау университеті,
PhD докторы, доцент

А.Т. Аязбаева

Еуразия гуманитарлық
институты,
әлеум. ғыл. магистрі, доцент м.а.

Имиджді қалыптастыру технологиясы

Бүгінгі таңда елімізде кәсіби имиджелог қызметкерлердің жаңа буынын дайындау қажеттігі байқалады. Ғылыми қауымдастық олардың кәсіби білімдерінің тереңдеуіне және құзырлылықтарының көтерілуіне қызығушылық танытуда.

Адамның сыртқы тартымдылығы, әрине, қажет, бірақ ол имидждің шешуші компоненті болып табылмайды. «Имидж» термині (ағылшынның Image – «бейне», «бейнелеу», «айнадағы көрініс») адамның бейнесі деген мағынаны білдіреді, субъектінің адамдар алдында, ел алдында өз тұлғасының айтуға тұрарлық, маңызды деп танылатын қасиеттері ғана байқалатын өмір сүру формасы болып табылады. «Имидж – бұл қандай да бір тұлғаның, құбылыстың, заттың мақсатты түрде қалыптастырылған бейнесі, ол белгілі бір құндылықты мінезді айқындайды және әйгілі ету, жарнамалау және т.б. мақсаттарда басқа біреуге эмоционалдық-психологиялық әсер етеді».

В.М. Шепель осы туралы былай деп жазады: «Солардың арасында тәрбиелілікті, білімділікті, кәсібилікті басым деп атап өту қажет. Дәл осыларды нақты тұлғаның имиджін тұрақты ұстап тұрған «үш кит» деп атауға болады». Имидждің дәл осы қосылғыштары көптеген адамдардың санасында болады. Бұлар имидж туралы қалыптасқан қандай да бір түсініктің өзгеше бір «құрылыс материалы» ретінде қарастырылған. Әдетте, ол бейсана түрде жеке бір адамға бағытталады. Неғұрлым ол жақсы «қалыптасса», соғұрлым біздің санамызда имидж ұғымы беки

түседі. Мұндай психикалық рәсімді қандай да бір тұлғаға қатысты қаншалықты ынтамен іске асыратын болсақ, осы тұлғаның тәрбиелік, білімділік, кәсібилік қасиеттерінің біздің ойымыздағыдай көрінуі де соншалықты ықтимал болады [1].

Ф.А. Кузиннің пайымдауынша, имидж жүйесінің элементтері «сыртқы тартымдылық, киіну мәдениеті, сөйлесу мәнері, ым, ауызша және жазбаша сөйлеу өнерінің болуы, іскери әдеп ережелері мен шарттарын сақтау, құрылымды мінез-құлықты стратегияны ұстану, қызметтік субординация нормаларын және іскери өзара қарым-қатынас мәдениетінің талаптарын сақтау, тиімді мінез-құлық тән техниканы пайдалану, өзі туралы жағымды әсер туғызу, сұрақ қою және оларға жауап беру техникасы, қандай да бір нормаларға негізделген мінез-құлық тактикасын таңдау, әңгімелесушілермен өзара іс-қимылдың әртүрлі психологиялық типтерін өткізу» болып табылады [2].

Бобби Джи «Фирманың имиджі» кітабында өмір сүру салтының имиджі кандидаттардың бірін қызмет бойынша алға жылжыту үшін таңдау жасау кезінде айқындаушы факторға айналуы мүмкін деп пайымдайды [3]. «Имидж» терминінің мазмұнын ашуда сәтті бизнес құру үшін іргетас болып табылатын элементтерді қолдану қажет, олар: дүниетаным, ұзақ мерзімге бағытталған мақсаттар, қағидаттар мен стандарттар. Ол дүниетаным шешім қабылдау үшін негіз болуы тиіс деп санайды, ал имидж бен абырой-бедел бизнес пен қоғамдық өмірдегі жеңістерге жету мен жеңілістерге ұшыраудың басты әрі негізгі себептері болып табылады. Әртүрлі қызмет түрлеріне қойылатын кәсіби талаптар еңбектің пәніне, мақсаттарына, еңбек құралдарына мен шарттары қарай айырықшаланады. Осы ерекшеліктердің барлығы адамның кәсіби имиджіне қатысты жаңа талаптар туғызады. Осылайша, осындай имиджді қалыптастырудың негізіне адамның жеке-кәсіптік қасиеттері жатады деп болжауға болады.

Олар тұлғаның әлеуметтену, оның кәсібилігінің қалыптасу, өзін-өзі дамыту, қажетті дағдылар мен біліктерді қалыптастыру үрдісінде қалыптасады. Болашақ маманның кәсіби қалыптасу үрдісінде тұлға бойында құрылымдық өзгерістер болатыны сөзсіз. Қызығушылық шеңбері кеңейеді және қажеттіліктер жүйесі өзгереді. Менеджер үшін басқару мақсаттарына қол жеткізу уәждемесі өзектендіріледі. Уақыт өткен сайын өзін-өзі танытуға және өзін-өзі дамытуға деген қажеттілік артады, бұл біліктілігі мен құзыреттілігін арттыруға, біліктері мен дағдыларын дамытуға, кәсіптік міндеттерді шешудің жаңа алгоритмдерін меңгеруге, қызмет кәсібилігін қалыптастыруға әкеледі. Маман өзінің кәсіби қызметінің ерекшеліктерімен белгіленетін кәсіптік қасиеттерін іске асырады, оның күрделі өндірістік жағдайларға психологиялық дайындығы артады, кәсібилік инварианттықтарын дамыту жүзеге асырылады.

Заманауи шарттарда болашақ маманның кез келген кәсіптік қызмет түрінде шыңға жетуі жағымды имидж қалыптастыру және оны пайдалану есебінен қол жеткізіледі. «Жағымды» термині мынаны білдіреді: бүгінгінің маманы қабылдаған бейне, қоғамдық пікір бойынша, әлеуметтік-ыңғайлы қасиеттерге ие, ал жағымсыз имидж, керісінше, әлеуметтік-жағымсыз қасиеттерді көрсетеді. Мысалы, мұндай имидж бұқаралық ақпарат құралдарының «көмегімен» қалыптасуы мүмкін, бірақ бұл фирманың немесе басшылықтың шынайы қасиеттеріне сәйкес емес болуы мүмкін және жағымсыз әсерді еңсеру, жеңу қиынға түседі.

Негативті (жағымсыз) имидж қоғамдық санада тұлғаның сыртқы және ішкі бейнесінің сәйкес емес, дұрыс емес, яғни жалған көрінісін білдіреді. Жағымсыз имидж тұлға бойындағы қасиеттерді қоғам алдында қолайсыз етіп көрсетеді. Тарихи дәуірге, үстем жағдайдағы адамгершілік және эстетикалық көзқарастарға байланысты қандай да бір тұлғаның нақты бір қасиеті әртүрлі бағалау жүйесінде қабылданатыны анық.

Бейтарап имидж – бұл тұлғаның сыртқы және ішкі қасиеттерінің айқын еместігі, қоғамдық санада олардың болмауы немесе олар туралы қандай да бір пікірдің болмауы. Имидж тұлғаның сапалық мінезін, сипаттамасын көрсететін болғандықтан, шынайы

өмірде бейтарап имидж болмайды және ол қарама-қайшы санаттар арқылы бағаланады: «жағымды – жағымсыз», «оң – теріс», «жаман – жақсы». Алайда, «жағымсыз имидж» терминін, біздің ойымызша, әлі қалыптаспаған, аяқталмаған, «болмаған» болса да, ұғым ретінде қабылдауға болады. Ол бейтарап, анық емес болуы мүмкін, бірақ кез- келген жағдайда ол тұлғалық қабылдаудың эмоционалдық-сезімдік қабатына әсер етеді. Өз құрамында өнер элементтерін қамти отырып, имидж көріністің сезімтал деңгейінде қабылданады және «ұнауы – ұнамауы» тиіс. Басқа сөзбен айтқанда, имиджді қабылдауда «достар жоқ», алайда, бағалау критерийі объективті түрде алғанда адамгершілік және эстетикалық қабылдаудың нақты тарихи нормалары болып табылады.

Қазіргі заманғы маманның іскери жағымды имиджі өзі туралы және оның кәсіптік қызметі туралы алғашқы әсер қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. Осындай имидж оның фирмалық белгісі, яғни оның сыртқы бет-бейнесі болып табылады. Неғұрлым ол тартымды болса, соғұрлым ұйымның кәсіптік беделі мен өзі өкілі болып табылатын органның қоғамдық абырой-беделі де жоғары болады. Қазіргі заманғы маман үшін жағымды имиджге ие болу қажеттілігі күннен-күнге айқын болып келеді. Әлемдік өркениетті кәсіпкерліктің тәжірибесі мынаны дәлелдеді – жағымды имиджсіз қызметтің барлық түрлерін сәтті жүргізуге және іскери топтарда лайықты абырой-беделге ие болып жүруге еш мүмкіншілік жоқ. Жағымды имиджді кез келген маман мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі деп санау қажет, ал оны иелену – оның аса маңызды тұлғалық және кәсіптік сипаттамасы.

Егер де имидждің пайда болу тарихына үңілсек, онда «имидж» ұғымының алғаш рет шетелдік зерттеулерде пайда болғанын байқаймыз. П. Берд имидж ұғымына тұлғаны басқа адамдардың қабылдауы деген анықтама береді. Айналадағылардың қабылдауында тұлғаның жалпы бейнесі тұлғаның сөйлеу, қарау, киіну, әрекет ету мәнерінен тұрады және қабілеттілігінен, моралдық қасиеттері, түр-сипатынан, әрекетінен көрінеді.

Имидж тұлғаның қасиеттерін көрсететіндіктен, ол да көп қырлы болып келеді, сөйтіп, кез келген адам түрлі жағдайларда өзін қоршаған орта алдында сан түрлі қырларынан көрінеді. Алайда, бұл істің шебері өзін қоршаған ортаға қандай да болмасын имиджді көрсеткісі келгенмен, ол имидж оның ішкі дүниесінің, интериоризацияланған әлеуметтік нормалардың көрінісі болуы тиіс және соларға тұрақты түрде негізделуі қажет.

Шетелдік тәжірибеде фирманың немесе іскер адам имиджінің болуының міндеттілігінде шүбә жоқ. Осындай көзқарас олардың қызметтік сатысында атқарып отырған қызмет деңгейіне қарамастан, іскер адамдардың менталитетіне «енгізілген». Имидж іскери қарым-қатынас мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Яғни, имидж – адамдардың адамдармен қарым-қатынас орнатуға негіз болатын өзгеше бір құралы. Іскер адамның имиджі – қуатты психологиялық құрал, ол клиенттерге және оның өзіне де тиімді әсер етеді. Басқарумен және бизнеспен айналысатын адамдар қай кезде де басқаларға тиімді ықпал ету құралдарын іздеумен айналысады. Солардың бірі – имидж болып табылады.

Имидж деп абыройлы және жоғары әлеуметтік мәртебеге ие адамның бейнесін айтуға болады. Егер адамдар менеджерді байсалды басшы ретінде қабылдаса, онда ол туралы «имиджі» бар деп айтады. Әлеуметтік сауалнамаларда мұндай адам әдетте жоғары рейтингке ие болады. Заманауи түсінік бойынша, «имидж» термині «харизма» терминіне жақын, ежелгі гректер осы сөзбен «дарындылық», «даналық», «қасиеттілік» деген ұғымдарды белгілеген. Осы қасиеттердің жиынтығын иеленетін адамдар, қай заманда болмасын, айналасындағы адамдарға әсер етудің ерекше күшіне ие болған. Харизмасы бар мамандар, әдетте, қоғамдық көшбасшы функцияларын атқарады. И.Д. Ладанов осындай көшбасшыларға тән ерекшеліктер жүйесін жеке бөліп қарастырады. Осындай адамдардың келбеті сенімділік тудырады, олар ерекше тартымды болып келеді, дене бітімі адам қызығарлықтай, сонымен қатар өжет әрі өткір болады [4].

Өмірдің қиын-қыстау жағдайларында мұндай адамдар көп жағдайларда басқа тұлғаларға сенімділік танытқанымен, негізінен, тек өздеріне ғана сенеді. Олардың шешендік дағдылары қалыптасқан, ым-ишарасы және дене бітімінің қозғалысы жақсы дамыған, олар өз-өздерін лайықты ұстай алады. Олар қашанда жинақы, өздерін маңызды сезінеді, бірақ тәкаппарлық көрсетуден ада. Олар мадақтау мен сынды байсалды қабылдайды. Олар өздеріне айтылған сын сөздерді сабырмен тыңдайды, айтылған мақтаулы қошеметтер үшін айналасындағыларға алғысын білдіреді, солай бола тұрып, бұдан былайғы уақытта мақтау айтпаған жөн екендігін сыпайы түрде білдіре алады [4]. Жоғары деңгейдегі мамандардың, жоғары деңгейдегі жағымды имиджді иеленушілердің қызметтерін бақылай отырып, И. Д. Ладанов адамдарға не табиғи, не қабылданған (қалыптасқан) суггестия тән деген тұжырымға келді. Суггестия – адамның психологиялық құбылысы және басқа адамдарға әсер ете білу. Ол кейде бейсана, сондай-ақ, кейде арнайы әдістер арқылы да көрінеді. Шын мәнінде, суггестия қызмет субъектісінің имиджіне «жазылған», ал біздің жағдайда – кәсіптік қызметтің әртүрлі салалары маманының имиджіне енгізілген.

Жағымды имидж қалыптастыру негізінде бейне жатыр. Бейне – бұл шынайылықтың тікелей немесе жанама түрде көрінуі нәтижесінде адамның санасында пайда болатын ойдағы сурет. Бейнеде көрсетілетін объектілердің, заттардың, құбылыстардың сыртқы ғана емес, сондай-ақ ішкі маңызды сипаттамасы көрсетілген. Тікелей байқалмайтын ерекшеліктер субъектінің өзінің түсініктеріне, оның сыртқы дүниені, сондай-ақ тұлғаның субъективті ішкі дүниесін қабылдаудың қалыптасқан стереотиптеріне байланысты объектілерге тіркеледі. Бұдан әрі өзіндік «меннің» ішкі бейнесі адамның мінез-құлығын реттеуші ретінде көрінетін болады. Жағымды имидж – айналадағы адамдарды субъектінің егер олар осы адамның орнында болған жағдайда, бойларына сіндіргісі келетін ең жақсы, әлеуметтік-қолайлы, мінсіз қасиеттердің нақ иесі екеніне сендіру қабілеті. Жағымды имидж тұлғаның жеке қасиеттерін ғана емес, сондай-ақ бойына арнайы сіндірілген қасиеттерді де көрсетеді. Бұл – сыртқы бейне, психологиялық ерекшеліктер, әлеуметтік мінез-құлық, ым-ишараттар, киіну стилі, сөйлеу мәдениеті. Бірқатар көпшілік кәсіптер үшін «имидждеу» қажет, бұл жағымды әсер тудыру мақсатында сыртқы келбеттің мүмкіндіктері арқылы әрекет етуге көмектеседі. Болашақ маманның жағымды имиджін қалыптастыру, имидж жасау және қолдау үшін сән нормаларын (ескі сәнде болуға болмайды) сақтау керек болады, солай бола тұрып, белгілі бір консерватизм, салмақтылық, байсалдық та қажет [4].

Болашақ маманның жағымды имиджін қалыптастыру өзін-өзі айқындау, белгілеу және өзін-өзі таныстыру технологияларын меңгеруді білдіреді. Көптеген жағдайларда гуманитарлық бағыттанушылықта, әсіресе, өз бейненді жасау саласында, жеткілікті білімдерге ие болмаса да, маманның қандай да бір имиджі қалыптасқан болады, сонымен қатар оның қызметінде өзін-өзі таныстыру, басқаша айтқанда өзін басқаларға таныстыру деген міндет бар болады. Кәсіптік саласына қарамастан, маманның қызметі міндетті түрде өзін-өзі анықтауды, айқындауды да қамтиды, яғни ол өзінің сыртқы бейнесін басқа адамдарға көрсету болып табылатын мінез-құлықтың имидждік стратегияларының көмегімен өзі туралы пікірдің пайда болуын, қалыптасуын басқара білуі керек. Осылайша, «имидж» ұғымы менеджер, басшы тұлғасының қасиеттерімен ғана ара қатынаста емес, сонымен қатар түрлі кәсіптік сала мамандарының қасиеттерімен де өзара байланысты. Болашақ маманның жағымды имиджін қалыптастырудың негізін индивидтің коммуникабельділігі немесе адамдармен тез тіл табысу қабілеті, сондай-ақ эмпатиялық, яғни басқалардың уайымы мен қайғысына ортақтаса білу, және көңілін білдіру қабілеті сияқты тұлғалық қасиеттері құрайды. Басқаларды тыңдай білу және түсіну білу, сөзбен айналасындағыларға ықпал ету қабілеті ретінде ділмар болу қажеттігі айқын. Болашақ маманның жағымды имиджін қалыптастыруға ол ұстанатын адамгершілік құндылықтар, адамдарға әсер етудің психологиялық механизмдері, жанжал жағдайлардың алдын алу

және шеше білу дағдылары енеді. Имиджді қалыптастыруға шебердің өмірлік тәжірибесі, оның жеке интуициясы, тұлғалық әлеуеті, іскери этикеттің нормаларын білу және сақтау, сыртқы және ішкі сөйлеу логикасы, сұрақ қою және жауап беру техникасын меңгеруі, әртүрлі әлеуметтік топтарда және психологиялық типтері әртүрлі әңгімелесушілермен өзін-өзі ұстаудың қажетті тактикасын таңдауы әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шепель В.М. Имиджелогия: жеке сүйкімділіктің құпиялары. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. - 62 б.
- 2 Кузин Ф.А. Бизнесмен имиджі. – М.: Ось-89, 2016.
- 3 Бобби Джи. Фирма имиджі. - СПб.: Питер, 2015.
- 4 Ладанов И.Д. Нарықтық құрылымдарды басқару психологиясы: қайта өзгерген көшбасшылық. – М.: УЦ Перспектива, 2013.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические вопросы имиджа, механизмы его формирования и технологии его реализации.

RESUME

The article deals with the theoretical foundations of the image, the mechanisms of its formation and of its realisation the technology.

А.И. Омарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Ф.Н. Жұмабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., профессор м.а.

Ізгілік педагогикасы негізінде болашақ мамандарды даярлау

Аннотация

Аталған мақалада болашақ мамандар даярлаудағы ізгілік тәрбиесі туралы баяндалған. Ізгілік және ізгілік тәрбиесінің нақты анықтамаларына сүйене отырып, мамандар даярлауда пайдаланудың жолдары көрсетілген. Болашақ мамандарды даярлаудағы ізгілік тәрбиесінің маңыздылығы, ғұламалар идеяларын, қазіргі ғылымдағы жаңалықтарды негізге ала отырып, болашақ мамандарды кәсіби тұрғыда даярлау. Ізгілік ұғымы жайындағы ғұламалар көзқарастары, ізгілік педагогикасының классиктерінің ой түйіндеріндегі мөлдір тамшыдай тазалық, ғасырларға жететін тағылымдарды мамандар даярлауда пайдалану ұсынылған.

Сондай-ақ, тәжірибелік тұрғыда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде болашақ мамандарды даярлауда оқу үдерісі мазмұнындағы ізгілік, кісілік, сыпайылық кемеңгерлік жайындағы тәжірибелер берілген. Ізгі жолмен жүруді өмірлік ұстаным ретінде қалыптастырудағы «Руханият» клубының жұмысының бағыттары және болашақ мамандардың ізгілік тәрбиесінің маңызын түсінуде басшылыққа алатын мәселелер көрсетілген.

Түйін сөздер: ізгілік, ізгілік тәрбиесі, ізгілік педагогикасы, жақсылық, қайырымдылық, әділеттілік.

Болашақ мамандар даярлауда ізгілік тәрбиесінің маңызы туралы айтпас бұрын адам осы сөздің астарына үңіліп, оның мән-мағынасына терең бойлап, «осы қасиет менің бойымда бар ма?» деген сауалды өзіне қойып алуы қажет. Әр адамның табиғатына тән ізгі қасиеттер болуы шарт. Бұл қасиеттер болашақ мамандардың жақсылыққа, жанашырлыққа, бауырмалдыққа ұмтылуына және адамгершілік қасиеттерді алдыңғы кезекке қоя алатын, еркін ойлай алатын, адамның жеке дара дамуы мен қалыптасуына байланысты болмақ.

Ізгілік – ұғымы түсіндірме сөздіктерде: «Қоғамдық жағдайы мен өзінің шығармашылық күштерін еркін дамытатын жеке бас құқығына тәуелсіз түрде, адамның құндылығын, адамдардың арасындағы теңдік, әділеттілік,

адамгершілік қатынастарды қуаттайтын көзқарастар мен идеялар жиынтығы» - деп қарастырылған [1].

Ізгілік - әдеп санаты, адамның қоғамдық және жеке өміріндегі құбылыстардың мұратқа қатысты жағымды адамгершілік мәнін бейнелейтін моральдық-қоғамдық сананың неғұрлым жалпы ұғымдарының бірі. Нақ ненің бағамдалып отырғанына (жеке адамның қылығы, моральдық сапасы, адамдардың қарым-қатынастары не әлеуметтік қызметі) орай, ізгілік неғұрлым нақты ұғым нысанын алады - жақсылық, қайырымдылық, әділеттілік және т.б. Әдеттегі ұғынуда ізгілік ұғымының мазмұны моральдық құбылыстарға қоса басқа да жағымды құндылықтарды қамтиды, бұлар игілікпен теңдестіріліп, жағымдыны, пайдаланып, белгілі бір әлеуметтік топтардың мүдделеріне сай келетін мақсатқа лайықтыны білдіреді [1].

Тарихи тұрғыда ізгілік адамдар арасындағы бытыраңқылық пен жатсынуды жеңуге, өзара түсіністікті, моральдық теңдік пен туысқандық бірлікті орнықтыруға жәрдемдесетін іс-қимылдар мен қоғамдық бастамаларды білдіреді.

Ізгілік зұлымдыққа қарама-қарсы ұғым ретінде ұсынылғанда жеке тұлғаның іс-әрекетінде, қасиеттерінде бейнеленеді. Зұлымдыққа қарсы қойылғанда ізгіліктің мазмұны іс жүзіндегі бағыттылыққа ие болады. Адам ізгілікті таңдағанда зұлымдыққа қатысын анықтап алуға, оны жою қажеттігін, ізгілік пен зұлымдықтың осы қарама-қарсылығын туғызған себептерді жеңу керектігін ұғынуы тиіс. Ізгілік идеясы зұлымдыққа қарама - қарсы болғандықтан ғана емес, адамның басқа алдындағы және өзінің алдындағы міндеттері жүзеге асырылғанда өзінің әлеуметтік нақты мәніне ие болады. Ізгілік пен парыздың қатынасы мәселесін сонау классикалық философия қойған болатын. Бұл ұғымдар идеялық түрде адамдардың мінез-құлқын реттеу амалдарының әр алуан, өзара тәуелді сәттерін бейнелейді. Ізгілік мақсат ретінде адамдардың мінез-құлқына реттеушілік ықпал жасайды да, осы арқылы әлеуметтік талап, міндеткерлік түрінде көрінеді – деп атап көрсетілген [1].

Ізгілік тәрбиесі – жеке тұлғаның моральдық қасиеттерінің, көзқарастары мен сенімдерінің қалыптасу үрдісі. Ізгілікті деп жалпы адамзаттық моральдың ережелері мен талаптарын, нормаларын өз көзқарасы мен сенімі ретінде, мінез-құлығының үйреншікті формасы ретінде көрсететін адамды есептеуге болады. Адамға ғылымнан бұрын тәрбие беру керек. Тәрбиесіз ғылым зұлымдыққа апарады. Тәрбие - адамға сапалы өмір сүргізеді. Тәрбие - адамның жүріс-тұрысын, сөйлеу мәнері мен мәнін, ой өрісін қамтиды, адамға оң мен солды, жақсы мен жаманды танытады. Адам дүниеге келгеннен бастап өмір сүруге, дүние тануға құқылы. Адамның ерік-тілектері, іс-әрекеттері басқа адамның құқығын бұзбауы тиіс [2].

Ал ізгілікке ғұламалар көзқарасымен қарайтын болсақ:

Өмір - кеме, жүзем онда деменіз,

Ізгіліктен жасалмаса кемеңіз. *Әбул-Хасан Рудаки.*

Ізгілік пен әділдік өлмейді. *Саиф Сарави*

Ізгілік пен игілік жоқ жерде әсемдік те жоқ. *Сократ*

Ізгілік тілесен - ізгі бол. *Құтып*

Кісіге екі дүниеде пайдалы (нәрсе) -

Ізгі іс немесе мінезі түзулік.

Екіншісі - ұят, үшіншісі - әділдік.

Бұл үшеуі арқылы адам шын бақыт табады.

Өмірінді байлық қыл - пайдасы болсын ізгілік. *Жүсіп Баласағұни.*

Аталған ізгілік педагогикасының классиктерінің шағын ғана ой түйіндерінде мөлдір тамшыдай тазалық, ғасырларға жететін тағылым, тәрбиенің мәйегі мен нәрі тұнып тұрағанын анық көруге болады.

Адамдарды әсіресе, жастарды тәрбиелеу жүйесінде әл-Фараби бірінші орынға шынайы бақытқа жетуге кепіл болатын мінез-құлық тәрбиесін қояды. Кең мағынада алып қарағанда, ғұлама бұл тәрбие ауқымына еңбек, эстетика, дене, гуманистік, патриоттық және т.б. тәрбие түрлерін енгізеді. Әл-Фараби мінез-құлық тәрбиесінің құралы, әдістерін белгілеуде Аристотельдің адамдағы барлық мінез-құлық қасиеттерді туа біткен емес, жаттығу, әдеттену, машықтану нәтижесі деген қағиданы басшылыққа алады. Ол адамда жақсы мінез-құлықты қалыптастыруда ерік- қайратына көп мән береді, өйткені, сезім мен рухани нәпсі және парасат мұқтаждықтары бір- біріне қарама-қарсы келгенде санамен шешу ерікке, өзін-өзі билеуге тіреледі. Мұндай жақсы ниет, оң істер бара-бара адамның дағдысына, жақсы қасиетіне айналып, ол тәрбиелі жақсы мінез-құлықты болып өседі. Бұл айтылғандар әл-Фарабидің «Бақытқа жету жолында» деген еңбегінде былайша сипатталады: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші – бұл адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табамыз және осы екеуі арқасында адам боламыз, біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез-құлқымыз мақтаулы болады. Біз мінез-құлық сапаларының абзалы да, оңбағаны да жүре пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез- құлық болмаса, онда ол жақсы немесе жаман мінез-құлыққа тап болғанда, қарама-қарсы мінез-құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін. Сондықтан мінез ерекшеліктерін салыстыру көп балалы отбасыларында тез аңғарылады». Фараби ұстаз бен шәкірт, тәрбиеші мен тәрбиеленуші, сондай-ақ, ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынас өзара түсіністікке негізделуі үшін ересектер тарапынан болатын қарым-қатынас стилі тым қатал да, тым жұмсақ та болмауға тиіс, - дегенді ұсынады. Өйткені, егер қарым-қатынас тым қатал болса, онда тәрбиеленушілер немесе балалар бойын қорқыныш сезімі билейді, олар ересек адамды сол қылығы үшін жек көреді, оған сенбейтін болады. Бірақ қарым-қатынас міндетті болғандықтан оларды екіжүзділік пайда болады. Егер қарым-қатынас тым жұмсақ болса, онда тәрбиешілер немесе отбасындағы балалар тарапынан ересектер талабына деген немқұрайдылық пайда болып, оның өзіне деген құрметі төмендейді, - деп талаптық нормада, яғни қалыпты болғанын қажет деп саналады. Өйткені, қалыпты талап қана дұрыс мінез-құлық пен жағымды әрекетті қалыптастыруға негіз бола алады [3].

Бұл бүгінгі күннің көкейкесті мәселесі болып отыр, оны шешуде ізгілікке жүгіну керектігін болашақ мамандар да сезінуі қажет. Осыған орай, төменде көрсетілген ғұламалар мұраларын болашақ мамандар басты ұстаным ретінде басшылыққа алуы тиіс.

Фараби «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ, мұның үстемдігі бірінші емес» - деп [3], жүрекке шешуші мән бере қараса, Абай да: «Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ менің ісім депті. Бірақ, сонда билеуші жүрек болса жарайды» - деген [4] тұжырымға келеді. Бұдан екі ұлы ойшылдың да жүрек жөніндегі танымдарының негізі бір екені, тек баяндау түрі басқаша берілгені көрінеді. Ақын Фараби ұйғарысындай жүрекке шешуші мән-мағына берумен қатар, оны ізгілік, рақым, шапағат атаулының шығар көзі, тұрар мекені деп біледі.

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,

Ол айла – қиянатсыз ой тазасы.

Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,

Таза жүрек, тату дос – сол шарасы. *Шәкәрім* [5].

Шәкәрім өлеңінің мәйек-ядрасы жүрек болып, негізгі ой соған бағытталған.

Абай: «Он төртінші қара сөзінде» жүрекке қаратып: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? ... Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар - жүрек ісі. Асықтық та - жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» деген. Ал, «он жетінші қара сөзінде» де қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің өнерлерін айтысып, таласып келгенде, ғылым «Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым.

Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп, Кітаптың айтқаны осы» – дейді [4]. Бұл, философиялық трактаттағы тұжырым. Ислам дінінде, Құран Кәрімде жүрек - негізгі тірек. Шәкәрімнің философиялық лирикасында да жүрек - негізгі макрокатегория. Шәкәрімнің ақиқатқа жетуге, хақиқатты тануға бағытталған философиялық трактат-еңбектеріндегі ой-танымы, философиялық лирикасында бейнелілік жолмен дами жалғасын тауып, үндесіп жатады: «Жасырып тұр Жар өзін, Бас көзімен қарама, Жүрегіңнің көзін аш, Жанның сырын арала» т.с.с. [6].

Сонымен ізгілік мәселесі ұлы дала ғұламаларының негізгі дүниетанымдық көзқарастары жалпыадамзаттық құндылықтардың мәңгі табиғатына негізделіп, ұқсас болып келеді. Ұлы дала ғұламаларының келесі өкілі М.Ж. Көпейұлы. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлы тіпті бір уақытта туылып, бір уақытта дүниеден озады. Оның шығармашылығы қазақ халқының болашағы мен рухани кемелденуіне арналған. Мысалы, «Бес қымбат» өлеңінде «иман», «ғақыл», «сабыр», «шүкір», «әдеп» ұғымдарының мәнін ашып, олардың адам өміріндегі маңызын түсіндірген.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы ілімінің негізінде адамның қоршаған дүниеге жауапкершілігін қалыптастыру және осы дүниеде өз орнын анықтау идеясы қарастырылады. Көпейұлы адамзат болмысының мәнін түсіндіруде келесі тұжырымды ұсынады: руханилық – бұл адамды мейірімді істерге бағыттайтын адамгершілікпен көрінетін жанның жарығы, ал мейірімділік адамның өз өмірі мен қоршаған дүние үшін жауапкершілік қатынасын айқындайтын оның маңызды қасиеті - деп ой түйіндейді [7].

Сонымен қатар, ол жүрек пен ақылдың бірлігін сипаттайды, яғни әлемге деген адамның жолы руханилық пен ақыл-ойдың бірлігі жолындағы үнемі ізденістердің болуымен айқындалады. Сондай-ақ, М.Ж. Көпейұлының тұжырымдамасында арлы адамның үлгісі үлкен маңыздылыққа ие. Өйткені адамгершілік негізіндегі жауапкершілікті қатынас ар-ұжданның болуымен айқындалады. Арлы адам әлемге деген өзінің терең рухани көзқарасымен әлемнің үйлемсінділігін сақтап қалады. Осы тұжырымдаманың негізінде кемелденген адам – бұл адамгершілік пен жауапкершілігінің ақиқатын ашуға қабілетті адам. Өзін-өзі танудың басты шарты ретінде адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын қарастырған, оның барысында адамдар бір-біріне мейірімді қатынас орнатып, ақиқат жолына бағытталатын болған. Көпейұлының пікірінше, адамзаттың руханилығы риясыз сүйіспеншілікпен айқындалады, жүрегінде риясыз сүйіспеншілігі бар адамдар бір-біріне риясыз қызмет көрсетеді.

Осылайша, Көпейұлының пікірі бойынша, әр адам үздіксіз кемелдену жолындағы істерге өзі жауапты саналады. Көпейұлы адамдар тұлғааралық қатынастарының үйлесімділігін өздері бұзатынын айтқан, өйткені олар өздерінің бейнесін басқа адамның бойынан көре алмай, өз өздерімен алпарысып, күресетін болған. Сонымен, Көпейұлы «адам өзіндегі ақиқатты көре алмағандықтан өмір жолында көп қателесетін болған» деген пікірді қалдырады. Демек, қанағатшылық ұстанымы негізінде, адамгершілікті таңдауда адам өзіндегі рухани тұтастылықты сақтап қалады. Рухани кемелдену жолындағы биік шыңға жалпыадамзаттық құндылықтарға бағдарлану негізінде жете аларымыз анық.

Бұл тұрғыда болашақ мамандарды даярлаудағы ізгілік тәрбиесінің маңыздылығы сонда, ғұламалар идеяларын, қазіргі ғылымдағы жаңалықтарды негізге ала отырып бүгінгі құбылмалы, аумалы-төкпелі, зымыран заманда болашақ мамандардың өз бағытынан жаңылып қалмай, дұрыс өмір сүре білуге үйренуі керек. Басты құндылық адам бойындағы ізгілікті, рухани-адамгершілік қасиетті алдыңғы қатарға шығырып, ізгілікті іс игілікке жеткізетінін түсініп, адамның мейірімді, ықыласты болуын, елін, жерін сүюін, танып білуге құштарлығын арттырып, әрдайым еңбексүйгіштігі мен жақсы әрекеттерге ұйтқы болуын қалаймыз.

Осы негізде ізгілік педагогикасының негізін қалаушы көрнекті педагог Ш.А. Амонашвили «рухани ізгілік» ұғымын: «Өз санамызға руханилықтың өлшемін қабылдап, соның негізінде ойлау өте маңызды. Материалистік философия ойлау негіздері ретінде үш

өлшемді құптайды – уақыт, материя, кеңістік. Ұлғайған сана осы өлшемдердің алдына тағы бір өлшемді – руханилықты қояды, оның өзегі Жоғарғы Бастауға деген сенім болып табылады. Рухани өлшем педагогиканы даналықпен толықтырып, болашаққа бағыттайды. Педагогикадағы жаңа ұғым – бұл рухани ізгілік. Ол бүкіл білім беру жүйесіне енуі тиіс. Руханилық, ізгілік, сүйіспеншілік, мейірімділік, бейбітшілік, игілік ұғымдарының негізінде педагогикалық сананы өзгерту ғана білім берудегі кедергілерді – қоғамдағы рухсыздық пен өнегесіздікті жеңуге мүмкіндік береді» деп атап көрсеткен [8].

Қазіргі жаңа ғылымдағы соңғы ашылған жаңалықтар әлемнің рухани-адамгершілік құрылымын және ондағы адамның орнын саналы да, терең түсіндіру әлеуетіне ие болды. Ол – адамның өміріне лайықталған ерекше сүйіспеншілікпен, қамқорлықпен құрылған тірі Әлем туралы ілім; ол – ғажайып, жетілген адам тәнінің құрылымы туралы білім, сонымен бірге адамның әрекеті мен сөзінің және ойының адамның денсаулығы мен айналадағы әлемге ықпалы. Қазіргі зерттеулер адамның ішкі әлемі мен табиғат пен қоғамдағы сыртқы өмірдің арасындағы өзара тығыз байланысты көрсетеді. Осындай жанды білім тұлғаны шабыттандырып, олардың білімге, ақиқатқа, қоғамға, тұтас адамзатқа қызмет етуге құштарлығын оятады.

XX ғасырдың соңында ғылымның дамуымен байланысты жаратылыстану ғылымы мен гуманитарлық мәдениеттің бірігу үдерісі басталды. Философия ғылымы бойынша мамандар XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында жаратылыстану табиғатында адамзат әлеміне жақын белгілер анықталғанын айтады. Біздің көз алдымызда қалыптасқан әлемнің ғылыми суреті табиғатты, адамды, мәдениетті, бір-бірімен байланысқан біртұтастық құрамының бөлігі ретінде қарастырады.

Бұл негізде философия ғылымында ғылым дамудың бірнеше кезеңіне бөлініп қарастырылады: дәстүрлі, дәстүрлі емес, постдәстүрлі емес. Ғылымның дәстүрлі кезеңінің негізгі сипаттамалары: антитеологизм, бірімді детерминизм, механицизм. Әлемнің физикалық суреті туралы көрініс Ньютонның заңдарына, дәстүрлі механиканың заңдарына және т.б. негізделген. Дәстүрлі ғылымның гносеологиялық негіздері: зерттеудің объективті әдістері, эксперимент, объектінің математикалық үлгісі, теорияны құрудың дедуктивтік-аксиоматикалық тәсілі [9].

Постдәстүрлі емес ғылымның идеологиясы, философиялық негіздері мен әдіснамасы мейлінше ерекшеленеді және көп жағдайда тек қана ғылым дамуының «дәстүрлі» кезеңі тұрмақ «дәстүрлі емес» кезеңіндегі қағидаттар мен «Рухқа» сәйкес келмейді. Постдәстүрлі емес ғылымының әдіснамасы: әдіснамалық плюрализм. Сонымен «ғылымилық» және «рационалдық» туралы өзгеше түсініктер пайда болды.

Біз бастауында тұрған постдәстүрлі емес ғылым адамның әлемдегі бекітілуін көздейтін білім – құралдың міндетін атқарады. Онда басыңқы жаңа үрдістер пайда болады: жаратылыстану ғылымдары мен гуманитарлық мәдениетті біріктіріп, білімнің мақсаттылығын, пайдалылығын, экологиялық және гуманистік құндылығын анықтап, дәстүрлі ғылымның «не?», «қалай?», «неліктен?» деген сұрақтарынан, рационалдық білімнің ғылыми емес формалары – философия, дін және өнердің «не үшін?» деген сұрақтарына ауысады. Оны постдәстүрлі емес ғылымның жаңа парадигмасын бейнелейтін кейбір жаңа зерттеулердің мысалдарынан байқаймыз.

Оған жапон ғалымы Масару Эмотоның ашқан жаңалығында су әмбебап ақпарат таратушы болып саналады, онда кристалдар формасында адамның ойы мен сөзі жазылады. Доктор Эмотоның айтуынша, барлық бар нәрселер тербелістерден тұрады және жазылған сөздер де тербелістерден тұрады. Егер де шеңбер сызылса, онда бұл жазу шеңбер тербелісін туындатады. Ал «Сүйіспеншілік» деп жазылса, онда бұл жазу сүйіспеншілік тербелісін туындайды [10].

Демек, су барлық тербелістерді өзінің кристалдық құрылымында сақтайды. Жақсы сөздер әсем, үйлесімді кристалдардың формасын түзеді. Керісінше, теріс мәндегі сөздер, симметриясы бүлінген, үйлесімсіз кристалдарды қалыптастыратын, бұзылған

байланыссыз тербелістерді тудырады. Адам денесінің 70 пайызы судан тұратындықтан, ой мен сөздің сапасы біздің қалпымызға ықпал етеді. Доктор Эмотоның зертханасында суды жақсы тазартатын сөзді іздеп зерттеу жүргізілген, нәтижесінде ол бір сөз емес, «Сүйіспеншілік» және «Ризашылық» сөздерінен тұратыны анықталған. Егер Масару Эмотоның пайымы бойынша зерттеу жүргізілген болса, онда адамдардың теріс мәнді сөздерді көп қолданған жерлерде ауыр қылмыстың да көп болатындығы анықталуы мүмкін.

«Жақсы ниет – ниет қана қарасаң, дұрысы оны іс қылуға жарасаң» [11] - деп Ж.Баласағұн айтқандай, әрине, ізгі жолда әрқашан ақиқаттың ақ жолында жүріп, барша адамға риясыз сүйіспеншілікпен қарап, дұрыс іс-әрекет жасап, өзіңе де өзгеге қиянат жасамай өмір сүрсең сонда ғана өмірден өз жолыңды табасың. Адам өмірі баспалдақ сияқты. Бір жақсы қадам жасасаң, баспалдақтың біреуіне шығып, тағы да алға ұмтыласың. Сөйте жүре өмір жолында алға қойған мақсатыңа бойындағы адамгершілік құндылықтардың арқасында тек алға жылжуға тырысып, барыңды саласын. Ізгіліктің ізгі шыңына, биікке шыға отырып алға өрлейсің. Ізгілік кенеттен бір пайда болған құбылыс емес. Ол үнемі бойымызда болады. Адам зұлымдықты жеңген сайын, ізгілік оған қар болып жауады, міне, кез келген адам өзінің бойындағы кемшіліктерін түзете білсе ол - ерлікпен тең.

Сондықтан әр адам өзін-өзі, өзінің қажеттілігін, өмірдегі және қоғамдағы рөлін толық түсіну нәтижесінде өз мүмкіндіктерін таниды. Адам өз бойындағы мүмкіндіктерін толық пайдаланғанда ғана, алдына қойған мақсатына жете алады. Мақсатқа апаратын ізгі жолдарды өздігінен іздеп табу жақсы нәтижеге жеткізеді. Адамның артында қалар ең үлкен қазына - игі істері, ең үлкен мұраты - ұрпақ тәрбиелеу, ол өз ішіңнен шыққан болсын немесе басқа адамның баласын өз балаңдай көріп, сүйіспеншілікпен қарап, жағымды қасиеттерін, ізгі ниеттерін дамытуға ықпал ете білсе ол да бір бақыт!

Бұл орайда Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде болашақ мамандарды даярлауда оқу үдерісі мазмұнындағы ізгілік, кісілік, сыпайылық кемеңгерлік жайындағы ойлармен қоса, ізгі жолмен жүруді өмірлік ұстаным ретінде қалыптастыруда «Руханият» клубының жұмысын атап айтуға болады. Бұл студенттердің өз қабілеттерін жүзеге асыруға, теориялық және тәжірибелік дағдыларын тереңдетуге ниет білдірген талантты жастардың клубы.

«Руханият» клубының мақсаты – студенттерді жан-жақты дамытып, олардың ары қарай кемелдену жолына жетекшілік ету. Клубтың бағыттары студенттерге адамгершілікке негізделген асқақ құндылықтарды үйрету, университеттің, факультеттің қоғамдық жұмыстарына белсене қатысу, оларға жауапкершілік сезімін дарыту, өзін және басқаларды басқаруды үйрену, қоғамдық өмірге белсенді бейімделу, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық жасай білуге тәрбиелеу.

Студенттік «Руханият» клубының негізгі бағыттары:

- Студент (*студенттік өмір – қайталанбас сәт*). Бұл бағыт студенттерді университет, факультет ортасына бейімделуге үйрету, олардың бір-біріне, ұстаздармен және топтағы студенттермен өзара қарым-қатынас мәдениетін қалыптасатыруға, басқаларға қамқорлық жасай білуге және ата-ананың қамқорлығынан айырылған жетім балаларға қол ұшын беріп, көмектесуге үйрету.

- Әлеумет (*әлеуметтік педагогикалық қолдау бағыты*) - студенттерді өз мамандықтарына сәйкес әлеуметтік жұмысқа бағыттау және оны тәжірибеде пайдалана білуге үйретеді.

- Шапағат - әлеуметтік жағдайына байланысты қолдау көрсету, қамқорлық жасау болып табылады.

- Инабат (*қыз тәрбиесі*) - факультеттің жас жеткіншек қыздарын болашақта отбасының ұйтқысы бола алатын ақылды, іскер, шебер ана бола білуге дайындайды.

- *Ғибрат (ақыл – ой сайысы)* - дарынды, ұшқыр ойлы жастарды жинай отырып, олармен бірге ел дамуы жайлы, университет пен қоғамның дамуы туралы креативті идеялар тудырып, оларды мүмкіндігінше жүзеге асырып, жастарды ХХІ ғасыр талабына сай тұлға болуға шақыру, өз ойларын ортаға салу, пікір айтуға шақырыда.

- *Шабыт (өнерлі өрге жүзер)* - бойында таланты, дарыны бар, ән мен биге икемі, қызығушылығы бар қыздар мен жігіттердің бос уақыттарын ұтымды пайдалануға жағдай туғызады.

- *Ұлағат (әлеуметтік педагог қаламының туындылары)* - жазуға қабілеті бар студенттерді жинап, олардан заман талабына сай мақала жаза білетін, өлең шығаратын мүмкіндіктерін жетілдіру жолында жұмыс жасайды.

- *Салауат (денсаулық, салауатты өмір)* - жастарды салауатты өмір салтын қалыптастыруға, спорт пен шұғылдануға шақырады.

- *Құрмет (отбасы, отан,әлем)* - тәуелсіз мемлекетімізді, егеменді елімізді қорғауға, оның рәміздерін құрметтеуге және елжандылыққа тәрбиелеу бағытын ұстанады;

«Руханият» клубының бағыттарына қызығушылық танытып және оның мақсаты мен міндеттеріне сәйкес өткізілген іс-шаралар студенттердің өмірінде ерекше бір із қалдырып, жүрегінен жол табады. Өйткені бұл жай ғана клуб жұмысы үшін ғана емес, болашақ мамандардың рухани дамуына, Абай атамыз айтпақшы «жылы жүрек, ыстық қайрат, нұрлы ақылдың» кемелденуіне, ізгіленуіне әсерін тигізеді. Атап айтқанда: «Тіл-әр ұлттың байлығы», «Қарттар - біздің асыл қазынамыз», «Қазақ қыздарының ең тамаша қасиеттері» т.б. пікір сайыстар, «Тәуелсіздік - ұлт рухы» атты патриоттық әндер байқауы, «Жан шуағы - атты дөңгелек үстел, «Мерейлі - Әз наурыз», «Ұстаз - мәңгілік нұр таратушы» атты әдеби-сазды кездесу т.б. қарттар күні, Отан қорғаушылар күні, Ұлы Жеңіс мерекесіне арналған іс-шаралар тұрақты, жүйелі өткізілуі студенттердің ізгі қасиеттерді бойына сіңіруіне, жалпыадамзаттық құндылықтарды ашуға зор ықпал ететіндігіне көз жеткіздік. Ізгілік адамның өзіне және өзгелерге жасаған жақсы, игі істері. Ізгілікке тән мейірімділік, сүйіспеншілік, сыйластық, қайырымдылық сияқты қасиеттер адамды тек жақсылыққа жеткізетінін әрбір болашақ маман басты құндылық ретінде ұстанғаны абзал.

Ойымызды қорытындалай келе, ізгілік педагогикасы негізінде болашақ мамандарды даярлауда төмендегідей ойларды басшылыққа алуды ұсынамыз:

- «біреудің мінін тергенше, жамандығын көргенше, өз ойыңды мазалап, өз бойыңды тазалап, өзіңмен күрес өлгенше» - деген Шәкәрімнің өсиетін мәңгілікке еста сақтау;

- адамдар арасындағы теңдік, әділеттілік, адамгершілік қатынастарды қуаттайтын көзқарастар мен идеяларды ұсыну;

- айналаңыздағы адамдар бақытты болуы үшін бір-біріне көмектесіп отыру мақсатында күнделікті бірлескен ізгі, игілікті қайырымдылық шараларын көбірек жасау;

- жүрекке шешуші мән-мағына беріп, оны ізгілік, рақым, шапағат атаулының шығар қайнар көзі, тұрар мекені деп қабылдау;

- кімнің кім екенін басыңа іс түскенде білесің, бірақ ешкімнен ешқашан кек алмай, кешірімді бола білу, әр нәрсеге суық ақылмен қарамай, Жүрегіңнің көзін ашу, Жанның сырын аралап «жүрек көзімен» қарау сонда ғана ізгілік сіздің жүрегіңізде болмақ!. Ізгілік тәрбиесінің маңызының өзі осында.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. - Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2008.
- 2 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ, 2006. - 482 б.

- 3 Әбу Насыр әл-Фараби. «Қайырымды қала». – Алматы: RS: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.
- 4 Абай. Қара сөз. – Алматы, 2009. - 267 б.
- 5 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Шығармалары. - Алматы, 1988. – 89 б.
- 6 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1988. – 223 б.
- 7 Көпеев М.Ж. Екі томдық. – Алматы: Ғылым, 1992. - 224 б.
- 8 Амонашвили Ш.А. Основы гуманной педагогики. – М.: Амрита-Русь, 2012.
- 9 Философия науки. Учеб. пос. для вузов / Под ред. Лебедева С.А. – М.: Академический проект, 2006. – 736 с.
- 10 English edition: The Message from Water: The Message from Water is Telling Us to Take a Look at Ourselves. 1. Nado. 2000. - 96 p.
- 11 Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн «Құтты білік». Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. 2 - басылым. – Алматы: «Өлке», 2006. – 640 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается вопрос о гуманном воспитании будущих специалистов. Исходя из конкретного определения гуманного воспитания, существуют способы его использования при подготовке специалистов. Также анализируется практика формирования гуманности, человечности, вежливости в процессе подготовки будущих специалистов, существующая в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева. В деятельности Клуба "Руханият" по формированию гуманности как жизненной позиции у будущих специалистов поднимаются вопросы, которые определяют понимание важности добродетельного воспитания человека.

RESUME

This article deals with the issues about humane education of future professionals. Based on the specific definition of virtuous education, there are ways to use it in training specialists. Also, the Eurasian National University. named after L.N. Gumilyov provides practices on forming humanity, wisdom and politeness in the process of preparing future specialists. In the activities of the "Rukhaniyat" club on the formation of humanity as a life position of the future specialists, the questions that determine the understanding of the importance of virtuous human education are raised.

Э.Ш. Кочкорбаева

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина,
докторант PhD

Б.Т. Абенова

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина,
канд. пед. наук,
старший преподаватель

Акмеологические технологии в образовательном процессе высшей школы

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные подходы к понятию педагогических и акмеологических технологий в образовательном процессе высшей школы. Авторами дана обобщенная характеристика видам акмеологических технологий. Выявлены и определены основные критерии и структурные элементы акмеологических технологий.

Ключевые слова: педагогические технологии, акмеологические технологии, воспитание, обучение, саморазвитие, самореализация, профессиональная деятельность, профессиональное развитие, профессионализм, профессиональное акме.

Современный период в истории Республики Казахстан характеризуется глубокими социально-политическими, экономическими и культурно-общественными изменениями, которые неизменно повлекли за собой пересмотр основных ценностей образования. На современном этапе развития общества значительно расширяются задачи, стоящие перед системой образования. Согласно Закону Республики Казахстан «Об образовании», одной из наиболее важных ее задач является «...создание необходимых условий для получения качественного образования, направленных на формирование, развитие и профессиональное становление личности на основе национальных и гражданских ценностей, достижений науки и практики» [1]. В послании Президента народу Казахстана Н.А. Назарбаев отмечал, что «в условиях социально-экономических преобразований все большую значимость приобретает проблема профессионального становления личности» [2].

Современный уровень развития общества требует высокообразованных специалистов, людей творческих, способных к свободному мышлению. В связи с этим перед современной педагогикой ставится одна из наиболее актуальных и нелегких задач – выработка методов и создание условий для развития такой конкурентоспособной личности. Эту задачу успешно можно решить с помощью разработки и внедрения в образовательный процесс различных педагогических технологий.

Потребность во внедрении новых педагогических технологий обучения в системе образования предопределяет необходимость обоснования основ и организационно-дидактических условий, позволяющих реализовать эти технологии в учебных заведениях определенного типа с большей эффективностью. Этой проблеме посвящены труды известных ученых Вербицкого Г., Махмутова М., Слостенина В., Скаткина М., Скакуна В., Лернера И. и др.

Проблема применения разнообразных технологий в образовательном процессе в настоящее время осложняется необходимостью выбора той или иной педагогической технологии. В соответствии с этим, на наш взгляд, стоит рассмотреть и определить само понятие «педагогическая технология».

Как показывает анализ педагогической литературы, в отечественной науке этот термин употребляется очень широко. Он может обозначать направление дидактики, технологически разработанную систему обучения, систему методов и приемов обучения, наконец, методику и отдельные методы обучения. Мы, в свою очередь, придерживаемся точки зрения, согласно которой педагогическая технология – это системное, концептуальное, нормативное, объективированное, инвариантное описание деятельности учителя и ученика, направленное на достижение образовательной цели.

Впервые педагогическая технология в ее исторической ретроспективе стала предметом исследования Ф.А. Фрадкина и его единомышленников: Л.И. Богомоловой, Е.Ю. Рогачевой, С.И. Мезенцевой, Н.Г. Осуховой, М.Г. Плоховой, Л.А. Кирсановой и др. [3].

Тщательное изучение и анализ педагогических технологий прошлого, выявление важнейших его структурных элементов, осмысление процессов возникновения и функционирования, а также исчезновение этого сложного функционального явления – все это составляет ценнейшее для современности педагогическое знание, помогающее более глубоко проникать в сущностные характеристики педагогических технологий, осознавать закономерности их становления и развития.

Обстоятельный анализ проведенных историко-педагогических исследований позволяет констатировать, что педагогическая технология выступала предметом дискуссий и научных споров в течение многих столетий. Ни один выдающийся педагог не мог обойти эту проблему. «Можно и нужно каждого учителя научить пользоваться педагогическим инструментарием, – утверждал Я.А. Коменский, – только при этом условии работа будет высокорезультативной, а место учителя – самым лучшим местом под солнцем. Школа – мастерская, она – «живая типография», которая «печатает людей». В этом направлении им была выстроена классно-урочная система организации процесса обучения и разработаны четкие последовательные правила обучения [4].

Зарождение идеи технологии педагогического процесса связано прежде всего с внедрением достижений научно-технического прогресса в различные области теоретической и практической деятельности. У истоков технологизации в педагогике стоял А.С. Макаренко. К наиболее известным авторам современных педагогических технологий за рубежом относятся Дж. Кэрролл, Б. Блум, Д. Брунер, Д. Хаблин, Г. Гейс, В. Коскарелли. В нашей отечественной педагогике известны труды таких ученых, как Абдыкаримова Б.А., Абдырова А.К., Устемирова К. и др.

Слово «технология» произошло от греческих слов *techne* – искусство, мастерство и *logos* – учение. Поэтому термин «педагогическая (образовательная) технология» в буквальном переводе обозначает учение о педагогическом искусстве, мастерстве.

Для процесса обучения всегда существует своя технология, характерная для тех методов и средств, которые преподаватель использует при организации и проведении занятий. Технология обучения, с одной стороны, воспринимается как совокупность методов и средств обработки, представления, измерения и предъявления учебной информации, а с другой – это наука о способах воздействия преподавателя на учащихся и

взаимодействия с ними в процессе обучения с использованием необходимых технических или информационных средств. В технологии обучения содержание, методы и средства обучения находятся во взаимосвязи и взаимообусловленности.

Технология обучения как педагогическая система представляет собой системную категорию, ориентированную на дидактическое применение научного знания, научных подходов к анализу и организации учебного процесса и направленную на достижение высоких результатов в развитии и становлении личности учащихся.

Структурными составляющими такой системы являются:

- цели обучения;
- содержание обучения;
- средства педагогического взаимодействия, в том числе мотивация и средства преподавания;
- организация учебного процесса;
- учащиеся;
- преподаватели;
- результат деятельности (уровень обученности, воспитанности) [5].

Таким образом, педагогическая технология – это строго научное проектирование и точное воспроизведение гарантирующих успех педагогических действий. Поскольку педагогический процесс строится на определенной системе принципов, то педагогическая технология может рассматриваться как совокупность внешних и внутренних действий, направленных на последовательное осуществление этих принципов в их объективной взаимосвязи, где всецело проявляется личность педагога.

Рассмотрев понятие «педагогической технологии», перейдем к понятию «акмеологические технологии». И как мы уже говорили выше, категория "технология" достаточно основательно исследована в отечественной и зарубежной педагогической и психологической науках (В. Беспалько, Г. Селевко, В. Семенов и другие). Вопросы внедрения технологических подходов к обучению изучали П. Гальперин, Н. Талызина, Ю. Бабанский; современные педагогические технологии за рубежом разрабатывали Дж. Керолл, Б. Блум, Г. Хейс и другие. Исследования ученых подтверждают, что использование технологий повышает уровень учебного процесса, позволяет достичь более эффективных результатов. При этом важным, по мнению акмеологов А. Деркача, Е. Климова, А. Марковой, И. Одинцовой, остается вопрос перехода специалиста от обучения к труду, обусловленный противоречиями между содержанием, формами, условиями познавательной и профессиональной деятельности. Исследователи отмечают, что с целью устранения этих противоречий важно рассматривать, во-первых, образовательную среду как базу для "вращения" в систему профессиональной деятельности, что позволит выпускникам без определенных усилий (временных, материальных) включиться в профессиональную деятельность после учебной, во-вторых, внести существенные изменения в учебно-воспитательный процесс с целью его соответствия системности перспективной профессиональной деятельности, в-третьих, активизировать процесс создания новых акмеологических технологий.

Акмеологические технологии – это совокупность методов, с помощью которых организуется и реализуется продвижение личности к вершинам самореализации в различных сферах взаимодействия [6]. А.А. Деркач и В.Г. Зызыкин указывают, что акмеологическая технология – это совокупность средств, направленных на раскрытие внутреннего потенциала личности, развитие свойств и качеств, способствующих достижению высокого уровня профессионального развития и профессионализма. Акмеологические технологии отличает гуманистическая направленность, так как они призваны помочь в осуществлении прогрессивного развития личности [7].

Кроме того, акмеологические технологии являются целостной системой взаимосвязанных активных средств групповой и индивидуальной работы,

обеспечивающих оптимизацию личностных и деятельностных ресурсов в направлении всестороннего развития будущего специалиста, его самопознания, саморазвития, самореализации, становления в профессиональной деятельности. Они направлены на развитие внутреннего потенциала, повышение профессионализма, адаптационных возможностей специалиста, характеризуются определенными качествами, которые выделяют их среди других видов технологий.

Следовательно, акмеологические технологии – это вид технологий, которые разрабатываются в рамках предмета акмеологии, их целью является переход от реального состояния, качества и уровня развития личности (ее профессионализма) к будущему идеальному состоянию развития этих характеристик. Такие технологии представляют собой: систему взаимосвязанных элементов; определенное единство и целостность, взаимодействие с другими системами; цель, задачи, алгоритм, функционирование, результат. Они отвечают следующим критериям:

- вовлечение большего количества ресурсов личности;
- реализация деятельностного подхода;
- учет индивидуальных особенностей личности;
- оптимизация развития не одной, а нескольких сфер психологического в личности;
- развитие личности в контексте жизненного профессионального и духовного пути;
- соответствие особенностям системы отношений – "преподаватель-студент", где "субъект-субъектные" отношения;
- соотношение с основными методологическими принципами акмеологии;
- соотношение условий обучения с условиями социальной самоактуализации;
- постоянное прослеживание в действиях, деятельности, поступках, поведении людей, качественно-количественные характеристики степени развития и акме;
- предвидение формирования способностей, позволяющее личности стать субъектом принятия самостоятельных решений и обуславливающее путь к творческой деятельности;
- использование технологических возможностей различных наук, направленных на самосознание, воспитание, обучение [8].

Структура акмеологических технологий может быть представлена следующим образом:

- цель и задачи технологии;
- методологическая основа;
- принципы разработки;
- условия технологического процесса;
- анализ конкретной ситуации;
- характеристики субъекта и объекта технологии, особенности их взаимодействия;
- этапы, приемы (стратегические, тактические) достижения цели;
- способы прогнозирования результатов;
- внедрение.

К числу акмеологических можно отнести следующие технологии:

- игровые (дидактическая игра, технологии игромоделирования);
- технологии психоконсультирования;
- тренинговые технологии;
- технологии развивающего обучения;
- технология личностно-ориентированного обучения;
- метод проектов.

Акмеологическая технология представляет собой устойчивую целостную систему, направленную на формирование операциональных механизмов личности, она включена в макросистему развития, обучения, воспитания, образования. Прежде всего,

акмеологические технологии ориентированы на развитие профессиональной компетентности, включающей систему мотиваций, знаний, умений, отношений, опыта, направленности специалиста. Структура акмеологических технологий представлена лично, социально, профессионально значимыми алгоритмами и стереотипами поведения, степенью целесообразности которых служит успешность и конкурентоспособность специалистов [9].

Акмеологические технологии реализуются в условиях образовательной среды вуза, которая имеет пространственно-семантические, содержательно-методические, коммуникативно-организационные элементы. Классифицируют акмеологические технологии по направленности, по условиям реализации, по особенностям их технологической структуры.

Так, на основе анализа существующих акмеологических технологий можно классифицировать их на следующие виды: развивающие акме-технологии – технологии самопознания, саморазвития, самореализации, инвентаризации, самопрограммирования, саморегуляции, самоутверждения, самопрезентации; психотехнологии – развитие мотивационной, когнитивной, эмоциональной и нравственной сферы; социально-перцептивные – организационно-коммуникативные, когнитивные, рефлексивные, комплексные; педагогические – коррекционно-развивающее обучение (это акмеологические технологии, ориентированные на комплексное преодоление проблем, восстановление резервов личности, включение в полноценный процесс развития с последовательной успешной адаптацией в профессиональной среде); гуманитарные технологии; формирующие акме-технологии (акмеологическая оценка на основе отбора и формирования системы критериев; психолого-акмеологической и профессионально-служебной диагностики на основе формирования ситуативных задач; – мониторинг профессионализма); игровые акме-технологии (деловая игра, организационная игра, блиц-игра, организационно-коммуникативная игра, организационно-интеллектуальная игра, рефлексивная игра, дидактическая игра, технологии игромоделирования); – тренинговые акме-технологии (социально-психологический тренинг, тренинги – самопознания, видео); – дискуссионные (дидактические, творческие, игровые); ролевые (психотерапевтические игры, контригры); тренинг ауто- психологической компетентности; профессионально-ситуативный акмеологический тренинг; – акмеологический тренинг программно-целевой направленности; компьютерные технологии обучения, управления).

Таким образом, необходимо изучение особенностей акмеологических технологий, которые можно широко использовать в процессе профессиональной подготовки будущих специалистов, так как они организуют активную познавательную деятельность обучающихся в процессе обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон РК «Об образовании». - Астана, Акорда, 27 июля 2007 года.
- 2 «Послание Президента страны народу Казахстана» Назарбаев Н.А., 2017.
- 3 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. – М.: Педагогика, 1989. – 190 с.
- 4 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб.пособие.- М.: Народное образование, 1998. – 194 с.
- 5 Щуркова Н.Е. Педагогическая технология: Педагогическое воздействие в процессе воспитания школьника. – М.: Педагогика, 1992. – 89 с.
- 6 Степанова А.А., Ковалёва Т.В. Акмеологические технологии как средство формирования кадрового резерва на предприятиях газодобывающей отрасли /под редакцией А.А. Деркача. – М.: РАГС, 2009. – 152 с.

- 7 Деркач А.А. Методология и стратегия акмеологического исследования / А.А. Деркач, Г.С. Михайлов. – М.: МПА, 1998. – 148 с.
- 8 Сибигатуллина Г.Р. Развивающие акмеологические технологии в системе совершенствования профессионального самосознания государственных служащих: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.03 / Г.Р. Сибигатуллина. – М., 2007. – 222 с.
- 9 Князев А.М., Одинцова И.В. Акмеологические технологии активного игрового обучения / А.М. Князев, И.В. Одинцова. – М.: РАГС, 2009. – 184 с.

ТҮЙІН

Бұл мақалада жоғары мектеп үдерісінде педагогикалық және акмеологиялық технологиялар ұғымының негізгі тәсілдері қарастырылады. Авторлар акмеологиялық технологиялардың түрлеріне жалпылама сипаттама береді. Акмеологиялық технологиялардың негізгі өлшемдері мен құрылымдық элементтері анықталып сипатталды.

RESUME

This article deals with the main approaches to the concept of pedagogical and acmeological technologies. The authors give a generalized description of the types of acmeological technologies. The main criteria and structural elements of acmeological technologies are revealed and defined.

A.N. Erkebayeva

Senior teacher of “Aviation English Chair” of Civil Aviation Academy, Almaty

I.N. Ryabchenko

Senior teacher of “Aviation English Chair” of Civil Aviation Academy, Almaty

Problems of education and innovative technologies in teaching a foreign language

Annotation

This article identifies and discloses the educational opportunities of innovative technologies in teaching foreign languages and also reveals the problems in education. The use of modern technical means is an important factor in the purposefulness of teaching foreign languages to solve problematic issues in teaching methods, namely the formation of competences in practical development of the language.

Key words: innovative methods, methodical means, educational process, technological potential, creative process, teaching problems

In the XXIst century the constant orientation in re-profiling the structure of higher education to previously unknown advantages, which are aimed at the humanization of educational algorithms and equality of subjects, is widespread. Nowadays, professionals who have graduated from a higher education institution should be ready for competition and its comprehensive development, the possession of information and communication awareness of the requirements dictated at the labor market. It already shows competence, skill, and ability to make independent decisions, creativity of thinking and practical adaptation to changing conditions.

The ability to use a foreign language in a professional environment is the key to the success of a specialist in the current period of globalization and integration into the world economic space, which has many difficulties in the development of a foreign language in higher education, one of which is to choose the content of training, that is, the choice of the volume of educational material, the availability of presentation, the choice of studying the variability of the English language (American, British) and, accordingly, the option of the culture of the language. There are questions whether it is necessary to simplify the educational material in the content of textbooks, how to combine the supply of grammatical material with professional texts. Another problem that arose during this period is the methodological side, which raises the question of the need to use methods and techniques in training with a wide variety of technical means, electronic platforms, and technologies.

Since now the students are not interested in banal lectures that last for a long time, they become bored in the educational process. Therefore, teachers should try to draw their attention in other ways. As a result, modern teaching activity is innovative, which is one of the important conditions for the fruitful pedagogical work of any higher school. Today, the reality is that the very innovative activity, on the one hand, is the Foundation for creating competition among Universities, on the other - identifies areas of professional growth of teachers, the creative approach of each teacher is in the working environment, really contributing to the personal growth of students. Thus, to solve the problems, it is necessary to consider the concept of «training content».

There are several opinions on this concept. Shchukin A.N. considers the content of training from the position of the subject of training, the subject of understanding and the end result: "the Content of training" should be a means of personality formation, accumulating knowledge, skills, competences that provide the ability to master the language" [1].

According to the Kazakh scientist Kunanbyaeva S.S., determination of the category of "content of foreign language education» is presented as a holistic unity of the whole composition of the linguistic and cultural components of the content. It is easier to give an interpretation of the description of this definition in the scheme of the Russian scientist I.L. Bim. According to its definition, the main components of the training content are:

- learning objective;
- interaction of subjects of training;
- fruitful atmosphere of learning (environment) depends on the choice of pedagogical technologies and technical means of training to stimulate students and interest in the educational process [2].

Content of learning a foreign language

Goals	Activity	Conditions
foreign language competences:	text	Software
linguistic, cultural, compensatory, verbal, sociocultural educational and cognitive competences	reading, listening, writing, speaking	Internet, educational resources, social networks, webinars

Table 1. Learning outline of Bim I.L., Sodomova L.V.

According to the scheme, appropriate conditions (environment) which are target-forming in training, are created with the use of various technical means of training and Internet platforms, for the formation of language competence. They contribute to the effective assimilation of the studied material, taking into account the formation of four types of speech activity (reading, speaking, listening and writing), as well as the development of cultural and country knowledge, the ability to express themselves in the amount of knowledge gained.

Taking into account all the above mentioned, it is now becoming popular to use information tools in universities, which are not only modern technical methods, but also a creative approach in the educational process. The main mission of the teacher in higher education is to organize conditions for the development of practical skills of students that would help students to successfully integrate into the foreign language environment of professional activity. And this, in turn, requires the use of such methodological tools, which would involve

the manifestation of activity, creative development, creative thinking. This is the peculiarity of the current innovative technologies [3].

Kazakh Universities today focus on the principle of variety, which contributes to the building of the educational process in all pedagogical models. Based on these or other developments of different content of education, we can see new ideas, as well as the introduction of the concept of pedagogical technology in the ideology of education.

When testing knowledge, the most commonly used method is testing. Here the attention is switched from the teacher to the student who has a meaningful responsibility for the result.

In addition, a very interesting form of the educational process is the project method. It requires a differentiated approach in language learning that helps dynamic original thinking and focuses on team research work, which in turn teaches students partnership and the ability to work in a team. Based on this, they develop speaking skills and activate the cognitive function. Here the students see the result of their work.

There are such forms of active innovative methods as group and problem, which are interconnected. The teacher comes up with problem situations, and students find solutions in-group work, while using grammatically and lexically correct sentences in speech. Working in a group helps students to defend their position, while coordinating actions with other members of the group, which, in turn, develops cooperation, interpersonal competence, and communicative culture.

Since now we need unhindered access to the necessary information, the Universities should create all conditions for access to the scientific and information base of the world. Therefore, students should be free to use the technological potential of the current communication tools both to find and obtain information, and to improve cognitive and communication skills and develop the ability to respond to complex situations quickly. This type of teaching methods is called «computer technology training».

Today, according to the data from the Internet, the largest educational institutions of Kazakhstan use innovative methods in the educational process; the teaching staff of the institutions conduct methodological seminars and conferences on the introduction of innovative learning tools. In the educational load of such institutions, of course, there are such methods of teaching as scientific articles, seminars, internships in the workplace, as well as participation in research projects.

The main directions of information methods are as follows:

- 1) multimedia classes with the use of computer educational programs;
- 2) practical exercises using PowerPoint In different forms;
- 3) computer testing;
- 4) use of audio and video online resources;
- 5) distance learning;
- 6) interactive work with Smart Board;
- 7) audio chat;
- 8) language laboratory equipment.

Based on this, the integral use of the Internet is widespread in the educational process, contributing to the didactic solution of problems in teaching a foreign language. It contributes to the development of reading skills, enrichment of vocabulary, improvement of writing, development of listening skills, acquaintance with the country of the studied language, progress in monologue and Dialogic speeches, motivation of students. All these tools help students develop creative and critical thinking. However, it should be understood that the use of the Internet is not a complete substitute for the teacher in mechanical terms; it is just a means of expanding the horizon of teaching in the educational process.

Innovative electronic technologies, as practice shows, have their advantages over traditional learning technologies, as they help the teacher to develop students ' originality and creativity, improving their skills in the Internet. Therefore, the use of innovative electronic forms

of teaching in teaching foreign languages contributes to the expansion of pedagogical potential, turning the lesson into a living creative process.

Today there are problems that require improvement and refinement in the work of some Kazakh special universities; this is due to the need to solve the problems of conditions for the creation of the creative process:

- * material and technical base;
- * ability to access the Internet in the classroom (since the Internet is available only in the electoral audiences, not everywhere);
- * extensive use of Smart Board features (teachers do not use all features due to lack of awareness with the work of the Board);
- * consistency, continuity of learning a foreign language after school at the University (the contingent of students entering the University, for the most part, has low scores in a foreign language);
- * integration of educational, scientific and practical activities of teachers;
- * increasing the hours of study in the basic curriculum for the study of a foreign language.

Of course, in addition to these problems, there are a number of others, which suggest that the system of teaching foreign languages requires improvement, in particular:

- * mastering the skills of foreign language teachers to use modern computer programs, creating their own electronic sources for classroom work with students;
- * coordinated work with special departments to adjust the curriculum and syllabuses used in the educational process in a foreign language;
- * motivate students and develop an internal need to improve their knowledge to obtain an international language certificate;
- * to improve the knowledge of the subject of the teachers themselves, systematically undergo language training courses;

We believe it is necessary to find solutions for above problems that significantly affect the learning process in a modern University (not all, but most of them).

The combined use of innovative technologies makes the educational process more effective and diverse. It should be remembered that they should be used along with traditional teaching methods and the ability of the teacher to choose the necessary methods and apply various innovative technologies in the educational process which allow to expand traditional views on the teaching methodology, as well as to see positive dynamics in motivating both students and teachers. More successful assimilation of the material, understanding of the culture of the language being studied and thus mastering the language is more integrated and more effective, thereby solving the problems of teaching a foreign language both in content and in methodology more effectively.

LIST OF REFERENCES

- 1 Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: учеб. пособие для преподавателей и студентов. – М.: Филоматис, 2004. – 416 с.
- 2 Бим И.Л., Садомова Л.В. Культурное пространство и новое содержание образования: размышления о взаимодействии факторов и механизмов: монография / Ин-т содержания и методов обучения Рос. акад. образования (науч. руков. проекта действ. член РАО, д-р пед. наук, проф. М.В. Рыжаков). – М.: ЦСОТ, 2014. – 140 с.
- 3 Сиразеева А.Ф., Валеева Л.А., Морозова А.Ф. Инновационные технологии обучения иностранному языку в вузе // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №3 // URL: <http://www.science-education.ru/123-17983>

ТҮЙІН

Мақала шет тілін оқытудағы пайдаланылатын инновациялық технологияларды қолданудың білім беру мүмкіндіктерін анықтап, ашады. Қазіргі техникалық құралдармен жұмыс істеу оқыту әдістемесінің маңызды мәселелерін шешетін, шет тілін оқытуда мақсатты бағытталғандықтан, атап айтқанда, студенттердің тілді практикалық тұрғыдан меңгеруде құзыреттіліктер қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады.

РЕЗЮМЕ

Данная статья выявляет и раскрывает образовательные возможности применения инновационных технологий в обучении иностранному языку. Применение современных технических средств является важным фактором в целенаправленности обучения иностранным языкам, решении проблемных вопросов в методике обучения, а именно: формирование компетенций в практическом освоении языка.

УДК 251.072

Ж.К. Бекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. психол. наук, доцент

А.А. Кудабоева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

Особенности профессиональной мотивации сотрудников (на примере компании по оказанию услуг)**Аннотация**

Статья посвящена изучению особенностей профессиональной мотивации, уровня мотивации у сотрудников компании по оказанию услуг, выявлению сложных взаимосвязей между внутренней и внешней мотивацией. На основе анализа материалов и литературы, посвященной данной проблеме, рассмотрены особенности профессиональной мотивации сотрудников, проведен сравнительный анализ уровня мотивации менеджеров компании, причины и взаимосвязь между уровнем мотивации и успешностью в работе. А также рассмотрены место и роль руководителя в процессе мотивирования и стимулирования работников.

Ключевые слова: ключевые показатели эффективности, менеджер компании, мотивация, нематериальная мотивация, профессиональная мотивация.

Мотивация трудовой деятельности выступает тем системообразующим фактором, который побуждает к работе, влияет на её эффективность и удовлетворенность трудом. Разделение мотивации деятельности на два вида, один из которых непосредственно связан с содержанием или процессом труда, а другой направлен на получение результатов работы, проходит сквозной линией в психологических исследованиях второй половины XX-го века. Мотивация является важным элементом в управлении персоналом, так как побуждает персонал к труду и тем самым ведет к удовлетворению личных потребностей работников. Мотивация - это совокупность внешних и внутренних движущих сил, побуждающих человека осуществлять деятельность, направленную на достижение определенных целей, с затратой определенных усилий, с определенным уровнем старания, добросовестности и настойчивости [1, 8].

Мотивация занимает ведущее место в структуре личности и является одним из основных понятий, которое используется для объяснения движущих сил поведения и деятельности. Мотивация является своеобразным барометром общественных отношений и

изменений, которые в них происходят. Изменения в мотивации – важный показатель эффективности не только воспитания, но и труда. Исследования проблематики мотивации трудовой деятельности позволяют определить пути повышения эффективности самой трудовой деятельности, поэтому указанные исследования приобретают особое значение в рамках общей психологии, психологии труда и психологии управления [2, 347].

В организации мотивация играет немаловажную роль, считается главным показателем вовлеченности сотрудников, может быть представлена в виде отдельных предметов, действий других людей и многих иных ценностей, которые предлагаются работнику в компенсацию за его повышенные умственные или физические усилия и выступают в качестве стимулов. На сегодняшний день недооценка потенциала и интеллектуальных ресурсов людей, работающих в организациях, является существенным недостатком казахстанских предприятий. Очень важно чтобы персонал организации действовал как одна команда и достигал поставленных целей, понимая свою значимость и при этом сохраняя мотивацию. Мотивация – обязательный инструмент управления персоналом. Она является одним из главных моментов, определяющих отношения между сотрудниками и компанией. В Казахстане принято считать, что лучшая награда за труд – деньги. Но лучшие западные практики показывают, что такой подход не является единственно верным.

Выделяют наиболее эффективные методы стимулирования персонала.

1. Наказание как средство мотивации работников. От цели, которую хочет достичь руководитель, зависит уровень наказания. Основная цель данного метода – не допустить действий сотрудника, которые могут нанести вред, ущерб деятельности организации. В данном случае наказание выступает определенным барьером, который не допустит повторения действий сотрудника в будущем и послужит наглядным примером для всего коллектива. При этом, пресекая наказанием действия одного сотрудника, мы поощряем деятельность других, которые работают в разрешенном направлении. При наказании сотрудника обязательным фактором является наличие весомых аргументов, по какой причине применяется данная мера; наказание должно соответствовать проступку. Применение материального наказания осуществляется в том случае, когда действиями сотрудника причинен материальный ущерб. Если ключевой целью наказания сотрудника в организации является избежание повторения аналогичных негативных поступков в будущем, то соответственно применение поощрения побуждает работников к достижению лучших результатов и развитию.

2. Денежные выплаты за выполнение поставленных целей. Мотивация сотрудников в виде денежных выплат является наиболее распространенным типом мотивации. Данные выплаты осуществляются в том случае, когда сотрудник соответствует заранее определенным критериям. Такими критериями могут служить: экономические показатели работы, положительные показатели качества работы или оценка работы сотрудника другими лицами. Каждая организация самостоятельно устанавливает критерии, при которых осуществляются денежные выплаты.

3. Выплаты к заработной плате для стимулирования здорового образа жизни работников. Такие выплаты в виде материального вознаграждения могут осуществляться за отказ от курения на рабочем месте, если работник не пропустил в год ни одного рабочего дня по больничному листу и т.д. Критерии денежных выплат в каждой организации индивидуальны.

4. Специальные индивидуальные вознаграждения (нематериальная мотивация). В том случае, когда работник обладает специальными навыками, которые необходимы компании на данный период ее деятельности, сотруднику выплачиваются специальные премии, стимулирующие его деятельность и показывающие его значимость для организации.

5. Совершенствование системы организации труда и управления. Для повышения мотивации, эффективности и производительности труда фирме следует усовершенствовать координацию и взаимодействие между сотрудниками и всеми подразделениями, логично распределить служебные обязанности каждого из работников, иметь четкую систему продвижения по карьерной лестнице и совершенствования отношений между подчиненными и руководством организации и т.д. [3, 126].

Целью исследования является изучение уровня мотивации сотрудников компании по оказанию услуг и сравнительный анализ уровня мотивации у мужчин и женщин.

В данном эксперименте приняли участие сотрудники компании по оказанию услуг: менеджеры по продажам. Двенадцать человек, из них 6 мужчин и 6 женщин, возраст респондентов от 22 до 36 лет. Выборки разных полов приблизительно равны по возрасту, уровню образования. Минимальный возраст обследуемых женщин составил 22 года, максимальный – 30 лет. Минимальный возраст обследуемых мужчин составил 22 года, максимальный - 36 лет. Все 12 респондентов закончили высшие учебные заведения.

Таблица 1 Результаты полученных данных по методике Т. Элерса

№	Пол	Возраст М	Мужчины	Пол	Возраст Ж	Женщины
1	М	36	22	Ж	28	14
2	М	29	22	Ж	22	16
3	М	29	16	Ж	27	20
4	М	27	14	Ж	30	17
5	М	26	17	Ж	25	19
6	М	22	20	Ж	26	15

Для диагностики уровня мотивации применялась методика «Тест на мотивацию к успеху Т. Элерса». В ходе исследования были получены следующие данные. Высокий уровень мотивации наблюдается у мужчин (наивысший балл – 22), в то время как у женщин наивысший балл составил 20 (таблица 1). 16,6% сотрудников оценивают свое поведение как ориентированное на достижения и успех. Высокий процент сотрудников (41,7%) показывают умеренно высокий уровень мотивации избегания неудач или высокий уровень защиты. 41,7% относится к проявлению среднего уровня избегания неудач. Сотрудников с низким уровнем мотивации к успеху выявлено не было (рисунок 1).

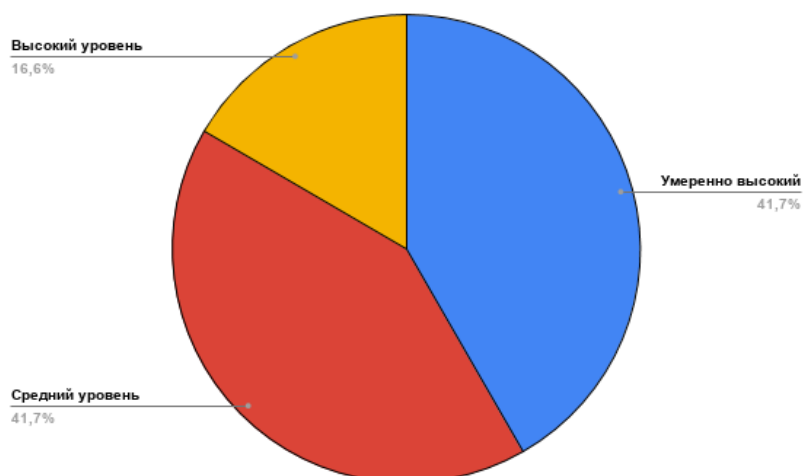

Рисунок 1 Результаты полученных данных в процентном соотношении

Высокие показатели уровня мотивации к успеху свидетельствуют о том, что люди с сильно выраженным стремлением к достижению успеха добиваются в жизни гораздо большего, чем те, у кого такая мотивация слаба или отсутствует. Тем не менее, ситуации даже незначительного неуспеха переносятся болезненно и могут существенно осложнить жизнь респондента. При такой мотивации человек стремится к достижению чего-то конструктивного, положительного. В основе активности его личности лежит надежда на успех и потребность в достижении успеха. Мотивированный на успех человек стремится к нему и, как правило, много работает для достижения успеха. В деятельности люди, относящиеся к группе с доминированием мотива достижения, активны, инициативны.

На рисунке 2 показан средний балл, полученный в результате анализа данных.

Рисунок 2 Средний балл, полученный в результате анализа данных

Высокий показатель у мужчин говорит о том, что для них характерна полная мобилизация и сосредоточенность на реализации поставленной цели. Они склонны планировать свое будущее на далекую перспективу, проявляя тенденцию к адекватному уровню притязаний и адекватной самооценке. Предпочитают выбирать средние по трудности или слегка завышенные, но достижимые цели. В случае чередования успехов и неудач склонны к утробиванию своих неудач. При выполнении заданий проблемного характера, в условиях дефицита времени результативность деятельности, как правило, улучшается. Они склонны к восприятию и переживанию времени как целенаправленного и быстрого, а не бесцельно текущего. В силу общего оптимизма, ориентированные на успех люди, будь то взрослые, дети, школьники, полнее реализуют свои способности и чаще достигают поставленных целей, так как более активно учатся на своих ошибках, отказываются от гипотез, как только убеждаются в их несостоятельности, и быстрее находят оптимальные решения. Индивиды, по мнению Т. Элерса, у которых преобладает мотивация к успеху, предпочитают средний или низкий уровень риска. Можно наблюдать средние результаты у большинства женщин. Им свойственно избегать высокого риска. При сильной мотивации к успеху надежды на успех обычно скромнее, чем при слабой мотивации к успеху, однако они много работают для достижения успеха, стремятся к успеху. Индивиды с низким уровнем мотивации к успеху проявляют неуверенность в себе, тяготеют выполняемой работой. Выполнение трудных заданий вызывает у них дискомфорт.

На основе проведенного анализа уровня мотивации можно отметить, что между женщинами и мужчинами выявлены умеренные различия. В целом, у представителей

обоих полов присутствует оптимальный уровень мотивации к достижению успеха. Среди мотивов трудовой деятельности у женщин и мужчин преобладают процесс работы, денежный заработок, самореализация, продвижение по службе. Положительная мотивация в трудовой деятельности, которая сильнее и у женщин, и у мужчин, детерминируется потребностями высших уровней: в самореализации (внутренние мотивы), в признании и уважении (внешние мотивы). Наименее значимы и для женщин, и для мужчин отрицательные мотивы, обусловленные потребностями в безопасности: избегание критики и избегание неудач.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Рассадин В.В. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности персонала // Труд и социальные отношения. - 2008. - № 3. - 53 с.
- 2 Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб.: Питер, 2002. - 508 с.
- 3 Замфир К. Удовлетворённость трудом. Мнение социолога. - М.: Политиздат, 1983. - 143 с.

ТҮЙІН

Мақалада қызметкерлердің мотивациялық құрылымдары, табысқа жетудегі мотивация деңгейлері талданады. Қызметкерлерді ынталандыру мен ынталандыруға арналған түрлі тәсілдер қарастырылады және қызметкерлердің мотивациясын бақылаудың жалпы алгоритміне назар аударылады.

RESUME

The authors of this article analyze the motivational components of staff activity, the levels of motivation to achieve success. Different approaches to motivating and stimulating employees are considered, and attention is paid to the general algorithm for controlling employee motivation.

УДК 81' 23

С.А. Мейрамова

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина
канд. пед. наук, доцент

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный
институт,
канд. филол. наук, профессор

Концепты в политическом дискурсе

Аннотация

В статье понятие «политический дискурс» рассматривается как социальное явление. Рассмотрены наиболее актуальные для политического дискурса концепты: власть и солидарность. Представлен анализ языкового выражения концептов власть и солидарность на примере высказываний политиков. Рассмотрены соотношения употребления концептов власть и солидарность в политическом дискурсе. Показано, что в зависимости от отношений формируется социальная дистанция: сокращенная до минимума или увеличенная до максимума.

Ключевые слова: политический дискурс, концепт, власть, солидарность, манипуляция, дискурсивная информация.

Политический дискурс является сложным социальным явлением, доказательством служат разнообразные методики интерпретации этой категории, различные методологические подходы к его анализу (В.Н. Базылев, Э.В. Будаев, Р. Водак, А.П. Чудинов, Е.И. Шейгал).

Вслед за многими лингвистами, под политическим дискурсом мы понимаем совокупность речевых актов, используемых в политических дискуссиях, парламентских дебатах, партийных программах, в речах политиков.

Как известно, для того чтобы выявить особенности концептуализации политического дискурса, следует выявить основные концепты, которые имеют ценностную составляющую внутри дискурса и способствуют реализации главной прагматической установки дискурса. Для нас интерес для изучения представляют концепты *власть* и *солидарность*, которые являются актуальными для любого вида политического дискурса.

Категория «власть» в дискурсе является малоизученной областью лингвистических исследований. Возникает вопрос о том, каким образом властные отношения активизируются и проявляются в процессе восприятия политического дискурса. Известно, что существенное значение в процессе

действительная информация, т.е. общее знание, которым обладают участники коммуникации относительно их социальных ролей и их связей с основами построения дискурса.

С позиции политического дискурса социальные факторы в структуре личности занимают основное положение, и именно формированию норм и ценностей на уровне массового сознания придается значение при построении текстов публичных выступлений в рамках политического дискурса. С понятием «социальный дейксис» связано проявление и функционирование в политическом дискурсе концепта *власть* [1; 2].

В социальных отношениях между коммуникаторами изначально отсутствует равенство. Сфера политики связана с борьбой за власть, желанием получить власть, проявлять и укреплять власть.

Так, концепт *власть* определяет политический дискурс как основу для выражения властных отношений между участниками речи. Стремление доминировать может также приобретать в дискурсе косвенное выражение. Так, в ситуации общения, где участники коммуникации имеют разный социальный статус и степень авторитета, сторона, наделенная более высоким статусом, может контролировать развитие дискурса и нести вклад других участников в процесс коммуникации. Здесь власть выступает как один из доминирующих прагматических операторов, влияющих на тактические способы речевого поведения коммуникантов и регулирующих внешние формы коммуникации.

Особенность функционирования политического дискурса состоит в том, что в процессе коммуникации происходит статусное дистанцирование говорящего от аудитории и стратегическое сближение с ней, объединение, солидарность. При этом власть выступает в политическом дискурсе как средство навязывания своего мнения. Немаловажным является тот факт, что в условиях политического дискурса в лице говорящего одновременно сосуществует голос *Власти* и голос *Личности* как выражение мнений и интересов общества в целом.

Власть определяет асимметрию в отношениях между коммуникантами, где один из участников находится в положении подчинения.

Термин «власть» в политическом дискурсе отражается на содержании всего дискурса, на осознании коммуникантов себя как субъектов дискурсивной деятельности.

Определяя характер межличностных отношений между коммуникантами в дискурсе, следует обратить внимание на то, что на крайних точках шкалы градации социальных отношений между коммуникантами дискурсивной деятельности находится интимность общения, при этом социальная дистанция между участниками коммуникации сокращена до минимума, и господство в общении, социальная дистанция между участниками коммуникации увеличена до предела.

Существует ряд разных подходов к изучению концепта *власть*, позволяющих по-разному увидеть рассмотрение представления функционирования данного концепта в дискурсе. В политическом дискурсе концепт *власть* часто ассоциируется с понятием авторитета, который фиксирует степень компетентности коммуниканта по отношению к предмету разговора. При этом что, чем выше авторитет говорящего, тем большими властными полномочиями он обладает в глазах адресата.

Асимметрия властных отношений между коммуникантами, принадлежащих к разным социальным слоям и статусным группам, проявляется в дискурсе в степени признания «лица» друг друга. При этом возникает необходимость соблюдения баланса между потребностью быть вовлеченным в беседу, с одной стороны, и стремлением сохранить личную независимость с другой.

Степень признания «лица» в политическом дискурсе связана с тем, на каких социальных основаниях строятся отношения между участниками коммуникации. Следует отметить, что теория «лица» подробно разработана в работах П. Браун и С. Левинсона [3]. Согласно этой теории, говорящий защищает *лицо* - *власть* своего собеседника, используя

при этом две стратегии:

- 1) использование непрямого способа запроса и сообщения информации (стратегия косвенной коммуникации);
- 2) олицетворение собеседника с определенной группой, что наделяет последнего большей властью.

Рассмотрим фрагмент политического дискурса, представляющего инаугурационное обращение президента США Дж. Буша 20 января 1989 года: "...America today is a proud, free nation, decent and civil, a place we cannot but love. We know in our hearts, not loudly and proudly, but as a simple fact, that this country has meaning beyond what we see, and that our strength is a force for good. *But have we changed as a nation even in our time? Are we enthralled with material things, less appreciative of the nobility of work and sacrifice?*

To the world, too, we offer new engagement and a renewed vow: We will stay strong to protect the peace. The "offered hand" is a reluctant fist; but once made, strong, and can be used with great effect....".

На примере этого политического дискурса видно, что в процессе дискурсивного общения автор стремится защитить *лицо-власть* своего адресата, эффективно используя вышеперечисленные стратегии. Применяя форму риторического вопроса как прием косвенной передачи дискурсивной информации, Д. Буш обращает внимание аудитории на тот факт, что материальные ценности начинают доминировать в национальном сознании народа, в то время как предназначение нации - это самопожертвование и созидание (*But have we change our nation even in our time? Are we enthralled with material things, less appreciative of the nobility of work and sacrifice?*). Данная форма представления дискурсивной информации не ущемляет *лицо - власть* аудитории и выражает обеспокоенность говорящего возникновением указанных обстоятельств.

Необходимо отметить, что большое значение в политическом дискурсе приобретает употребление собирательных местоимений "WE"/ "МЫ" и "OUR"/ "НАШИ". Употребление собирательных местоимений "WE"/ "МЫ" и "OUR"/ "НАШИ" в политическом дискурсе прагматически обусловлено. Из текста речи видно, что употребляя местоимение "WE", говорящий как бы объединяет себя с аудиторией и разделяет с ней ответственность за ситуацию, сложившуюся в стране. Таким образом, он защищает *лицо-власть* адресата и осуществляет на аудиторию прагматическое воздействие.

Использование этих собирательных местоимений "WE"/ "МЫ" и "OUR"/ "НАШИ" служит и для того, чтобы подчеркнуть принадлежность аудитории к определенной группе, в данном случае - американской нации, а также определить общность позиций, взглядов, целей и стремлений говорящего и аудитории. Утверждая особую роль Америки на мировой арене, Дж.Буш наделяет адресата властными полномочиями, которые гарантируют американской нации право диктовать свои условия в организации мирового порядка (*To the world, too, we offer new engagement and a renewed vow: We will stay strong to protect the peace*).

Вслед за утверждениями Д. Таннен, отмечаем, что межличностные отношения между людьми амбициозны и многозначны по своей природе. Они могут показывать либо отношения - власть, либо отношения - солидарность. И одновременно с этим в рамках одного и того же дискурса они могут совмещать выражение этих двух полярных по своей сути отношений [4].

Отношения – солидарность неразрывно связаны со стремлением быть дружелюбным в общении, установлением согласия и взаимопонимания в отношениях между участниками коммуникации. Отношения - солидарность определяются социальным равенством коммуникантов и признаком подобия их взглядов и интересов. Понятие «солидарность» устанавливает симметрию в отношениях между коммуникантами. Важной составляющей солидарности является также духовно-нравственная общность,

нормативно-ценностная и культурная идентичность [5; 6; 7].

Отношения – власть характеризуются с одной стороны стремлением контролировать поступки и действия других людей, а с другой стороны, содержат в себе сопротивление подконтрольности, расширение личной независимости и желание быть свободным от насаждения чужой воли.

Приведем пример из обращения президента Дж.Буша к Конгрессу США 20 сентября 2001 года:

I thank the Congress for its leadership at such an important time. *All of America was touched on the evening of the tragedy to see Republicans and Democrats, joined together on the steps of this Capitol, singing “God Bless America”...*

This is not, however, just America’s fight. And what is at stake is not just America’s freedom. This is the world’s fight. This is civilization’s fight. This is the fight of all who believed in progress and pluralism, tolerance and freedom.

We ask every nation to join us. We will ask, and we will need the help of police forces, intelligence services, and banking systems around the world. The United States is grateful that many nations and many international organizations have already responded - with sympathy and support. Nations from Latin America, to Asia, to Africa, to Europe, to the Islamic world. Perhaps the NATO Charter reflects best the attitude of the world: an attack on one is an attack on all.

В данном обращении к американскому Конгрессу Дж.Буш делает акцент на том, что вся страна объединилась в осуждении акта терроризма 11 сентября 2001 года. Президент Дж. Буш также подчеркивает и общность позиций и взглядов других стран на проблему терроризма и их поддержку в борьбе с террором (*This is the world’s fight. This is civilization’s fight. This is the fight of all who believed in progress and pluralism, tolerance and freedom*).

Так, концепт *солидарность* в данном отрезке политического дискурса представлен концептуальной идеологически обусловленной метафорой политического дискурса «SOLIDARITYISIN-GROUP».

Приведем пример политического дискурса, в котором наблюдаются тесные отношения концептов *власть* и *солидарность*, что обеспечивает связность всего дискурса.

“objective in Kosovo remains clear - to stop the killing and achieve adorable peace that restores Kosovo self-government. Self-government that president Miloshevich scraped away from them a decade ago. We and our NATO allies and Russia agree that this is the right goal. ... Seeking to end this tragedy in Kosovo and finding a peaceful solution is the right thing to do. It is also the smart thing to do, if we are to leave a stable, peaceful and democratic Europe to our children. ...I hope that we’ll achieve that by peaceful means. If not, we have to be prepared to act. ...” (В. Clinton. Kosovo Crisis. News Conference, 1999).

Выражая свое отношение к ситуации в Косово, президент Б.Клинтон стремится акцентировать общность взглядов США и стран, входящих в состав НАТО, России по вопросу сложившейся политической ситуации, подчеркивая отношение солидарности (*We and our NATO allies and Russia agree that this is the right goal*). В то же время, открыто осуждая политику, проводимую президентом Милошевичем, президент Б.Клинтон представляет позицию власти, заявляет о необходимости осуществления контроля над развитием ситуации в Косово и о возможности осуществления военных действий (*I hope that we’ll achieve that by peaceful means. If not, we have to be prepared to act*). В сознании адресата возникает концептуальная метафора, связанная с проявлением концепта *власть* в политическом дискурсе, - это “POWERISUP”. Данная метафора неразрывно связана с осуществлением контроля “Having control or force is up; being subject to control or force is down”.

Рассматривая лексическую единицу *power*, можно выделить следующие значения:

- 1) control, influence;
- 2) governmental control (party);
- 3) right to act, given by law, rule or official position;
- 4) ability to have physical effect; force; strength;
- 5) a person, group, nation, spirit etc., that has influence or control.

Из представленных значений видно, что сема «осуществление контроля» присуща всем основным значениям данной лексической единицы.

Необходимо подчеркнуть, что политический дискурс всегда является идеологически обусловленным и в своем содержании отражает набор определенных ценностей, регламентируемых властными структурами. В системе дискурсивных предпочтений всегда можно выявить идеологические пресуппозиции, которые отражают точку зрения некоторой социальной группы, хотя на первый взгляд выглядят вполне нейтрально. Навязывание определенной точки зрения с целью оказания влияния и воздействия на собеседника является основной задачей властных структур общества. Идеология выступает как одна из модальностей власти, определяя систему ценностных ориентаций, и используется как механизм манипуляции общественным сознанием.

Вместе с тем выделяется еще одна модальность власти - это понятие силы, которое обладает более существенным, быстрым и очевидным эффектом действия по сравнению с идеологией, однако является менее эффективным способом в установлении долгосрочных отношений подчинения между участниками коммуникации в рамках отдельного дискурса.

Приведем отрывок из обращения Дж. Буша по случаю его вступления в должность президента США 20 января 2001 года:

“... It is a story of a new world that became a friend and liberator of the old. ... The story of a power that went into the world to protect but not possess, to defend but not to conquer. It is an American story.

Sometimes our differences run so deep. It seems we share a continent but not a country. We do not accept this. And we will not allow it. Our unity, our nation is serious work of leaders and citizens and every generation. I will work to build a single nation of justice and opportunity....

We will build our defenses beyond challenge. ... We will confront weapons of mass destruction. The enemies of liberty in our country should make no mistake. America remains engaged in the world by history and by choice shaping a balance of power. We will defend our allies and our interests. We will show purpose without arrogance. We will meet aggression and bad faith with resolve and strength.

Americans are generous and strong and decent not because we believe in ourselves, but because we all believe beyond ourselves When this spirit of citizenship is missing no government program can replace it. When this spirit is present - no wrong can stand against it...” (G.W. Bush. Inaugural Address. Saturday, January 20, 2001).

В этом фрагменте политического дискурса использование концепта *власть* связано со стремлением президента создать определенный образ своей страны, ее политического курса и роли США в процессе мирового развития.

Проявление концепта *власть* является идеологически мотивированным и используется для закрепления в сознании слушателей представления о могуществе и силе их страны, а также способности влиять на ход политических событий:

America remains engaged in the world by history and by choice shaping balance of power. We will defend our allies and our interests. We will show purpose without arrogance. We will meet aggression and bad faith with resolve and strength.

На уровне дискурса организуется иерархия ценностных суждений, верхнюю ступень которых занимает суждение типа *“America is a world superpower”*. Такое суждение представляет своего рода символический ряд, который воспринимается как истинный и не

подвергается оценке в рамках американского общества.

Изучение специфики функционирования концепта *власть* в политическом дискурсе позволяет определить в политическом дискурсе две разновидности представления данного концепта, которые мы не противопоставляем, а считаем взаимодополняющими.

Концепт *власть 1* представляет собой общий по своей природе концепт. Власть в рамках данного концепта понимается как способность к изменению, трансформации, способность агентов влиять на ход событий. В этом смысле власть может быть как позитивной, образующей, так и негативной, разрушительной.

Концепт *власть 2* выражает социальные отношения и связан с понятием превосходства индивидуума или коллектива над другими людьми. В данном представлении это собирательное общественно детерминированное понятие, которое обозначает контроль группы лиц над другими людьми, оно связано со стремлением детерминировать и влиять на социолингвистическое поведение людей в обществе.

В целом, концепт *власть* представляет собой один из основных концептов политического дискурса. Образую иерархию отношений внутри политического дискурса, концепт *власть* пронизывает основные концепты данного типа дискурса и определяет стратегию построения дискурса. Следует также отметить, что концепты *власть* и *солидарность* являются актуальными концептами политического дискурса в любой исторический период.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шейгал Е.И. Власть как концепт и категория дискурса // Эссе о социальной власти языка (коллект. моногр.). - Воронеж: ВГУ, 2001. - С. 57-64.
- 2 Прозоров В.В. О семантических горизонтах понятия «власть» // Логос. - 2003. - № 4-5. - С. 58-64.
- 3 Penelope Brown, Stephen C Levinson, Cambridge University Press. Politeness: some universals in language usage. - Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- 4 Таннен Д. Ты меня не понимаешь!: Почему женщины и мужчины не понимают друг друга [Пер. с англ.]. - М.: Вече, 1996. – 429 с.
- 5 Реутов Е.В. Социальная солидарность в общественно-политическом дискурсе // Научные ведомости. Серия: История. Политология. - 2017. - №15. - выпуск 43. – С. 191-198.
- 6 Седов К.Ф. Человек в жанровом пространстве повседневной коммуникации // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. - Москва: Лабиринт, 2007. - С. 7-38.
- 7 Blais M.-C. La solidarité: Histoire d'une idée. – P.: Gallimard, 2007. – 347 p.

ТҮЙІН

Мақалада саяси дискурстың билік пен ынтымақтастық ұғымдары қарастырылады. Саяси дискурстағы билік пен ынтымақтастық ұғымдарын іске асыру талдауы ұсынылған.

RESUME

The authors of the article discuss the concepts of political discourse: power and solidarity. The analysis of the implementation of the concepts of power and solidarity in political discourse is presented.

Б.И. Нүрдәулетова

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, филол. ғыл. д-ры, профессор

Ақтан Керейұлы шығармалары тіліндегі ұлттық идея

Аннотация

Мақалада қазақтың батыс жыраулық мектебінің танымал өкілі – Ақтан Керейұлының поэтикалық тіліндегі материалдық және материалдық емес лексика мен сөз-символдар «ұлттық идея» концептісінің когнитивтік құрылымындағы басты атрибуттар ретінде талданады.

Қазақы психологияны, қазақтың этнографиялық болмысын, мәдениетін танытатын салт-дәстүр, тұрмыстық бұйым, киім-кешек, тағам т.б. атаулары «идеалды қазақ» концептісінің когнитивті тезаурусы ретінде қарастырылады.

А. Керейұлы шығармаларындағы «ұлттық идея» концептісі мысалында ұлттық мәдени концептілердің мазмұны уақыт, қоғам өзгерісімен бірге өзгертіні анықталды. Мысалы, XIX ғасырдың соңында «идеалды қазақ» концептісін айқындайтын танымдық атрибуттар құрамында «жаңа қазақ» концептісін құрайтын жаңа ұғымдардың қалыптасқаны байқалды.

Сонымен қатар мақалада зерттеу деректері негізінде «ұлттық идея» концептісінің концептуалды құрылымын айқындайтын А.Керейұлы өлеңдеріндегі ұлттық фреймдер мен танымдық-көркем сценарийлер көрсетілген.

Түйін сөздер: концепт, ұлттық идея, материалдық мәдени лексика, ұлттық құндылықтар, идеалды, поэтика, символдар, сценарийлер, фреймдер.

XV-XX ғасырларда өмір сүріп, қазақтың ауызекі әдебиеті мен жазба мәдениетінің арасын жалғаған, өз кезеңі үшін де кейінгі ұрпақ үшін де әрі әлеуметтік, саяси, қоғамдық әрі мәдени-танымдық құбылыс ретінде қызмет атқарған қазақ ақын-жырауларының сөз саптау үрдісінде олардың когнитивтік санасы тудырған ерекше концептілік құрылымдар айқын аңғарылады. Сондай танымдық құрылымның тілдегі көрінісі – XIX ғасырдағы жыраулар поэзиясында қазақтың басынан бұл-бұл ұшқан салтанатты дәуренінің символындай материалдық мәдени лексикасының астарында өткенін аңсаумен өрілген қазақтың ұлттық идеясы.

«Адайдың бес жүйрігі» атанған жыр дүлдүлдерінің бірі – Ақтан Керейұлы 1850 жылы Маңғыстауда дүниеге келіп, 63 жасында адайдың жаз жайлауы болған қазіргі Атырау облысы, Сағыз ауданының Шибұлақ деген жерінде жерленген. «Сайқылықпен көп кездім Тама, Табын – Жетіру, Кіші Жүздің аймағын», – деп өзі жырға қосқандай, ол Орынбор, Жайық, Ойыл, Қыйыл, Жем, Сағыз, Маңғыстау өңірлерін тынбастан аралап жыр төгілткен. Талай алқада, жиын-тойда, мерекелерге қатысып, Нұрым, Қашаған, Құлмамбет, Нұрпейіс, Қоспақ сынды өнер саңлақтарымен кездескен, сапарлас болған. Ақтан олардың біразына халықтық ерлік дастандарын үйреткен [1, 145].

Ақтан Керейұлының өмір сүрген кезі – XIX ғасырдың екінші жартысы – қазақ елінің Ресей патша өкіметінің қол астына кіріп, бірақ әлі де болса бодандықтың қамытын толық мойындай алмай, еркіндіктен айрылғанына опық жеп, өкінішпен күн кешкен кезеңімен сәйкес келеді. Бұл кезең – орыстанудың алғашқы белгілері там-тұмдап біліне бастаған шақ. Қала-бекіністер салынып, сауда-саттық күшейіп, там-тұмдап отырықшылық орнаған кез [2, 188]. Көшпелі дәуренмен сабақтас қазақы сән-салтанаттың көзден бұл-бұл ұшар сәтіндегі өкініш пен өткенді аңсау идеясының ұлттық дүниетанымда көрініс беруі. Әдебиеттану ғылымында ұлы Әуезов енгізген «зар заман ақындары» дәуірінің сахнаға шыққан кезеңі [3]. Олар қазақ елінің басына тақап келген зобалаңды алдын-ала сезіп, жыр-толғауларымен елінің санасын оятуға күш салды, ел жақсыларын сақтандырды, сынады, мінеді, сақтандырды. Ал кеңестік идеология үстемдік құрған 70 жылда «зар заман ақындарына» «кертартпа, ұлтшыл ақындар» деген айдар тағылып, Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабатайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері т.б. ақындардың шығармаларын оқуға, насихаттауға тыйым салынғаны белгілі. Ақтан Керейұлының әдеби мұраларының толыққанды нұсқалары жарық көрмей, жарық көрсе де жал-құйрығы күзеліп барып баспа бетін көруі де осындай саясаттың салқынынан сақтанғаннан болса керек деп ойлаймыз. Соңғы кезде А.Керейұлының бұрын белгісіз болып келген бірнеше шығармалары табылып отыр. Соның ішінде «Қазақтың салты» (бұрынғы нұсқасы 36 жолдан, қазіргі нұсқасы 214 жолдан тұрады), «Болжау сөз» - екі шығармасын сөз етпекпіз. «Қазақтың салты» – қазақтың өткенін аңсау, қазіргісінен (ақын өмір сүрген кезең) торығу болса, «Болжау сөз» - қазақтың болашағын (XIX ғасыр үшін болашақ келесі дәуір, яғни XX-XXI ғасыр деп түсінеміз) болжау деп қабылдауға болады [4].

Ұлттың салт дәстүрі, ұстанған әдет-ғұрпы, өзінің мәдени ортасы қабылдаған, мәдени ортада дұрыс деп есептейтін өмір сүру салты бар. Бұндай өмір сүру салты сол ұлт өкілдері үшін өмірге құлшындыратын ұлттық ерекшелік, ұлттық мақтаныш болуы да мүмкін. Осындай ұлттық эталонға (мінез, салт-дәстүр, тұрмыстағы сән-салтанат т.б.) нұқсан келген жағдайда (түрлі қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты) сол ұлт өкілдері арасында өткен өмірдің сән-салтанатын көксеу, өткенге деген сағыныш, салтанатты тұрмыстың кейін қалғанына өкініш сезімдері оның поэтикалық тілінде бейнеленеді. Мәселен қазақ поэзиясындағы «зар заман ағымы» осындай рухани шөлдеуден, торығудан туған көркем сөз кестелері десек қателеспейміз.. «Өткенді аңсау» идеясының негізгі астары көркем поэтикадағы ұлттық идеямен астасып жатыр.

Қазақ үшін идеалды болмыс – оның сән-салтанатты тұрмысы, қазақы мінез, салт-дәстүрі, құтты қонысы болмақ. «Қазақтың салты» толғауындағы концептуалдық құрылымды бейнелейтін «қазақ» концептісі қазақтың кешегісі мен бүгінгісін жақсы / жаман бағалаушытық контекстінде сипаттау арқылы ашылады. Кешегі қазақты аңсаған жырау:

Кешегі бір кең күнде
 Біз – қазақ деген ел едік,
 Мандала мен мақпалдан
 Бешпент-шалбар салдырған.
 Термелі жаулық, ақ көйлек,
 Сусынын шұбат қандырған.

Мырза жігіт сыпайы
Ағыйма шекпен, жадағай,
Атлас, мақпал түрменің
Талайын киіп қызықтап,
Жүрген де жерін таң қылған [4,179], -

деп толғайды.

Қазақтың идеалды болмысы – оның азаттығының, тәуелсіздігінің, бейбіт, өмірінің кепілі. Олай болса, «кең күн» тіркесінің поэтикалық астарында «еркін, азат кез» семантикасы бар екені түсінікті.

Қазақтың идеалды болмысы жырдағы фреймдік құрылымдар арқылы беріледі. Фрейм термині когнитивті лингвистикада, когнитивті психологияда, жасанды интеллект теориясында М. Минский [5], Ч. Филлмор [6], Дж. Лакофф [7] және басқа да батыстық ғалымдардың зерттеулері арқылы кең қолданыла бастады. Ғалымдар адам санасының және мағынаның пайда болуының түпкі концептуалдық негіздемесіне аса көңіл бөлуде. Білімді қабылдаудың фреймдік моделі М. Минскийдің фрейм теориясын басшылыққа алады, ол адам жадының психологиялық моделін танытады [5]. Фреймдік модель шындықты адам жадында бұған дейін қалыптасқан фреймдермен (ағылшынша - frame – рамка) салыстыруға негізделеді және әрбір фреймдік құрылым шындық дүниеден алынған ақпараттардың жадыдағы концептуалдық нысандарымен тығыз байланысты.

Мәселен, жыраулар тілінде «өмір, дүние» концептісінің керуен арқылы метафоралануы көшпелі өмір салтынан санада қалыптасып қалған стереотип таңба деуге болады.

Адамзат, сен бір бүгін серуенсің,
Кететін әлі-ақ көшіп керуенсің.
Саласың өз жаныңды отқа қақтап,
Оқ құрған өзіңе өзің перуенсің [4], –

деген Абыл жыраудың жыр жолдарында *керуеннің дүниеге* балама ретінде алынуына екі объектіге де ортақ сипат «өткіншілік» ситауциясы негіз болып тұр. Ол «әлі-ақ көшіп кететін керуен» фреймі арқылы образдық құрылымға салынған.

Қазақтың ұлттық психологиясын, мәдениетін танытатын *қазақы мінез* «үлкенге құрмет, кішіге ізет», «үлкеннің сөзін тосып сөйлеу» идеясы *«сыйластық»* ұғымына сыйдырылып, жырдың когнитивтік құрылымында: «мырза жігіт сыпайы» фреймі арқылы көрсетілсе, *«қонақжайлылық»* ұғымы «Самаурыны быжылдап, Оттан дәйім түспеген», «Алыстан келген сый қонақ, Партоздап жақсы жайлаған», «Жолаушы түскен суытпен, Самаурын, шәйі қайнаған», «Бауырсақ, секер, жеміспен, Шәйдан басқа ішпеген», «Қонағы келсе қой сойып, Қазаны орта піспеген» түріндегі сценарийлермен беріледі. Сондай-ақ,

Сахилықтың белгісі
Қонағын алған шақыртып.
Алыс пен жақын демей-ақ
Көршілес қоңсы шаптырып.
Жер қазығын қақтырып,
Желісін ұзын тақтырып;
Айдаған жылқы жапыртып,
Байлаған құлын бақыртып.
Ащы қымыз, ақ шұбат
Сабадан құйған ақыртып.
Түйенің сүті — ақ шұбат
Бөлек құйып айырған.
Шөлдегендердің талайын
Сусынын беріп қайырған,
Иманшылық қайырдан,

Сахырада өскен қазағым,
Айтайын үлгі жайыңнан.
Желі толы нар тайлақ –
Жануарлардың енесі
Аруана менен айырдан [4, 180], –

деген жолдар қазақы қонақжайлық пен мырзалықтың, осы қасиеттердің басты көзі – имандылықтың көркем дискурсын танытады. Қазақ тұрмысының сән-салтанат, байлығы оның алдындағы төрт түлік малы *жылқы, құлын, нар тайлақ, інген, айыр* сөздерінің коннотациясында айқындалса, *ащы қымыз, ақ шұбат* сөздері – қазақтың ырыс, дәулетінің символы ретінде берілген. «Қазақтың салты» толғауын «идеалды (нағыз) қазақ» концептісінің концептуалдық дискурсы ретінде тануға болады. Қазақ халқының этнографиялық болмысы – салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, тұтынған материалдық заттары: киімі, әшекей бұйымдары, ыдыс-аяғы, төсеніші, тамақ түрлері – түгелімен қазақтың кешегі «идеалды» өмірін сипаттайтын тарихи-тілдік деректер түрінде көрініс береді. Қазақ халқының материалдық мәдениетін тілдік деректері негізінде зерттеген Ж. Манкеева мәдениетті тіл арқылы тануда белгілі бір тұлғаның шығармашылығындағы назар аударылуға тиісті бірнеше ұғымдарды санамалап көрсетеді, соның қатарында *уақыт пен кеңістік контексіне сәйкес рухани және материалдық мәдениетке берілетін баға* [8, 138] ұғымы біз талдап отырған шығарманың тілдік деректеріне сәйкеседі. Мәселен, қазақ ақын-жыраулары шығармалары тілінде белгілі бір кезеңдегі қазақ дүниетанымын көрсететін «шай» концептісі – Шортанбай, Мұрат, Қашаған т.б. жыраулардың поэтикалық дүние бейнесінде «қазақы тұрмысқа» басқыншылықпен енгізілген жаман әдеттің белгісі ретінде көрініс береді. Мысалы, Шортанбай ақын:

Шайдан басқа асы жоқ,
Жақыннан басқа қасы жоқ,
Ендігінің адамы [9, 288], –

десе, Әбубәкір Кердері:

Сары жез самаурыны тағы шықты,
Машина шүмегі бар бұрамалы,
Төсектен ерте тұрып басы ауырса,
Бөтен ем шайдан басқа сұрамады [9, 271], –

деп, сусынын малдың қасиетті алпыс екі тамырынан шыққан ақпен қандырып үйренген сахара халқы үшін үрдіске енді ене бастаған шай ішуді шаруаны жолынан қалдырып, басын айналдыратын «құмарлық сусынындай» жат көреді.

Шай ішу үрдісі қазақ тұрмысына әбден сіңісті болғаннан кейінгі кезеңде енді «шай ішу» әрекеті кез келгеннің қолы жете бермейтін салтанат, байлықтың белгісі етіп көрсетіледі. Ақтандағы:

Бауырсақ, секер, жеміспен
Шәйдан басқа ішпеген.
Жолаушы түскен суытпен, –
Самаурын, шәйі қайнаған.
Шай табақты ақ аяқ
Құяйын деп сыбанған [4, 180], –

деген жолдар осының айғағы. Яғни, XIX ғасырдың өрмегі ауып, XX ғасырға таянған кезеңде «шай» концептісі «жағымдылық» контексінде көрініс бере бастайды.

Сондай-ақ «нағыз қазақ» концептісі материалдық мәдени лексиканың (Ж. Манкеева) танымдық астарында толыға түседі. Олардың қатарын төмендегіше топтап көрсетуге болады:

Қазақтың салтанатты киіміне байланысты атаулар: мақпал, мандаладан тігілген бешпент-шалбар, ағыйма шекпен, жадағай, атлас, мақпал түрме (түрме белбеу болуы

керек), мұнара шекпен, термелі жаулық, ақ көйлек, қызыл тон, қазық өкше, күміс бас былғары сәнді етік, ақ күмістен бұралған сырғалар;

Қазақтың салтанатты тұрмысына қажетті бұйымдар: қалы кілем, мақпал көрпе, түндігі алтын, бауы зер босағасы биік боз орда, алты қанат ақ орда, тең, сандық, кебеже, келісап, келі, шай табақты ақ аяқ;

Қазақтың байлығын, барлығын паш ететін тағамдары: қазы-қарта, жал-жая, шай, бал, секер, ащы қымыз, ақ шұбат.

Осынша байлық пен сән-салтанатты тұрмыстан қол үзген өкініш, мұң-зар «өткенді аңсау» идеясымен тоғысып, «қазіргіні мансұқтау» идеясымен астарласады.

«Қазақтың бүгінгісі» «тар заман» тіркесінің ассоциативті өрісінде анықталады. «Тар заман» – бұл қазақтың бостандығынан айрылып, қазақы сән-салтанатынан қол үзген, қазақы салтпен бірге қазақы мінез, қазақы болмыстың да келмеске кеткен (Салтанат, үлгі тәрбие, Тарқады, адай, ордаңнан) бақытсыз шағы:

Тар заманның шағында
Тебіреніп көңіл, жата алмай
Көкірегім менің шайылған.
Шайылмай жүрек не қылсын –
Айрылды байлар қайырдан,
Айрылды ерлер зайырдан.
Заманның мынау бораны
Топшымды қатты қайырған.
Шайырда сондай арман бар,
Айтатын әлі пардам бар.
Белеңі бар бедеудей
Біртүрлі заман тап келді, –
Жығылып, жұртым, қалмаңдар [4, 182].

«Тар заманның» сипаты «заманның бораны», «белеңі бар бедеудей, бір түрлі заман» түрінде метафораланып, «байлардың қайырдан», «ерлердің зайырдан» айырылуы әрекеттерімен сипатталған. «Қазақтың салты» толғауындағы қазақтың кешегісі мен бүгінгісінің салыстырмалы фондында «қазақ ұлтының болашағы қандай болмақ?» деген сауалдың жауабы ақынның «Болжау сөзінде» толық контексте көрінеді.

Жыраулық болмыстың бір сипаты – әулиелік екенін ескерсек, XIX ғасырда өмір сүрген Ақтан жыраудың өзінен екі ғасыр (XXI ғасырда толық күшіне енген) кейінгі «жаңа қазақтың» болмысын болжаған сәуегейлігіне таңданудың қажеті бола қояр ма екен?!

Алдағыны болжасам –
Қара бұлт төніп келеді
Тыныш тұрған еліме
Ақырдың бұлты төнеді.
Төнген күні, ағайын,
Жақсыны жаман жеңеді
Ақсақалдар биік шың
Асқар тауға тең еді.
Елестетер келер күн
Аласа жаман төбені
Асылдың сөзі жүрмейді
Билігін елге жүргізер
Адамның жаман-төмені.
Асылдардан күн кетер,
Қолында болмай дерегі.
Жаманға жақсы бағынып,
Қамауда жапа шегеді.

Басшылары елімнің
Басына елдің тебеді.

Жырау «қазақтың ертеңін» бірыңғай «жаманшылық» фонында болжайды. «Жаманшылық» белгісі асылдар мен жақсылардың құнсыздануы жамандардың бағалануы ұғымымен астарласа сипатталады. «Қазақ» концептісіндегі «құндылық» деп бағаланатын атрибуттардың (мінез, әдеп, ар, ұят, кендік, молшылық т.б.) жойылуы, өмірдің мағынасыздыққа ұшырауы, хаосқа айналуы «жабылардың бәйгеге шабуы», «тұлпарлардың арбаға жегілуі», «ағайын туыстың бірін-бірі өлтіруі», «өнегелі ақсақалдардың азаюы», «ақылды азаматтардың жаманға бүгілуі» т.б. түріндегі сценарийлермен өрнектеледі. «Қазақ» концептісін құрайтын құндылық компоненттерінің әлсіреуі немесе құнсыздануы қазақ қоғамындағы антиқұлықтық, «идеалды қазақ» концептісін мансұқтайтын сипаттармен асқына түседі. Мұндай сипаттар қазіргі жаңа қазақ қоғамында да ұлт жанашырларының ұлт болашағына балта шабатын ең өзекті мәселе ретінде көтеріп жүрген келеңсіздіктер.

Тек әлеуметтік, саяси, экономикалық қана емес, рухани, мәдени экспанцияға ұшырап, сансыраған қазақ ұлтының «қазақы мінез-құлқындағы» өзгерістерден де өзге моральдық құлдырауын Ақтан жырау сәуегейлікпен суреттейді.

Қазіргі қоғамның дертіне айналып отырған «ғасыр дерті СПИД ауруы», «парақорлық», «маскүнемдік», «некесіз балалардың туылуы», «тастанды бала», «жастардың ата-анасын бақпай, қарттар үйіне өткізуі», «ұлттың анасы болар қазақ қызының ар-ұяттан айрылуы, денесін жалаңаштауы» т.б. Ақтанның «Болжау сөзінде»:

Жазылмас дерттер көбейіп,
Шомылып ұрық себеді.
Төрелік айтар билердің
Ақша болар керегі.
Өсірген қыз бен келінің,
Ойламас ата-енені.
Батасыз жастар қосылып,
Оттары жанбай сөнеді.
Тірі жетім көбейіп,
Мейірсіз өсіп-өнеді
Керексіз болып туылар
Дүнияның тәтті бөбегі
Ұят кетіп қызыңнан,
Жалаңаштар денені
Жез тырнақты, жалбыр шаш
Кейпіне жынның енеді [4, 186], –

түрінде өрнектеледі.

Қоғамдағы ерлердің рөлі төмендеп, «қазақ азаматы» концептісінің мәнсізденуі, керісінше «қазақ әйелі» концептісінің когнитивтік құрылымында жасанды сипаттардың пайда болуы:

Той-мереке бастайтын
Ер адамның жолына
Әйелдер қағар шегені.
Келіндер өзі жүргізер
Топ бастайтын кемені.
Намыстан ерлер айырылып,
Бір келін топ бастаса –
Бірі қалмай ереді.
Әйел болып еркектер
Өсекті жыйып-тереді.

Батыры елдің жауға емес
Еліне атар жебені [4,186], –

дискурсында айқындалады.

Ақтан Керейұлының «Қазақтың салты», «Болжау сөз» толғауларының когнитивтік құрылымындағы «идеалды қазақ» концептісі кеше/бүгін/ертең мезгілдік контекстінде жаман және жақсы оппозициялық танымдық бірлігінде айқындалады. «Идеалды қазақ» концептісінің негізгі өзегі ұлттың рухани құндылықтары болып саналады, ұлттың эталоны болып есептелетін идеялық белгілері құнсызданған жағдайда қазақ ұлты өзінің «идеалды кейпін» жоғалтады. Қазақ халқының ұлттық болмысын сақтаудың бір-ақ жолы – имандылық, адамгершілік идеологиясы – хаққа сену, ата-бабалар рухын әспеттеу, қазақы салт-дәстүрді жаңғырту. Жырау:

Хаққа бір кәміл нанғандар,
Расулға үмбет болғандар,
Иманға көңілі толғандар,
Алланың атын жад етіп,
Зікірін айтып зарлаңдар!
Құдайдан фазыл болмаса –
Пендеден қандай қайран бар?!.

дей келіп:

Әруақты аталар –
Барлығынан өтетін
Қазақты асыл деп еді.
Сондықтан да ұрпағым
Түзелер деп қыйсайып –
Сендерге бабаң сенеді [4, 186],

деп, ХХІ ғасырдағы келер ұрпағына аманат сөзін қалдырады.

Қорыта айтқанда, А. Керейұлы ұсынған «идеалды қазақ» концептісі – ұлттық идеологияның өзекті құрылымы. «Қазақы болмысты» сипаттайтын материалдық мәдени лексика – ұлттық идеологияның ақпараттық көзі, ұрпақтар арасындағы тарихи-мәдени коммуникацияны жүзеге асырушы тілдік жүйе деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сыдиқов Қ. Ақын-жыраулар. – Алматы: Ғылым, 1974. – 239 б.
- 2 Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004. – 288 б.
- 3 Зар заман ақындары. Wikipedia.
- 4 Нұрдәулетова Б.И. Көне күннің жыр күмбезі. – Алматы: Жазушы, 2007. – 494 б.
- 5 Минский М. Фреймы для представления знаний. – Москва, 1979. – 151 с.
- 6 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Прогресс, 1988. – С 52-67.
- 7 Лакоф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Прогресс, 1981. – 567 с.
- 8 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 353 б.
- 9 Ай, заман-ай, заман-ай... - Алматы: ҚазССР РББ., 1991. – 384 б.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются материальные и нематериальные символы в поэтическом языке Актан Керейұлы – известного представителя казахской западной поэтической школы, как сущность когнитивной структуры концепта «национальная идея».

Названия бытовых изделий, одежды, пищи и т.д., являющиеся символами казахской психологии, казахской традиции, казахской этнографической самобытности, рассматриваются как когнитивный тезаурус концепта «идеальный казах».

На примере концепта «национальная идея» в произведении А. Керейұлы выявляется, что содержание познавательно-национального концепта изменяется вместе с изменением общества, времени. Например, в конце XIX века в составе познавательных атрибутов, определяющих концепт «идеальный казах», наблюдается формирование новых понятий концепта «новый казах».

Также на основании данных исследования представляются национальные фреймы и художественные сценарии в творчестве А. Керейұлы, определяющие концептуальную структуру концепта «национальная идея».

RESUME

The author of the article analyzes the material and intangible lexicon and symbols in the poetic language of Aktan Kereiuly, a well – known representative of the Kazakh Western poetic school, as the essence of the cognitive structure of the concept "national idea".

The name of household products, clothing, food, etc. representing the Kazakh psychology, Kazakh tradition, Kazakh ethnographic identity are considered as a cognitive thesaurus of the concept "ideal Kazakh".

On the concept of "national idea" in the work of A. Kerala the author observed that the content of cognitive-national concepts change with the changing society of the time. For example, at the end of the XIXth century in the composition of the defining attributes of the concept of "ideal Kazakh" the formation of a new concept of "new Kazakh" is noted.

And also on the basis of the research data national frames and art scenarios are presented in the works of A. Kereiuly, defining the conceptual structure of the concept of "national idea".

ӘОЖ 8 81-2-26

Г. Сағидолда

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Р.Р. Тұяқбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл.канд., доцент

Ә. Қайратқызы

Варшава мемлекеттік университеті,
PhD докторанты

«020500 – Филология: Қазақ филологиясы және түркі филологиясы» мамандығын ҚР жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім жүйесінде орнықтырудың маңызы

Аннотация

Мақалада Жоғары оқу орындарында гуманитарлық білім жүйесін ХХІ ғасыр еңбек нарығының даму перспективасы мен динамикасына сай «жаһандық бәсеке және ұлттық код» тұрғысынан жаңғырту, кәсіби біліктілігі жоғары маман даярлаудың ғылыми-концептуалдық негіздемесін шектес мамандықтар шеңберінде жаңарту, соның негізінде үздіксіз білім берудің ұлттық модельдерін жетілдіру мәселелері өзектеліп, «020500 – «Қазақ филологиясы: Түркі филологиясы» мамандығын оқу үдерісіне енгізудің маңызы сөз болады.

Түйін сөздер: гуманитарлық білім, жаһандық бәсеке және ұлттық код, маман даярлау, түркі филологиясы

Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі деңгейлердегі білім жүйесінде қазіргі заманғы еңбек нарығының даму перспективасы мен динамикасына сай келетін кәсіби білігі жоғары маман даярлау – Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясын, Қазақстан Республикасының 2007-2024 жылдардағы тұрақты дамуға көшу Тұжырымдамасын іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың әлеуметтік-коммуникативтік тетіктерінің бірі саналатыны белгілі. Ал Қазақстанның түркі әлеміндегі көшбасшылық рөлі ҚР ЖОО базасында түркітілдес халықтардың тілін, ділін, тарихын, рухани және заттық мәдениетін зерттеумен айналысатын, түркітану ғылымының теориялық-методологиялық негізімен қаруланған түрколог-мамандарды даярлауды міндеттейді. Бұл мәселеде білім мен ғылымның ықпалдастығы, пәндік білімнің іргелілігі, кең бейінділігі, оларды меңгеру мен қолданудың шығармашылық деңгейін қамтамасыз етудің білім беру жүйесіндегі маңызын ескеру қажеттігі туындайды. Мұнда басшылыққа алынуға тиісті ең маңызды компоненттердің бірі – түркология ғылымының салалық бағыттары арасындағы сабақтастықты ескеру болып табылады.

Түркітану дербес ғылым саласы ретінде XVIII ғасырдың екінші жартысында филологиялық бағытта қалыптасты. Ол туралы академик Ә. Қайдар былай деді: «Түркітану – жержүзілік ғылым. Ол бұдан үш ғасырдай бұрын дүниеге келіп, Шығыстанудың бір тармағы ретінде дамып, бүгінде дүниежүзіндегі ірі мемлекеттердің баршасында қалыптасқан инсандық (гуманитарлық) ғылым саласының біріне жатады. Бұл ғылым әлемдегі 130 миллионнан астам үлкенді-кішілі 30 - дан аса түркі халықтарының тілін, ауыз әдебиетін, этнографиясы мен этнологиясын кең шеңберде зерттеп-зерделеу мақсатында дүниеге келген, сол халықтарды жан-жақты танып-білу арқылы адамзат руханиятына зор үлес қосып келе жатқан әрі көне, әрі өсімтал, өміршең ғылымдардың үлкен саласы» [1].

XX ғасырдың 20-30 жылдары теориялық іргетасы қаланып, 50-жылдарынан бастап қарқындап дамыған Қазақ тіл білімі ғылымы Түркітанудың сүбелі салаларының бірі саналады.

Қазақ тілі өзге де туыстас түркі тілдері сияқты тарихи дамудың алтай, хун, көне түркі, ортатүркі, жаңа түркі, ең жаңа дәуірлерін бастан кешіп, базистік лексикасында орал-алтай тіл бірлестігінің, арғы алтайлық тектілдің, жалпытүркілік баба тілдің, көне түркі тілінің, оғыз-қыпшақтық тектілдің, ортағасыр түркі жазба тілінің, өзімен тығыз байланысқа түскен туыстас немесе құрылымы мүлдем басқа тілдердің де элементтерін молынан сақтаған түркі тілдерінің бірі. Н.А. Баскаков түркі тілдерінің тарихи дамуының әр дәуірлеріне төмендегідей сипаттама береді [2, 148]:

1. Түркі тілдерінің Алтай дәуірі жалпыалтайлық тектілдің болуымен, кейіннен оның түркі-моңғол және тұңғыс-маньчжур бұтақтарына ажырауымен, ол бұтақтардың іштей түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріне бөлінуімен сипатталады. Бұл дәуірде түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері дифференция процесінің нәтижесінде өзді-өздеріне тән фонетикалық, лексикалық және грамматикалық белгілерге ие болды.

2. Түркі тілдерінің Хун дәуірінде Батыс және Шығыс хун одақтары пайда болды. Бұл тайпалық одақтарда біршама ұзақ уақыт бойы сақталған тұрақтылық түркі тайпалары мен олардың тілдеріндегі ортақтықпен қатар, қазіргі кезде батыс және шығыс түркі тілдері болып бөлінетін тілдерге тән ерекшеліктердің қалыптасуына ықпал етті.

3. Түркі тілдері дамуының көнетүркілік кезеңі түркі және моңғол тілдерінің бір-бірінен толықтай ажырауымен, түркі тілдерінде оғыз-қыпшақтық, қарлұқтық белгілердің белең алуымен сипатталады.

4. Ортатүркі дәуірінде негізінен XV-XVII толықтай дара тұрпатына ие болған қазіргі түркі тілдері бір-бірінен тілдік ерекшеліктеріне қарай жіктеле дами бастады.

5. Жаңа түркі дәуірі түркі халықтарының тілдері дамуының сапалық жаңа деңгейге көтерілген, халықтық, ұлттық тілдердің қалыптасу кезеңі болды.

6. Түркі тілдері дамуының ең жаңа дәуірінде түркі халықтары мен олардың тілдерінің жіктелісі толықтай аяқталды.

Түркі тілдеріне генеалогиялық тұрғыдан жасалған классификациялардың ішіндегі барлық түркі тілдері және олардың басты фонетикалық, морфологиялық, лексикалық ерекшеліктері толық қамтылған, қазіргі түркі тілдерінің даму жолы мен өзара туыстық деңгейін айқын көрсететін әрі көпшілік мамандар тарапынан мойындалған классификация – Н.А. Баскаковтың топтастырылуы болып саналады.

Н.А. Баскаков классификациясының өзге жіктеулерден басты айырмашылығы – тілдік ерекшеліктермен қатар тарихи принципке сүйенуінде, яғни тілді сол тілде сөйлеуші халық тарихымен бірлікте қарастыруында. Ол: «Түркі халықтары туралы мәліметтер, қазіргі түркі тілдерінің, сондай-ақ көне тілдердің материалдары түркі халықтары көне кезеңдерде шығыс түркі және батыс түркі тайпалары болып екіге бөлінгенін көрсетеді. Түркі тайпаларының шығыс және батыс болып бөлінуі, біріншіден, біздің заманымыздың I- ғасырында бір топ тайпалардың батысқа ойысуына, ал келесі топтардың шығыс-хуннуларға қосылуына; екіншіден – VII-VIII ғасырларда тукюэ мемлекетінің құлауына,

кейіннен ұйғырлардың батыс және шығыс тукюэ болып бөлінуіне, онан соң батыс оғыз, түргеш, қарлұқ, яғма т.б. тайпалардың және шығыста қалған ұйғыр тайпаларының ыдырауына қатысты болып келеді. Осылайша қазіргі түркі тілдерінің қалыптасуын тарихи аспектіде түркі тілдерінің батыс хун және шығыс хун бұтағы деп екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады. Бұл бөлініс олардың негізгі ерекшеліктеріне сай Еуропа және Азия құрылығындағы қазіргі таралу аймақтарының географиялық шекарасымен толықтай сәйкес түсіп жатады» - дей келе, Н.А.Баскаков қазақ тілін түркі тілдерінің батыс хун бұтағының қыпшақ топшасына, соның ішінде қыпшақ - ноғай тілдері тобына жатқызады [3, 121-134].

түркі халықтарының ұлттық дәуірге дейінгі жазба тіл дәстүрлері де негізінен бәріне ортақ болып келеді. Мұнда түркі халықтарының әрқайсысының ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті және жете дамыған жалпыхалықтық ауызекі сөйлеу тілі, сына жазулы көне түркі жазба тілі (VI–VIII ғ.), ортағасырлық түркі ескерткіштері тілі (XII–XVI ғғ.), онан кейінгі кезеңдерде территориялық бөліністегі тілдік ерекшеліктерге сай «шағатай тілі» деп аталған орта азиялық түркі, татар хандықтарының ресми тілі болған алтынорда түркі, Еділ-Жайық бойы түркілері пайдаланған орал-жайық түркі кітаби тілдері және олардың түркі халықтарының дербес ұлттар болып құралғаннан кейін ресми іс-қағаздарын, көркем әдебиетін, тарихи туындыларын жазуға бейімделген жаңа шағатай, ескі қазақ, ескі татар, ескі өзбек тәрізді әртүрлі нұсқалары қазіргі түркі жазба әдеби тілдерінің бастау арналарын құрайды.

түркі тілдерінің ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасқан кездері де бір-бірімен тұстас болып келеді. Қазақ және түрікмен тілдері XIX ғ. екінші жартысында, түрік тілі XIX ғ. соңы – XX ғ. басында, әзірбайжан тілі XIX ғ. соңғы ширегінде, қырғыз, башқұрт, ноғай, құмық тілдері XX ғ. жиырмамыншы жылдары, гагауз тілі XX ғасырдың 50 жылдары ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасып, XX ғасырда дамудың жаңа сапалық деңгейіне көтерілді деуге болады.

Қазақ тілінің тарихи даму кезеңдерін белгілеу, қалыптасу тарихын дәуірлеу мәселесінде «жалпы қазақ тілі» және «қазақтың әдеби тілі» деген екі дара категорияның ара жігін ашып көрсету талап етіледі. Мұның себебін Р.Сыздық былай деп атап көрсетеді: «Жалпы қазақ тілінің тарихы әріден басталады және ол осы тілде сөйлейтін халықты құраған ру-тайпалардың тарихымен, этникалық тұтастық ретінде халық болып топтасу процесімен, оның әрі қарайғы ұлт ретінде ұйымдасуымен (консолидациялануымен) байланысады. Осы тұрғыдан келгенде жалпы қазақ тілінің дәуірлерін: *біздің жыл санауымыздан бірнеше ғасыр бұрынғы кезеңнен бастап, біздің жыл санауымыздың XIV-XV ғасырларына дейінгі дәуірі*, болашақ қазақ халқын құрайтын *ру-тайпалардың тілі*; екінші кезең – *XV ғасырдан XIX ғасырдың II жартысына дейінгі* мерзім, бұл мерзімде ру-тайпалар этникалық тұтастық - халық ретінде қалыптасты; үшінші кезең - *XIX ғасырдың II жартысынан қазіргі кезге дейін*, бұл уақытта қазақ халқы ұлт болып шоғырланды - деп тануға болады. Ал қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі – халықтық не ұлттық мәдениеттің белгілі бір көрінісі ретінде XIX ғасырдың II жартысында қалыптасып, сапалық үлкен өзгеріссіз бүгінгі қазақ әдеби тіліне келіп ұласып отыр» [4, 24-25].

Біздің заманымызға дейінгі көне дәуірлерден бастау алатын қазақ жазу мәдениеті де барша түркі жұртшылығына ортақ үрдісте дамып, XIX ғасырдың соңғы жылдарында қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктері негізінде қалыптаса бастаған төл әліпбилерімен жалғастық табуда. Әртүрлі графикалық жүйеде жазылған түркі жазба ескерткіштері жайлы түсініктер алу, қазақ халқының араб, латын, орыс жазулары негізінде жасалған төл әліпбилерінің қолданысқа ену кезіндегі саяси-әлеуметтік ахуалды, әр әліпбидің тиімділігі мен кемшіліктерін саралауда түркітілдес мемлекеттердің әліпби реформаларындағы тәжірибелерін ескеру білім қорын жинақтауда маңызды болмақ.

Демек, қазақ ру-тайпалардың бірігуі мен тұтастауының нәтижесінде халық болып, кейіннен ұлт болып қалыптасқан кезеңдеріне дейінгі қазақ тілінің тарихы, қазақ

жазуының тарихы, қазіргі қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылым-құрылысының тарихи қалыптасуы, қазақ тілінің сөз қазынасының құрамы т.б. лингвистикалық мәселелер бойынша, сонымен қатар қазақ ауыз әдебиеті мен басқа да түркі халықтарының фольклоры арасындағы сабақтастық, қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу т.б. әдебиеттанудың өзекті мәселелері бойынша терең білім беру көзделетін «5B020500 – Филология: қазақ филологиясы» мамандығында оқытылатын базалық пәндердің білім мазмұнында «жалпытүркілік» сипаттың болуы заңды құбылыс. Осы тұрғыдан келгенде «5B020500 – Филология: қазақ филологиясы» мамандығы мен түркі тілдері және түркі әдебиетінің хронологиялық тарихи даму кезеңдерін толық қамтитын жүйелі білім беру, қазіргі түркі тілдерінің дыбыстық, грамматикалық, құрылым-құрылысындағы, сөз қазыналарындағы өзіндік ерекшеліктер мен ортақтықтарды түсіндіру, түркі халықтарының алғашқы төл жазуы – көне түркі руна әліпбиінен бастап, ортағасырлардағы түркі әлемінің мәдени мұралары хатқа түскен көне ұйғыр, араб, көне латын, армян әліпбилерін меңгерту т.б. мақсат көзделетін «5B021200 – Түркология» мамандықтарының ғылыми-концептуальдық негіздемелері бір-бірімен негізінен сәйкес түсіп жатады деуге болады. Мұндай екі мамандықтың ғылыми-концептуальдық негіздемелеріндегі сәйкестік «020500 – Филология: Қазақ филологиясы және түркі филологиясы» мамандығын ҚР жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім жүйесінде орнықтыруда басшылыққа алынатын басты ұстаным бола алатындығымен маңызды.

Қорыта айтқанда, ХХІ ғасырдағы бәсекеге негізделген еңбек нарығының талабына сай білім алушыларды шектес мамандықтарға дайындау арқылы білім мазмұнын жаңарту, соның негізінде үздіксіз білім берудің ұлттық модельдерін «жаһандық бәсеке және ұлттық код» тұрғысынан жаңғырту мәселесінде «020500 – Филология: Қазақ филологиясы және түркі филологиясы» мамандығын оқу үдерісіне енгізуде көзделетін басты мақсат – қазақ тілі мен әдебиеті бойынша ғана емес, түркі әлемінің интеграциясына, түркі халықтарының саяси-экономикалық, рухани-мәдени өзара ықпалдастығы мен ынтымақтастығының артуына, түркі өркениетінің озық үлгілерін дүниежүзіне танытуға, насихаттауға және ұрпақ санасына сіңіруге атсалысатын кәсіби білікті мамандар даярлауға қол жеткізу болмақ.

Бұл, өз кезегінде, болашақ қазақтанушы-түрколог мамандардың жалпытүркілік өзекті мәселелерді терең түсінулеріне жетелеп қана қоймайды, оларды ғаламдану дәуіріндегі қазақ халқының тілдік және әдеби-мәдени тұғырын түркі әлеміне ортақ рухани құндылықтармен сабақтастыра отырып, сақтауға қызмет етуге жетелейді, өз білімдерін түркілік гуманитарлық ғылыми білімнің тарихи негізін нығайтуға жұмсауларына, сол арқылы түркі әлемінің тарихи-мәдени, ділдік және тілдік сабақтастығын жандандыруларына кең жол ашары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- 2 Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. – 148 б.
- 3 Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. Вып. 2. – Москва, 1952. – 121-134 б.
- 4 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 24-25 б.

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются темы обновления системы гуманитарных знаний в XXI веке в соответствии с перспективой и динамикой развития рынка труда и в контексте парадигмы "конкурентоспособности и национального кода", вопросы совершенствования в рамках родственных специальностей научно-концептуальных основ подготовки высоко-профессиональных специалистов, и на основе этого поднимаются актуальные вопросы совершенствования национальной модели непрерывного обучения и необходимости введения специальности "020500 - *Казахская филология: Тюркская филология*".

RESUME

The article concerns the theme of updating the humanitarian knowledge system in the 21st century in accordance with the prospects and dynamics of the development of the labor market and in the context of the paradigm of "competitiveness and the national code," the issues of improving the scientific and conceptual framework for training of highly professional specialists. This raises issues of improving the national model of lifelong learning and the need to introduce the specialty "020500 - *Kazakh Philology: Turkic philology*".

Аннотация

Мақалада қаһармандық жыр-аңыздаудағы мотивтер жүйесі мен сюжет құрайтын мотивтердің маңызы талданған. Жазба әдебиет туындыларының көркемдік дені фольклор поэтикасынан тамыр тартатындығы қарастырылғын.

Түйін сөздер: фольклор, мотив, қаһармандық жырлар, мотив-суреттеу, мотив-ситуация, мотив-сөз.

Г. Сағынадин

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторы

А.Е. Алимбаев

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Қаһармандық жыр-аңыздаудағы мотивтер жүйесі

Қаһармандық эпос композициясында сюжет құрайтын мотивтердің маңызы ерекше. Мұндай мотивтерді ғалым Б.Н.Путилов былайша бөледі: «основу эпической сюжетики составляют три типа: мотивы-ситуации, мотивы-речи и мотивы-действия... в эпическом сюжете происходит непрерывное чередование мотивов-ситуации, мотивов-речей и мотивов-действий. К ним можно было бы еще добавить мотивы описания, которые соседствуют с мотивыми-ситуациями и действиями и нередко как бы переливаются в них, и мотивы-характеристики, которые не являются, как правило собственно сюжетобразующими, хотя содержательная роль их несомненна» [1].

Жырдағы батырдың ғажайып туысы, балалық шағы, ата-тегі, шежірелік мәліметтер, кейіпкерлердің әлеуметтік ортасы, өмір сүріп жатқан дәуірі турасында берілген мәліметтер – тегіс мотив-суреттемеге жатады. Мәселен, Оғыз туралы жыр қырықтан астам хикаядан тұрады. Әрбір жыр батырдың, болашақ ел басшысының дүниеге келуі тарихынан басталады. Мұнда әйгілі Оғыздың тууының өзін елден ерек сикырлы, артық қасиеттерге бөлеп, оны көкпен түскен күн сәулелі жарық нұрдан пайда болды деп бейнелейді. Оған керемет қасиеттер телінеді, айрықша сипаттары басқа зерде иелерінен, қатар өмір сүрген пенделерден ерекшелендіре түседі. Оны Оғыз батырдың қатпен шайқасынан, одан кейінгі елді басқарған кездегі көптеген басқа жұрттармен соғысуы барысында байқаймыз. Жырдағы негізгі оқиғалар желісін ғалым Қ.Өмірәлиев XVII циклға бөліп қарастыруының өзі мотив-суреттеменің дәлелі болмақ.

Осындай мотив-суреттеменің негізі болатын ғайыптан туу мотиві халық фольклорында, әсіресе, ертегі-эпостарында кең кездеседі.

Ғайыптан туу мотивінің негізгі мәні — халықтың ойынан шығатындай «мінсіз» адам туралы арман, адамның ерекше сипатпен жаралып, өмірде де айрықша текті болуына тілектестік. Күнді қастер тұтудың басты негізі халықтың оны Көк Тәңірімен тығыз байланыста, басқаша айтқанда, Тәңірдің «елшісі» деп түсінуінен болуы да мүмкін. Халық Күннің киесі бар деп ұқты, Жердің де қасиеті бар деп, әрдайым құт мекен іздеді. Оғыз қаған туралы шығарманы алсақ: *«Күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде Тәңірге жалбарынып отыр еді. Қараңғы болды. Көктен бір жарық (сәуле) түсті. Күннен аян, айдан құқылырық еді. Оғыз қаған (көк жарыққа қарай) жүрді, көрді. Көрсен // әлгі жарықтың арасында бір қыз бар екен, жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың маңдайында оттай сәуле шашқан бір меңі бар екен. Алтын-қазықтай екен. Осы қыз көрікті еді: күлсе Көк Тәңірі (нің өзі) күлетіндей, жыласа Көк Тәңірі (нің өзі) жылайтындай еді. Оғыз қағанның оны көргенде жаны қалмады. (Ол) қызды алып үйіне (кетті). (Оны) сүйді, алды. // Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. (Сол қыз) жүкті болды. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп, көзі жарыды, үш ер бала туды, Біріншісіне Күн (деп) ат қойды, екіншісіне Ай деп ат қойды, үшіншісіне Жұлдыз (деп) ат қойды» [2].*

Жалпы, тек қазақ халқы емес, гректерде Гелиос, ежелгі римдерде Аполлон, ежелгі парсы, ежелгі үнді танымында Митра, египеттіктерде Ра, славяндықтарда Яр немесе Ярило, жапондарда Аматаэрасу секілді күнтексті құдайлардың болуы «көшпелі сюжеттердің» қай халықта да, біртекті, бірізді танымның болғандығын дәлелдейді. «Күн» культі орыс халқының фольклорында да кездеседі. Мәселен, ежелгі славяндар үйленудің басты символикасы – қалыңдықтың басына киетін гүлдесте Күн образын суреттеген.

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты.

Жалпы дүние жүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «күннің құдайы Раның тұқымымыз» деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», - деп жазған [3].

В.Я. Пропп «Фольклор и действительность» атты еңбегінде бүкіл дүниежүзі фольклорының ең көне жанрларында пайда болған ғажайып туу мотивінің пайда болу принциптерін ертегі наным-сенімдермен, культтік, рәсімдік мәселелермен тығыз байланысты қарастырды. Бұл мотивтің фольклорлық шығармалар сюжетін толықтырушы көркемдік тәсілге айналғанға дейінгі даму тарихын қалпына келтірді [3].

Ғажайып туу мотивін аналық ру заманында пайда болған түсініктермен байланысты қарастырған ғалым А.Н. Веселовский өзінің «Историческая поэтика» атты еңбегінде мұны ғылыми тұрғыдан дәлелдеген [4]. Осы көрсетілген кезеңдегі адамдардың дүниеге келуі тотемнің әйел бойына қонуына байланысты жүзеге асатын құбылыс деп танып, бұл мотивті қарабайыр дүниетанымның жемісі деп білген.

Бірақ кейбір халықтар өздерінің генеалогиялық мифтерінде өздерінің шығу тегін, әйелмен емес, керісінше ер адаммен байланыстырады. Кейіпкер белгілі бір қасиетті тотеммен некеге отырып, сол арқылы ұрпақ таратуға иеленеді.

Ғалым А.Н. Веселовский бұл мотивтің татар мен қазақ фольклорына тән екенін анықтап, аталған халықтар фольклорында кейіпкердің күн нұрынан тууына байланысты көптеген аңыздарды, мифтерді келтіреді. Кейбір татар тайпаларының тегін Аланкуадан тарайтындығына тоқталады [4].

Қазақ аңыздарында бұл мотив Шыңғыс ханның дүниеге келуімен байланысты айтылады. Қазақтың «Еңсегей бойлы ер Есім» жыры Есім ханның атасы Шыңғыс ханның күннің нұрынан дүниеге келгенін әңгімелеуден басталады. Ал, біз қарастырып отырған «Оғыз қаған» жырында да Оғыз қағанның анасы Ай қаған күн нұрынан жүкті болады [5]. Бұл мотив екі туындыда ұқсас сарында баяндалады. Осы аңыздың қазақ, монғол арасында тараған нұсқаларын салыстырып зерттеген ғалымдардың ой-пікірлері бір арнаға саяды. Олар кейіпкердің күн нұрынан туу мотиві түркі тектес және монғол халықтарының фольклорына тән сарын екендігін дәлелдеп көрсетеді.

«Қалыңдық іздеу» мотивін саралайтын болсақ, Оғыз бір емес, екі рет үйленеді. Сөйтіп, үйлену сюжетінің ізі «Оғыз қаған» жырында екі рет көрініс табады. Алайда ол қалыңдықты алу жолында батырлық сынақтардан өтпейді, ерлік жасамайды, сондай-ақ жырда ғашықтық сезімін сипаттау, баяндау да жоқ. Мұнда барлығы оңай бола салатын ғажайыптық сипатта: оғыз қағанның бірінші әйелі «көктен түскен көк жарық» ішінде отырса, екіншісі «көл арасындағы ағаштың қуысында» отырады: бірі - Көк перзенті де, бірі - Жер перзенті. Оғыз екі қызға да бірден ғашық болады, үйленеді, бала сүйеді. оғыздың екі әйелінен туған ұлдарына ат шешелерінің тегіне байланысты қойылады: Көк қызынан туған ұлдарына Күн, Ай, Жұлдыз деп ат қояды да, Жер қызынан туған ұлдарына Көк, Тау, Теңіз деп ат қояды. Мұндағы Оғыз қалыңдықтарының тылсыммен байланыстылығы, үйлену оқиғаларының ерекшелігі, балаларға қойылатын есімдердің анаға телінуінде де көне ана еркі заманының, тәңірлік діннің елесі басым екендігі туралы тұжырым жасауға болады. себебі, эпостық жырларда батыр ұл қалыңдықты өзі іздеп табады, сол жолда көп еңбек сіңіреді, алайда олардың қосылуы алдын ала ұйғарылып қойылғандықтан, кездескен кедергілердің бәрін де кейіпкер жеңеді. Демек, «Оғыз қаған» жырында бұл сарын толық мотив дәрежесінде көрінбейді, тек «тағдырдың ұйғарымы» түсінігінің ізі ғана сақталады.

Сонымен қатар "Оғыз қаған жырындағы" батырдың бір жорығы мен екінші жорығы арасындағы статикалық күйдегі ел тіршілігін бейнелейтін сәттерде де мотив-суреттеу кездеседі. Эпостағы *«Оғыздың қаған болуы және үлкен той жасауы, төрт тараптағы елдерге елшілер жіберудің баяны, Оғыз қағанның, Урум қағанға қарсы аттануының баяны. Оғыз әскерінің көкбөрінің бастап жүруінің баяны, Оғыз қағанның Урум қағанымен соғысы баяны. Урум қағанды жеңуі және елші қарату баяны, Оғыз қағанға Урус бектің ұлы Сақлантың тарту-таралғымен келу баяны»* жыр арасында статикалық күйдегі мотив-суреттеудің бір парасы болып табылады.

Жырдағы кеңістік пен уақытты көрсету мотив-ситуацияға енеді. Жырдың негізінде Еділ өзені мен Мұзтаудың аты аталады. Мәтін барысында бұл екі алқапта басты кейіпкерлер ғұмыр кешкен, негізгі оқиға өрбитін кеңістік ретінде сипатталады. Бұл жырда былайша көрініс табады: *«Оғыз қағанның Урум қағанымен соғысы баяны. Урум қағанды жеңуі және елін қирату баяны»* барысында, *«Ол жерде Етіл теңіз деген бір теңіз бар еді. Ел-жұрттың көңілінде көп-көп қайғы болды. Ұстасу соғысы сондай жаман болды: - Етіл теңізінің толқыны қып-қызыл, сіп-сіңірдей болды. Оғыз қаған Етіл деген теңізге келді. Етіл деген үлкен бір теңіз болатын. Оғыз қаған оған қарап тұрып айтты: «Етілдің суынан қалай өтерміз?»*.

Сол сияқты: *«Мұнда үлкен бір тау бар еді. Ұшар басында тоң мен мұз бар еді. Оның басы суықтан аппақ боп тұрар еді. Соның үшін оны «Мұзтау» дейтін жыр жолдары дәлел бола алады. Осыларға қарағанда – шығармада аталатын жер, сулар шарттылықтан гөрі нақтылыққа жақын екендігі байқалады.*

Мотив-сөз «Оғыз қаған» жыры монолог, диалог, реплика, түс көру сияқты түрінде кездесіп отырады. Жыр бірыңғай диалог пен монологтардан тұрады. Олар: 1. Оғыз қағанның бағынбаған көрші елдерге жорыққа аттанар алдында ұлан-асыр той жасап, алғашқы таратқан жарлығы:

«Тойдан соң Оғыз қаған бектерге,

*ел-жұртқа жарлық берді:
міне, мен сендерге қаған болдым, жақ пен міне,
қалқан алыңдар, біздің таңбамыз
береке болсын, ұранымыз көк бөрі
болсын. Оғыз қаған төрт тарапқа жарлық
шашты. Осы жарлықтарда жазыл -ды:
мен ұйғырдың қағаны боламын,
жердің төрт бөлігінің қағаны болуым керек».*

2. Оғыздың Мұзтаудан сүйікті атын ұстап әкелген бекке айтқаны:

Оғыз қаған қуанышпен, күліп айтты:

*«Ай, сен бектерге болғын бастық,
Менен саған ат бол сын Қағарлық!»*

3. Жаудан түскен олжа-мүліктерді артуға арба ойлап тапқан шеберге ризашылығы:

Оғыз қаған қаңғаларды көріп күлді де айтты:

*Қаңға, қаңғамен өлі олжаны
тірілер алып жүрсін.*

*Саған Қаңғалық аты беріліп,
Қаңғааты сақталсын, - деп кетті».*

4. Ұлық Түріктің Оғыз қағанаға айтқан сөзі:

*Ей, қағаным! - деді. Сенің
жасың ұзақ болғай! [Ей, қаған]ым, сенің
төрелігің [билігің] түзу болғай,
[маған көк] тәңірі түсімде [аян] берді. Айтқаны келсін!»*

Бұдандиалог нышандарын байқай аламыз.

Түс көру де мотив-сөздің бір парасы болып табылады. Шығармада бұл мотив Ұлық Түрктің әулиелігін дәлелдейтін, сондай-ақ осы түстен хабардар болған Оғыз қағанның жасаған іс-әрекетінің фольклорлық сипатын айқындайтын белгі, себебі жыр қаһарманының әрбір іс-қимылы белгілі заңдылыққа бағынып, өзіндік себебі (мотивировкасы) болатыны мәлім.

Эпикалық шығармаларда түс көру көбіне ауыспалы мағынада, астарлы күйде кездеседі. Жырда Оғыз қағанның жанында ақылгөй Ұлық Түрк бар екенін аңғарамыз. Ол күндердің бір күнінде түс көріп, түсінде бір алтын жай, үш күміс оқ көргені, осы алтын жай күн шығыстан, күн батысқа дейін жайылып, тағы үш күміс оқ түн жаққа қарап тұрғаны баяндалады. Ұйқыдан тұрып, түсінде көргенін Оғыз қағанға баяндап, оның ғұмыры ұзақ болады деп жорыған ақылгөйдің Оғыз қағанның оң тізесін басқан кеңесші, көріпкел жыршысы екенін аңғартады. Оғыз қаған түс жору нәтижесінде қоластындағы жерлерін өзінің алты ұлына бөліп береді. Ең соңында елін жинап, ат шаптырып, той жасап, өзі жасаған билік дәуіріне былайша қорытынды жасайды:

«Ей, ұлдарым менің!

Мен басымнан көп нәрсе өткіздім.

Талай-талай шайқасты көрдім.

Садақ тартып, көп оқ аттым,

Дұшпандарымды жылаттым,

Достарымды күлдірдім.

Көк тәңірі алдындағы парызымды өтедім.

Ел-жұртымды сендерге табыс еттім»[6].

Қазақ фольклорындағы ағаш культі жайында академик С. Қасқабасов: «Ертегілерде үш әлемді, яғни бүкіл космосты, сөз еткенде үлкен зәулім ағаш суреттеледі. Бұл ағаш көп жағдайда мифтік үш әлемді вертикальді түрде жалғастырып тұрады. Ғылымда оны «әлемдік ағаш» (мировое дерево) немесе «космостық ағаш» (космическое дерево) деп екіге бөледі. Осы космостық ағаш бейнесі көне мифтермен бірге шамандық нанымға да

кіріккен. Жалпы, әлемдік ағаш туралы мифтік ұғым қазақтың ертегілері мен шамандық нанымдарында да кездеседі» [7] дейді. Сондай-ақ ғалым космостық ағаш бейнесінің шамандық нанымда жақсы сақталған, қазақ бақсыларының қолына ұстаған асатаяғының (асай-мүсей) осы космостық ағаштың өзгерген элементі деген ойлар ұсынады.

Әлемдік ағаш аспан, жер және жер асты әлемін байланыстырушы, сондай-ақ, екі дүние арасында дәнекер жалғастырушы қызметін атқарған, «қу ағашқа түнеу» ұғымын сараласақ, Сібір шамандарының түсінігінде ана-құстың бақсы құтын ағаштағы ұяға түнеткен [7]. Көне түркілік ұғымда ағашты ана санау, адам жанының ағашқа барып паналауы сияқты сенімдер орын алған [7].

Оғыздың болашақ жарын ағаш қуысында кездестіріп ғашық болуында осы көне түсініктердің ізі жатыр. Сондай-ақ эпоста белгілі бір этникалық атаудың берілуінде де осы ұғымның ықпалы бар. Ол эпизод «Оғыз қаған» жырында былай берілген: «Етіл өзенінен ары өтіп, Ұрым қағанмен соғысқан оғызға Ұлық Орда деген шебер кісі ағаштан сал жасап, дүние-мүлкімен аман-есен өткізеді. Ұлық Орданың бұл ісіне сүйсінген Оғыз қаған: *«сен осы жерге бек бол, «Қыпшақ» бол, [6]* - дейді. Әбілғазының «Түріктер шежіресінде» ағаш қуысында туған балаға Оғыз қаған «Қыпшақ» деп ат қояды. Себебі, «қыпшақ» - ағашта туған деген мағынаны білдіреді екен.

«Оғыз қаған» ескерткішіндегі *қалыңдық іздеу, түс көру* мотивтері және *ағаш* *культінің көріністері* жөнінде ғалым Б.Сарбасов та өз еңбегінде жүйелі пікірлер білдіреді [8].

Қорытындылайтын болсақ, жазба әдебиет туындыларының көркемдік дені фольклор поэтикасынан тамыр тартады. Фольклордың поэтикасы да өзгеше. Ол ғылымда «тептеңдік эстетикасы» деп аталатын эстетикаға негізделеді. Эстетиканың бұл түрінің талабы бойынша, шығарма тудырушы тың дүние жаратуға саналы түрде талпынбайды, дәстүрді кие тұтады. Мұнда елдің арман-аңсары алдыңғы орында болады. Осындай құнды дүниенің зерттелуі де маңызын ешқашан жоймайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Путилов В.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. - Ленинград, 1976.
- 2 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 3 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. - Москва: Наука, 1976.
- 4 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. - Ленинград, 1940.
- 5 Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. - Алматы: Ғылым, 1988.
- 6 «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме». - Алматы: Ғалым, 1986.
- 7 Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. - Астана: Аударма, 2002.
- 8 Сарбасов Б. «Оғыз-наме» - кітаби эпос ескерткіші: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2010.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются сущность системы мотивов в героической поэзии и значимость мотивов, формирующих сюжет. Отмечается, что начало большинства художественных произведений письменной литературы лежит в поэтике фольклора.

RESUME

The authors of the article analyze the essence of the motive system in heroic poetry and the significance of the motives that form the plot. It is noted that the beginning of most literary fiction works lies in the poetry of folklore.

УДК 80

Г.А. Курбаниязов

Нукусский государственный
педагогический институт
имени Ажинияза,
канд. филол. наук, доцент

Социальные функции русского языка в Каракалпакстане

Аннотация

В статье исследованы социальные функции языков, действующих в Республике Каракалпакстан, в том числе русского языка. В Конституции узбекский и каракалпакский языки отмечены государственными языками. Однако в республике нет никаких ограничений в использовании негосударственных языков, в качестве средства коммуникации, применения в системе образования. Указывается на то, что документы, договора, направляемые из Узбекистана на предприятия, находящиеся на территории других государств, в основном, должны быть на русском языке, связь с иностранными официальными и физическими лицами в большинстве случаев осуществляется на русском языке. Статья дает представление о социальных функциях русского языка в Каракалпакстане.

Ключевые слова: социальная функция, билингвизм, двуязычие, многоязычие, наличие языка.

Республика Каракалпакстан является одним из регионов, входящим в состав Республики Узбекистан, который отличается своей социально-политической, экономической, административно-территориальной, государственной структурой, географическим положением и демографическими особенностями и который имеет своеобразный статус.

Республика Каракалпакстан расположена на северо-западе Республики Узбекистан, общая площадь 166,6 тысяч км², то есть составляет 37% территории Узбекистана. Население 1869700 человек, средняя плотность населения 11,2 человека на 1 км².

Территория Каракалпакстана состоит из 15 районов, 12 городов, 16 поселков городского типа. Республика Каракалпакстан граничит с северной, северо-западной, западной и восточной сторон с Мангишлакской, Актюбинской и Кызылординской областями Республики Казахстан, с южной и западной сторон – с Навоийской, Бухарской и Хорезмской областями Республики Узбекистан, Ташаузской, Балканской областями Республики Туркменистан [1, 7].

В Каракалпакстане узбекский и каракалпакский языки считаются государственными, но в силу справедливой политики нашего государства, престиж языков малочисленных народов не принижается. В обществе поддерживаются социальные функции государственных языков, и для развития создаются все условия. Так как в 4-статье закона «О государственном языке» говорится: «В Республике Узбекистан для изучения государственного языка для всех граждан обеспечиваются все условия и уважительное отношение к языкам всех национальностей и народностей, проживающих на ее территории, для развития этих языков создаются все условия». А также в 6-статье данного закона указано: «Лицам, проживающим в Республике Узбекистан, дается право на свободный выбор языка для получения образования.

Республика Узбекистан обеспечивает получение общеобразовательного, профессионально-технического, средне-специального и высшего образования» [2; 12-13].

Переселение русскоязычного населения на территорию Каракалпакстана приходится на 70-е годы XIX века. В 1873 году согласно договору, составленному между царской Россией и Хивой, левое побережье Амударьи остается в подчинении Хивинского ханства. Центром правобережья являлся Петро-Александровск (нынешний Турткуль), он был включен в состав России в качестве отдельной административно-территориальной единицы и подчинился Туркестанскому генерал-губернаторству. В этот период в городе Турткуле вместе с местным населением проживали и русские, там были организованы учебные заведения для русских мальчиков и девочек, русско-туземские школы [3, 4]. В это время русскоязычное население было отделено от местного населения, оно являлось слоем населения, функционирующим на основе требований царской России. Функции русского языка не выходили за рамки документов, требуемых русскими чиновниками для нужд их собственных государств.

Расширение сферы употребления русского языка в регионе приходится на 1932-1936 годы. В эти годы Каракалпакская АССР входила в состав РСФСР; политические, экономические, культурные ведомственные структуры и учреждения непосредственно подчинялись центру – Москве.

Официальные бумаги, указания, относящиеся к данным отраслям, изменения в сфере науки, просвещения согласно рекомендациям вышестоящих органов велись на русском языке. Кадровая политика по содействию развитию различных сфер в Каракалпакстане в эти годы привела к увеличению количества русскоязычного населения. Вторая большая волна миграции русскоязычного населения приходится на период второй мировой войны.

В этот период с европейской части СССР в Узбекистан, в том числе в Каракалпакстан, были эвакуированы представители русской, украинской, белорусской, польской, немецкой, чеченской, турецкой, татарской и др. национальностей. Они начали смешанно жить с местным населением. Однако их влияние на местные языки в регионе было не очень заметно. Это положение, с одной стороны, объясняется экономической отсталостью Каракалпакского региона по отношению к остальным регионам Узбекистана, во-вторых, неразвитостью городов Каракалпакстана в этот период, отсутствием промышленных предприятий, занятостью населения региона только в аграрной сфере. Было невозможно постоянное проживание русскоязычного населения, привыкшего к европейскому образу жизни, среди экономически бедного местного населения, занимающегося в селах незнакомыми видами земледелия. Этот фактор стал причиной скорого переезда в экономически, политически, культурно развитые регионы Узбекистана русского населения, когда-то переехавшего сюда.

Данная ситуация свела на нет влияние языков эвакуированных наций на местные языки в Каракалпакстане. Несмотря на то, что в период Второй мировой войны в Каракалпакстане проживали более 25 000 поляков, действующими в республике каракалпакским, узбекским, казахским, туркменским языками не было заимствовано ни одной лексемы или термина. Подобное состояние присуще и другим языкам эмигрантов.

Значит, волна наплыва приезжего населения периода Второй мировой войны не оставила следов ни в языке, ни в образе жизни, ни в традициях и обычаях местного народа.

Исследователями глубоко изучался процесс заимствования лексики из русского языка, употребления в каракалпакском языке заимствованных слов из разных сфер: социально-политическая, интернациональная, спортивная, бытовая лексика, а также названия предметов одежды, обуви, украшений и других вещей, предназначенных для нужд человека, топонимы, имена собственные, названия, встречающиеся в художественной литературе [4, 147].

Хотя сейчас в данном регионе, так же как и в других регионах Узбекистана, количество русскоязычного населения сократилось до минимума, влияние русского языка на каракалпакский все еще сохраняется. Известно, что любой процесс в истории оставляет определенный след. Население, говорящее на каком-либо языке, хоть и переезжает на другое место жительства, надолго сохраняет свое влияние. Подобное влияние, особенно в языке, бывает достаточно долговечным. И влияние русского языка на каракалпакский необходимо рассматривать с такой же точки зрения. Русско-каракалпакское двуязычие наиболее развито в крупных городах, на территориях с развивающимися промышленными предприятиями. Так, в городе Нукусе развитию русско-каракалпакского и каракалпакско-русского двуязычия послужило наличие в данном регионе высших и средних специальных учебных заведений, подчинение многих учреждений центру (ранее Москве, впоследствии Ташкенту), ведение официальных бумаг, отчетно-финансовых документов на русском языке и т.д. Интеллигенция, работающая в высших учебных заведениях, рабочие группы, связанные с производством, хорошо владеют каракалпакско-русским двуязычием.

В южных районах, хоть и в малом количестве, встречается русско-узбекское двуязычие. Русско-узбекское двуязычие представлено в городе Турткуле. В этом городе, ранее именуемом Петро-Александровском, еще со времен царской России, проживали представители русского народа, большинство из них служили в государственных учреждениях, в военной сфере. Получение городом Турткуль к 30-м годам XX века статуса столицы создало почву для наплыва представителей русской нации в город. Сегодняшние русские по причине смешанного проживания с местным населением хорошо владеют узбекским языком. Для детей русских семей функционируют русские классы в трех школах города Турткуля. Русский язык, в основном, используется в семейном кругу и в учебных заведениях. На улице, в общественных местах русские говорят на узбекском языке.

На территории Каракалпакстана русский язык в современный период существования языка представлен в формах: а) письменном литературном языке; б) устном литературном языке; в) вариантах русского языка в Каракалпакстане.

Письменная форма русского литературного языка используется в отраслях непромышленных сфер, где возможно управление использованием языка: в некоторых государственных органах управления (внутренних дел и государственной безопасности), образовании, средствах массовой информации (печати, телевидении, радио в ограниченной степени) и других. Его устная форма используется в школах, некоторых образовательных учреждениях.

В республике население русской национальности составляет чуть больше 10500 человек. То, что русский язык является одним из мировых языков и то, что у большинства молодежи усилился интерес к изучению русского языка, напрямую связано с тем, что в последние годы все больше молодежи хочет учиться и работать в России.

Представители местной национальности также отдают своих детей в русские дошкольные учреждения, в русские классы средних общеобразовательных школ. В Каракалпакстане количество учащихся, получающих образование и воспитание в русских классах или школах достигло 37688, это составляет 11,6 % от общего количества

учеников. Ученики, обучающиеся на русском языке в 1-11-х классах, в основном обучаются в городе Нукусе и 6-ти районах. На долю этих 6-ти районов и города Нукуса приходится 93,7 % от всего количества учащихся, обучающихся на русском языке. Так, обучаются в городе Нукусе 22777 (60,5%) учащихся, Чимбайском районе – 2228 (6,0%) учеников, Кунградском районе – 3099 (8,3%) учеников, Тахиаташском районе – 1724 (4,6%) учеников, Ходжейлийском районе – 3081 (8,2%) ученик, Берунийском районе – 1313 (3,9%) учеников, Турткульском районе – 831 (2,2%) ученик.

В академических лицеях и профессиональных колледжах обучаются 1306 учеников. В высших учебных заведениях по направлению подготовки “бакалавр” обучаются: в Каракалпакском государственном университете имени Бердаха – 539 студентов, Нукусском государственном педагогическом институте имени Ажинияза – 812 студентов, Нукусском филиале Ташкентского педиатрического медицинского института – 264 студента, Нукусском филиале Ташкентского университета информационных технологий – 197 студентов, всего – 1812 студентов, то по направлению подготовки “магистратура” обучаются 12 магистрантов [5].

Каракалпакский вариант русского языка, являющийся формой, имеющей свою диалектную особенность, используется в семейно-бытовом кругу, в качестве разговорного языка в сферах производства. В его составе встречаются элементы каракалпакского, казахского, узбекского языков.

Русский профессионально-технический язык в Каракалпакстане встречается нечасто. Профессионально-технический язык в каракалпакском, узбекском языках встречается в формах заимствований русских элементов. Существование профессионально-технического русского языка в качестве отдельной сферы сложно проследить, так как коллективов, состоящих только из одних русских сотрудников, в Каракалпакстане вообще не встречается. На предприятиях, где работают представители русской национальности, их количество составляет не более 0,5-0,6% от общего количества сотрудников.

С точки зрения социального языкознания развитие средств массовой информации - печати, радио, телевидения для эволюции языка имеет огромное значение. Так как они усиливают влияние литературного языка на язык широких народных масс. В Каракалпакстане русский язык активно используется и в средствах массовой информации.

В настоящее время в Каракалпакстане издаются 17 центральных газет. 14 из них печатаются на каракалпакском, 1 на узбекском, 1 на русском, 1 на туркменском языках. 2 газеты издаются на каракалпакском и узбекском языках («Гулойим», «Истиқлол ва қонун»), 2 газеты на каракалпакском, узбекском и русском языках («Ғэзийне», «Тинчлик соқчиси»), 2 газеты на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках («Устаз жолы», «Кэсиплик билимлендириў»).

В данное время радиопередачи транслируются в течение 7,5 часов, и основная их часть ведется на каракалпакском языке. Для информации на узбекском и русском языках отведено по 10 минут. На казахском и туркменском языках центральные радиопередачи не ведутся. Организован и негосударственный радиоканал «Нукус - FM», он тоже функционирует на каракалпакском языке.

В настоящее время Каракалпакское телевидение ведет систематические передачи в объеме 18 часов. На узбекском и русском языках представляются 10-ти минутные информационные передачи «Хабар». В месяц три раза представляются передачи «Олтин остона», «Мой любимый край», «Алтын аймақ» на узбекском, русском и казахском языках, а передача «Кўнглимдаги дур ёки портретга чизгилар» транслируются 1 раз в месяц на узбекском языке.

В годы Независимости социально-политические, бытовые отношения, отношения различных уровней осуществляются на каракалпакском языке. Связи с официальными и физическими лицами, прибывшими из зарубежных стран, устанавливаются на каракалпакском языке, а при необходимости переводятся на иностранные языки.

Собрания, советы и симпозиумы, семинары, курултай и сходы проводятся на каракалпакском языке. На подобных собраниях представители местной национальности без проблем могут изъясняться на узбекском, казахском, туркменском языках, свободно используется и русский язык.

Поскольку в республике основным государственным языком считается узбекский язык, официальные документы, предназначенные для функционирования на территории Узбекистана готовятся на узбекском и русском языках, а документы, предназначенные для функционирования на территории Каракалпакстана – на каракалпакском языке. Документы, договора, отправляемые в другие государства, на предприятия на территории других государств составляются в основном на русском, а при необходимости, на английском языках.

В заключение можно отметить, что в Каракалпакстане нет никаких ограничений для функционирования и развития русского языка. Русский язык употребляется, в основном, в сфере образования, отчасти в сфере массовой информации, в сферах социально-политических отношений, в разговорной и коммуникативной сферах различных уровней. Для русскоязычного населения, проживающего в республике, созданы все условия для получения среднего и высшего образования на родном языке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Умаров Е. Экономическая и социальная география Каракалпакстана. – Нукус: «Каракалпакстан», 2014.
- 2 Абдумажидов Г. Комментарии к закону «О государственном языке Республики Узбекистан. – Ташкент: Адолат, 2004. - С. 12-13.
- 3 Уразбаева Р.Дж. Из истории высшего и среднего специального образования в Каракалпакстане. – Нукус, 1994. - С. 4.
- 4 Кошанов К.М. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области номинативной лексики. - Нукус: Каракалпакстан, 1989. - 147 с.
- 5 Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари.
- 6 Белл Р.Т. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы. – Москва: Международные отношения, 1980. - 316 с.
- 7 Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. – Москва: «Наука», 1977. - 382 с.
- 8 Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы. – Москва: «Наука», 1978. - 176 с.

ТҮЙІН

Мақалада Қарақалпакстан Республикасында қолданыстағы тілдердің, оның ішінде орыс тілінің әлеуметтік функциялары қарастырылған. Конституцияда өзбек және қарақалпак тілдері ресми тілдер ретінде белгіленгені, білім беру жүйесінде қолдануға шектеулер жоқ екендігінен ақпараттар береді. Өзбекстаннан басқа елдерде орналасқан басқа кәсіпорындарға жіберілетін құжаттар, келісім-шарттар негізінен орыс тілінде болуы керектігіне назар аудартады. Жалпы, мақала белгілі бір дәрежеде Қарақалпакстандағы орыс тілінің әлеуметтік функциялары туралы түсінік береді.

RESUME

The article is devoted to the social functions of languages operating in the Republic of Karakalpakstan, including the Russian language. In the Constitution, the Uzbek and Karakalpak languages are marked as state languages. However, in the republic there are no restrictions in the use of non-state languages, as a means of communication used in the education system. It is pointed out that documents and contracts sent from Uzbekistan to other enterprises located in the territory of other states should be mainly in Russian, communication with foreign officials and individuals in most cases is maintained in Russian. The article, to a certain extent, gives an idea of the social functions of the Russian language in Karakalpakstan.

М.Т. Куштаева

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Қазақ тіліндегі мәдени концептілердің танымдық негіздері

Аннотация

Мақалада этностың ұлттық ерекшелігін, таным-түсінігін, ой-өрісін – мәдени болмысын танытатын лексемалар (атауларды) "мәдени концепті" ретінде когнитивті тұрғыда қарастырылған. «Мәдени концепт» аясы жинақтаушы заттық лексиканың есебінен кеңейеді. Кейбір заттар мен құбылыстардың атаулары жекелеген ұлттың өзіндік менталитетіне байланысты ерекше концептілік мәнге ие болып, таңбалаушы тілдік бірліктер негізінде мәдени компоненттерімен ерекшеленетіндігі сипатталған.

Түйін сөздер: материалдық, рухани мәдениет, мәдени концепті, тірек концептілер, лингвомәдени бірлік, семантикалық өріс, концептілік өріс, дерексіз сөздер

Бүгінгі күнде қандай да болмасын тіл – жалпы адамзаттың баға жетпес құндылығы деп танылатын көзқарас өркениетті қоғамның негізгі қағидаларының біріне айналды. Жалпы алғанда, тіл дүниетанымның құралы, ойлаудың ұғым, түсінік, пайымдау тәрізді түрлерінің объективтенуі болып табылады. Сонымен қатар тіл қоғамдық сананың түрлерін қалыптастыруымен қатар өз кезегінде оған әсер етеді. Ал әрбір тарихи кезең, қоғамдық құбылыстар тілде өз таңбасын қалдырып отырады. Тіл қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістердің айнасы іспетті. Осымен байланысты тілдік жүйенің құрылымдық бірліктері тек лингвистиканың ғана емес, этностану, әлеуметтану, мәдениеттану, елтану т.б. нысанына (объектісіне) айналып отыр. Ендігі кезекте лингвистика ғылымы да өзінің зерттеу объектісін әлдеқайда кеңейте түсті. Елтану, мәдениеттану сияқты тіл білімі салаларын басқа ғылым салаларымен байланыста қарау – тіл ғылымындағы бүгінгі таңдағы негізгі бағыттардың бірі. Тілдік жүйенің құрылымына тереңдеп барудың, ұлттық тілдің табиғатын шынайы танудың бір жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын элементтерді, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау болса, екінші

жолы - оларды тілдік емес мәнділіктермен, яғни ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір-бірімен тығыз байланыста қарау болмақ. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік бірліктер (лексика-фразеологиялық жүйе) ақиқат өмірді, ойлау мен тілді ұштастыратын категория ретінде танылады.

Осы айтылғандармен байланысты бағыттар бүгінгі күннің жаңалығы болғанымен, бұлардың жекелеген мәселелері қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов еңбектерінде кездеседі. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі этнолингвистика ғылымы саласындағы ғылыми-теориялық алғышарттары Ә.Т. Қайдар, Е. Жанпейісов, М.М. Копыленко, Ж. Манкееваның зерттеулерінде жасалды. Сондай-ақ Р. Сыздық, Ш.Ш. Сарыбаев, С. Омарбеков, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов, О. Нақысбеков, Б. Қалиев, Ө. Айтбаев т.б лексиколог ғалымдардың жүйеленген, талданған материалдарында этностың материалдық, рухани мәдениетіне байланысты аса мол деректер жинақталған.

Кез келген халықтың алыс замандардан бері қалыптасқан өзіндік болмыс-бітімі, салт-дәстүрі, материалдық және рухани мұралары — сол халықтың ғұмыр жолының айнасы. Өткен замандардан жеткен мұралары бүгінгі ұрпақ үшін тек тарихтың қарапайым куәгері ғана емес, сонымен бірге қазіргі сан тарау мәдениетіміздің бой көтерген берік тұғыры да.

Адам баласының таным-түсінігі толысқан сайын өзіне дейінгі ұрпақтар жасаған материалдық және рухани мұраларды зерттеп, игеруге деген қажеттілігі арта түспек. Бүгінгі тандағы ғылыми түсінік ғылымды да, әдебиет пен өнерді де, ел-жұрттың білім өрісі мен сауатын да, ойдың оралымдылығы мен тілдің құнарын да, материалдық және рухани қажеттіліктердің деңгей-дәрежесін де, ең арғысы талғамның татымына дейін мәдениеттің аясына сыйғызады. Демек, "мәдениет дегеніміз адамзат баласының ақыл-ойы мен маңдай терісінен туындаған жетістіктердің бәрін қамтиды" [1, 14]. Әрине, "мәдениет" атауының мәні кең. Материалдық, рухани мәдениет деп екіге бөлудің өзінде де шарттылық бар. Осы тұрғыда базалық материалдық мәдениетті танытатын атауларды (солардың бірі «шаңырақ», «тары», «бесік», «сәукеле» т.б. лексемалар) концепті түрінде тануға болады. Әсіресе, этностың ұлттық ерекшелігін, таным-түсінігін, ой-өрісін, яғни бір сөзбен айтқанда, мәдени болмысын танытатын лексемаларды (атауларды) "мәдени концепті" ретінде когнитивті тұрғыда қарау қажет. Сондықтан да "мәдени концепті" когнитивті лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр.

Когнитивті лингвистика, метафораның когнитивті теориясы – ғаламның тілдік бейнесінің концепциялар тұрғысынан тіл-білімді жүйелеу мен құрудың құралы. Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және (немесе) ассоциациялық өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивті және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді. Біз бұдан "мәдени концепті" деп танылатын лексеманың концепт құрудағы өзінің лексиконы, синонимдік қатары, ассоциациялық байланысы бар және семантикалық өрісі кең атауларды, соның бірі "шаңырақ", «сәукеле», «бесік», өсімдік атауларының бірі – «тары» лексемасын концепт ретінде танимыз.

Бұл тұрғыда зерттеуші Б. Қалиев өсімдік атауларының жаңа сөз жасауға, ауыс мағыналар туғызуға, идиома, фраза қалыптастыруға және түрлі мақал-мәтелдер, жұмбақтар, метафоралық теңеулерге ұйтқы болатынын, кісі аттары мен жер-су атаулары жасайтынын айта келіп, сөздік қордың қатарынан маңызды орын алатынын атап көрсетеді [2, 15]. Сонымен бірге ғалымның аталмыш еңбегінде қазақ тілінде ежелден келе жатқан өсімдік атауларының халық тілінің лексикалық қорының байлығы екендігі және жалпы өсімдікке қатысты лексиканың этнолексикалық сипаты, оған қатысты этностың материалдық, рухани таным дүниесіндегі белгілерді тануға негіз болатыны байқалады. Бұл ойымызды "шаңырақ", «сәукеле», «бесік» лексемалары да деректей алады. Демек, « мәдени лексемалар - ұлттық рух пен талғам негізінде ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшелігіне сай технологиялық процесс нәтижесінде өз мәні мен атқаратын қызметіне

сай сөзтудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретіндегі материалдық өндіріс пен мәдени туындылар атаулары» [3, 35].

"Концепт" терминінің теориялық негіздері Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, Н.К. Рябцева, В. Айрапесян, В.В. Колесов, В.А. Маслова, А.Я. Гуревич, А. Вежицкаяның еңбектерінде әр қырынан қарастырылады. Н.Д. Арутюнова мәдени концептілер туралы былай дейді: "... каждое из этих слов обладает своими законами, сочетаемости, своим лексиконом, фразеологией, риторикой и шаблонами, своей областью референции, и поэтому, описывая и анализируя "язык" каждого культурного концепта, мы открываем доступ к соответствующему понятию" [4, 51].

Концепт сөздердің терминдік мағынасы - әр ғылым саласында әртүрлі. Адам күнделікті өмірде тағдыр, шындық, парыз, абырой, бостандық, еркіндік т.б. сөздерді қолданса да, олардың мағынасын анық түсіндіре алмауы мүмкін. Ол сөздердің беретін ұғым-түсінігін түсіндіру адамның тілді білу тәжірибесіне қарай әртүрлі болады.

Концепт сөздердің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке бір адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады. Бұл сөздер рухани мәдениеттің басты-басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, сонымен бірге олардың мән-мағынасын да қамтиды. Рухани-мәдени сөздердің лексикалық мағыналарын анықтау - жаңа үстеме мән-мағынаның ашылуына септігін тигізеді. Бұл өз кезінде бұрынғы түсіндірмелерді жаңа қырынан бағалауға әкеледі.

Өсіресе, тірек концептілер (тірек сөздер) - мәдениеттің бір элементі, сонымен қатар он түсінудің де кілті. Олар мәдениетті өз ішінен ұғынуға көмектеседі.

Бұл сөздердің жаңа мағыналарының пайда болу механизмдерін тану арқылы, біз сол мәдениеттің өзін тани аламыз. Тірек концептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, оның қазіргі өмірдегі жай-күйін білеміз. Р.С. Сүгірбекова: "В этом смысле термин "концепт" уместен и представляется довольно удачным: в одном термине концентрируется и принцип анализа слова с точки зрения его культурной значимости, и принцип анализа культуры посредством изучения ее наиболее существенных понятий [5, 12], - дейді.

Алайда, осы жерде "мәдени концепт" деп қандай сөздерді танимыз деген сұрақ тууы мүмкін. Н.Д.Арутюнованың ойынша, "мәдени концепт" - философиялық, этикалық ұқсас терминдер. Бұл сөздер таңбалайтын ұғымдарды философиялық, этикалық ғылыми зерттеулер қарастырады. Сөйтсе де, ол сөздер кез келген тілдің актив сөздік қорына кіреді, яғни сол тіл өкілінің әрқайсысына түсінікті мағынада қолданылады [4, 117-129].

Осы мәселе төңірегінде В.А. Маслова мәдени ақпарат тілдің номинативті бірліктері арқылы төрт тәсілмен: "мәдени семалар", "мәдени ая", "мәдени концептілер", "мәдени коннотациямен" берілетінін айтады. Мәдени концептінің кілті (ключевыми концептами культуры) тек жеке тілдік тұлға емес, сонымен қатар лингвомәдени таным тұрғысынан жалпы қоғамдағы экзистенционалды (англ. existential "имеющий (выражающий) значение бытия) мағыналы әлем бейнесінің өзегі болып табылатын тілдік бірліктерді айтады және мәдениеттің негізгі концептісіне ар, тағдыр, күнә, заң, бостандық т.б. дерексіз атауларды жатқызады [6, 14].

Д.С. Лихачевтің анықтауы бойынша, концептілер адамның санасында белгілі бір мағынаға сілтеме ретінде және адамзаттың жалпы тілдік тәжірибесіне поэтикалық, прозалық, ғылыми, әлеуметтік, тарихи т.б. нұсқаушы ретінде туындайды [7, 37].

А.Я. Гуревич мәдени концептілерді: "кеңістік", мәдени универсалды (эмбебаб/) универсальными категориями культуры) деп аталатын философиялық категория (мезгіл, кеңістік, себеп, өзгеріс, қозғалыс) және "мәдени категориялар" (культурные категория) деп аталатын әлеуметтік категориялар (бостандық, күк, әділеттік, еңбек, байлық, жекеменшік т.б.) деп екі топқа бөледі. В.А. Маслова бұдан үшінші бір топ "ұлттық мәдени

категорияларды" (категории националбной культуры) бөліп шығарған дұрыс деп көрсетеді [6, 51]. Мысалы, қазақтар үшін қонақжайлық, батырлық, ерлік, ұйымшылдық, еңбекқорлық т.б. ұғымдар мәдени концептінің ұлттық мәдени категорияларына жатады.

Концептілік өріске қатысатын, яғни құрамында «шаңырақ» лексемасы бар тілдік орамдар қатысты тірек ұғымдар - осы аталған мәдени концептілердің категориялары ретінде танылады. Бұл орайда қазақ халқының ертеден келе жатқан материалдық мәдениетін айғақтайтын, яғни халықтың материалдық мәдениетін танытатын атау ретінде және бірнеше концептінің құрылымдық элементі ретінде «шаңырақ» лексемасы мәдени концептіге жатады. Осы тұрғыда мәдени концептілер категорияларына қатысатын құрамында «шаңырақ» лексемасы бар тұрақты сөз орамдарында, яғни тірек немесе түйінді ұғым негізінде этностың мәдени, рухани болмысы бейнеленеді.

Сонымен бірге концептілерге талдау жасағанда әр тілде мәдени-ерекше (культурно-специфичных концептов) концептілер басым болады. Біз «шаңырақты» мәдени-ерекше концептіге жатқызамыз. Өйткені шаңырақ – ұлттың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын маңызды категориялардың бірі. Осыдан тілімізде «қасиетті қара шаңырақ», «ақ шаңырақ», «қара шаңырақ», сияқты т.б. тұрақты тіркестер туындап, әр тіркес мәдени концептілік өріске қатыса алады. Мұндағы «шаңырақтың» киіз үйдің төбесіндегі ең қасиетті, киелі бөлігі екені де белгілі. Шаңырақ «үй, отбасы» деген мағынаны да білдіреді. Жаңадан отбасын құрып, өмірге қол ұстасып бірге аттанған жастарға «Шаңырағың биік болсын!» деп бата береді. Бұл – құрған отбасының тұғыры берік, мәртебесі жоғары болсын деген сөз. Шаңырақ – киіз үй мен көк әлемнің арасын қосып тұратын қасиетті ұғым.

Қазақ шаңырағында әуелі әке, сосын ана осы отбасының ұстазы болмақ. Ата-анасы отбасында имандылыққа тәрбиелесе, ол бала тіл алғыш, адал, үлкен-кішіге қамқор болып өседі. Адамгершілік қасиет отбасы мүшелерінің бірін-бірі сыйлауынан, қадірлеуінен, әсіресе, баланың қартайған әке-шешелеріне қамқор болуынан көрінеді. Үлкен балалары отау тігіп, бөлек шыққанда ең кенже ұл (кіші ұлы) әкесімен бірге қалады. *Қара шаңырақ, үлкен үй* деп атайтын әкенің үйіне болашақта кенже ұл ие болып, қарттарды бағып қағатын, көне салт бүгінгі қазақ отбасыларында да сақталған. Ал үлкендері үйленіп үй болысымен еншілерін алып, бөлек шыққан. Жасы кіші болса да кенже иеленген үлкен үй басқа жасы үлкен туыстары үшін де қадірлі, қасиетті үй ретінде саналған. Әке-шешені асырау кенже ұлдың міндеті. Әкесі бар кезінде де немесе ол қайтыс болғаннан кейін де осы үй «қара шаңырақ» деп аталады. Бұл «үлкен үй» деген мағынаны білдіреді. Егер «қара шаңырақ» батыр, би, әулие, молда, сыйлы кісілердің үйі болса, онда сол ауылдың адамдары алыс сапарға шықса немесе алыстан адам келсе сол үйден ырым қылып дәм татады.

Әсіресе, "шаңырақ" атауы отбасы, жас отау, отбасы иесі т.б. әлеуметтік мәнділігі жоғары ұғымдарды білдіретін концепт жасауға құрылымдық элемент ретінде қатысады. Алайда, басқа атауларды неге концептіге жатқызбасқа деген ой туары сөзсіз. Бұл тұрғыда "шаңырақ" лексемасы — бірнеше концептінің құрылымдық элементі ретінде қатысатын әлуеті (потенциалы) өте күшті лингвомәдени бірлік. Өйткені тілімізде "шаңырақ" лексемасына қатысты сөздер, символдар, перифразалар, тұрақты теңеулер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, мәтін деңгейіндегі прецеденттер (аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер, жұмбақтар, ертегілер) мол. Бұл жоғарыда айтып кеткендей аталмыш лексема қазақ халқының дәстүрлі мәдени шаруашылығының болғанын айғақтайды.

Концепт сөздерді анықтау принциптері кей кездері субъективті түрде жүргізілуде. Мысалы, "Тілдің логикалық анализі" мәселесімен айналысушы топтың өкілдері көптеген концепт сөздерді "философиялық ғылыми категориялар" және "практикалық философия ұғымдарын беруші сөздер" деп шектеуге тырысады. Концепт сөздерге бұлай қарау оларды

бірнеше ондаған сөздерге ғана сыйдырады. Ал тілдегі қаншама мың сөздер, соның ішінде дерексіз ұғымдағы сөздер, сол ондаған концептінің аясына сыя бермейді.

А.Н. Мороховский дерексіз лексиканы мәдени сөздерге, ғылыми терминдерге және идеологиялық сөздерге қарама-қарсы қояды. Автордың ойынша, бұл үш топтағы сөздердің семантикасын бөлу себебі, біріншіден, атқаратын қызметінің, екіншіден, пайда болу тәсілдерінің, үшіншіден, беретін ұғымдарының әртүрлілігіне байланысты.

Ғылыми терминдерді жеке тұлғалар жасайды, олардың алға қоятын міндеті - жаңа идеялар мен концептілерге ат қою, олар ғылыми түсінікті қамтиды. Мәдени сөздерді әлеумет жасайды, олардың міндеті - тілдегі кейбір түсініктерді, ұғымдарды сол әлеуметте бар концептілерді орнықтыру, олар рухани сананы, түсінікті қамтиды. Идеологиялық сөздерді жекелеген тұлғалар дүниеге әкеледі, әлеумет оны қабылдайды. Олардың міндеті - үгіт-насихат, тапсырма және иллюзиялық түсінікті, яғни болмысты әсерлеп түсіндіруді қамтиды [8, 55]. А.Н. Мороховскийдің көзқарасы бойынша, мәдени сөздердің терминдерден айырмашылығы мынада: терминдер бір тілден екінші тілге оңай ұғынылады, ал мәдени сөздерді екінші бір тілге дәл аударып беру үлкен қиындықтар туғызады, себебі олардың әрқайсысында сол ұлт мәдениеті, менталитеті бейнеленеді.

Біздіңше, дерексіз сөздердің өзі де концепт (мәдени сөздер) бола алады. Өйткені олардың мағынасы да қандай да бір рухани мәдени ұғымды береді. Сондай-ақ сөздердің "мәдениленуі" рухани немесе дерексіз категориялардың негізінде ғана емес, сонымен бірге әдет-ғұрыпты сипаттайтын, адамның жекелеген қасиеттерін білдіретін сөздердің (тұрмыс, мінез-құлық, кедейлік, батырлық т.б.), тіпті нақты іс-әрекеттердің (ән салу, суға жүзу, аңға шығу, балық аулау, егін салу) негізінде де жүзеге асады. Жекелеген халық үшін бұл сөздер жалпы мәдени мағынаға ие бола алады. Өйткені олар қандай да бір мәдени ерекшелікті білдіреді

Мәдени концепт сөздердің аясы нақты, жинақтаушы заттық лексиканың есебінен кеңейе алады. Мысалы, "үй", "отбасы", "соғыс", "қару", "қайың", "тары" т.б. көптеген өсімдік пен жануарлардың, тұрмыстық заттар мен құбылыстардың атаулары жекелеген ұлттың өзіндік менталитетіне байланысты ерекше концептілік мән алуы ықтимал.

Сөйтіп, заттар мен құбылыстарды таңбалаушы тілдік бірліктер мәдени компоненттерімен ерекшеленеді. Мысалы, американдықтар үшін жүгері – сыйлы қонаққа даярланатын тағам болса, орыс халықтары үшін картоп, қазақ ұлты үшін тары – күнкөріс көзінің бірі, «шаңырақ» отбасының баспанасы. Бұлар – жай ғана атаулар емес, мәдени мазмұнға ие атаулар.

Сөздердің мәдени концепті қатарына енуі олардың прагматикалық, семантикалық сипаттарына байланысты. Біз концепт сөздерді мәдениеттің екі жағы іспетті материалдық және рухани мәдениеттің өзара байланысы ретінде қарастыру бағытын ұстандық. Рухани, материалдық мәдениетті жан-жақты әрі терең танымдық зерттеу - тілдегі сөздерді концептіге жіктеуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейдімбек А. Сонар. – Алматы, 1989. – 352 б.
- 2 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988.
- 3 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Арыс, 2008. – 15 б.
- 4 Арутюнова Н.Д. Образ (опыт концептуального анализа) // референция и проблемы тестобразования. – Москва, 1998.
- 5 Сугирбекова С.Р. Концепты контраста в романе Д.М.Достаевского «Преступление и наказание». Канд. Дисс. – Алматы, 2001.
- 6 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – Москва: Наследие, 1997. - 268 с.

- 7 Логический анализ языка: Культурные концепты. – Москва: Наука, 1991. – 199 с.
- 8 Мороховский А.Н. «Культурные» и «некультурные» слова // Концептуальный анализ: методы, результаты, перспективы. – Москва: Наука, 1990. – 213 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются когнитивный аспект национальной идентичности, познание, идея лексемы (название), которые отражают культурную реальность, представленную в «культурном концепте». «Культурный концепт» расширяется через конкретную материальную лексику. В статье сделаны выводы о том, что названия некоторых вещей и явлений характеризуются особым концептуальным значением по отношению к национальному менталитету, отличаются культурным компонентом и проявляются на основе символических языковых единиц.

RESUME

The author of the article considers the cognitive view of national identity, cognition, idea, i.e. the lexeme (name), which reflects cultural reality, is a “cultural concept”. The concept of "cultural concept" is distributed through a specific, accumulating material dictionary, that is, some things and phenomena are characterized by a special conceptual value in relation to the identity of a specific national identity and are distinguished by their cultural component based on symbolized language units.

Р.Ш. Бердалиева

Международный казахско-турецкий университет
им. Х.А. Ясауи,
канд. филол. наук, и.о.доцента

Невербальная система общения: волосы как особый класс соматических объектов

Аннотация

Статья посвящена исследованию понятия волосы как одного из классов соматических объектов в невербальной модели общения. В статье особое внимание уделяется таким характеристикам объекта волосы, как длина, форма, размер и объем, а также способам их выражения в русском и казахском языках. Невербальная семиотика как наука о знаковой системе невербальных средств общения рассматривает волосы как знак, позволяющий делить людей на классы в зависимости от признаков их волос. Это такие признаки, как пол, возраст, социальный статус человека, его место проживания, расовая и этническая принадлежность. Семиотическая концептуализация волос дает возможность рассматривать отличительные признаки невербального общения в разных языковых культурах.

Ключевые слова: невербальная семиотика, соматический объект, концептуализация, невербальный признак, волосы, форма, объем, знаковая система.

Как известно, в человеке есть четыре важнейшие системы, обеспечивающие его жизнедеятельность. Это ментальная система, или разум, психическая (психологическая) система, или дух, душа, телесная система, в которую входит тело человека, части тела, телесные жидкости, покровы, органы и, наконец, разновидности защитной системы - совесть, жизненные позиции и убеждения, моральные и нравственные принципы и критерии, социальные связи и др.

Все перечисленные системы тесно связаны друг с другом и активно взаимодействуют на разных этапах жизни человека, так что нарушения в деятельности одной из них обычно приводят к сбоям в работе остальных. Компоненты систем составляют основной предмет изучения и описания самых разных естественных и гуманитарных наук, включая лингвистику и семиотику. Однако лингвистов и специалистов в области семиотики интересуют не сами объекты, входящие в системы,

не свойства объектов и не внутреннее строение и инструментарий систем, а представления о них людей.

Изучая, как в конкретном естественном языке и в соответствующем ему невербальном знаковом коде выражаются взгляды, мысли и чувства обычных людей, то есть людей, не обладающих специальными знаниями, ученые строят так называемую наивную семиотическую концептуализацию данного фрагмента действительности. По сути, такая концептуализация является моделью того, как видит данный фрагмент обычный носитель языка. При построении такой модели исследователи обращают основное внимание на существенные объекты и свойства, относящиеся к интересующей их системе человека или к данному фрагменту мира, отделяя ядерные элементы от периферических [1, 46].

Волосы являются одним из элементов класса соматических объектов, который мы ранее назвали *покровами*. В этот класс наряду с волосами входят также кожа (кожный покров) и ногти (роговой покров). Волосы различаются в зависимости от самых разных характеристик и, прежде всего, от места их расположения на теле. Есть волосы на голове, а есть волосы на лице, и эти волосы уже имеют специальные обозначения – *брови, щетина, борода, усы, бакенбарды*. Наконец, есть волосы, расположенные на разных местах тела, ср. *подмышечные волосы, лобковые волосы* и некоторые другие.

Основное значение слова *волосы* можно представить как «тонкие нити, прикрепленные одним концом к голове». Типичное употребление этой лексемы можно проиллюстрировать примером *Я нашла у себя пять седых волос. Мен бес агарған шапты таптым*.

Предложенное толкование лексемы *волосы* отражает только одно из возможных наивных представлений людей о волосах. Это толкование совпадает с описаниями, содержащимися в словарях. Так, В.И. Даль понимает под *волосами* «роговистые, трубчатые нити, растущие на теле человека и большей части млекопитающих» [2, 86].

В казахском языке существует огромное количество возможных словосочетаний со словом «шаш» - волосы. Например, 1) волосы (*на голове*), ақ шаш → седые волосы, алтын шаш → златовласый; светловолосый, бұйра шаш → кудрявые волосы, жұмсақ шаш → мягкие волосы, дудар шаш → взлохмаченные волосы, қара шаш → черные волосы; черноволосый, қарын шаш → утробные волосы (*волосы новорожденного*), қолаң шаш → длинные роскошные волосы, қысқа шаш → короткие волосы, самай шаш → волосы на висках, самай шашы ағарған → поседевший в висках, сары шаш → светловолосый; русский, сұмбіл шаш → блестящие волосы; шелковистые волосы, төбе шаш → волосы на макушке; хохол, ұзын шаш → длинные волосы, шаш алу → сбрить волосы, шаш қию → стричь волосы, шаш қою → отрастить волосы, шаш қыстырғыш → приколка, шаш тарау → расчесывать волосы, шаш түйрегіш → шпилька, шаш үлгісі → прическа, шашынан тарту → таскать за волосы. 2) косы - өрілген шаш → заплетенные косы, шаш жаю → этн. распустить косы (*в знак траура*), шаш жию → этн. заплетать в косы (*распущенные в трауре волосы, после сорока дней со дня смерти мужа*), шаш өру → заплетать косы. 3) фразеологические обороты со словом «шаш»: бершегі шашынан көп → долгов больше, чем волос на голове, пайдасы шаш етектен → пользы очень много, төбе шашы тік тұрды → у него волосы стали дыбом, шаш ал десе, бас алу → погов. ему велишь брить волосы, а он снимает голову (*перестарается*), шаш етектен → фраз. в изобилии, шаш жұлу → рвать на себе волосы (*в знак траура*), шаш қырқу → этн. отрезать косы (*в старину в качестве наказания женщину позорили отрезанием кос*) шаш сипатар → этн. подарок жениха при первой встрече с невестой (*букв. плата за поглаживание волос невесты*), шашы жетпеу → неисчислимо количество, шашынан көп → фраз. хоть отбавляй (*букв. волос на голове*).

Подчеркнём, что отдельные смысловые компоненты, которые содержатся во всех приведённых выше словарных толкованиях, отражают наивную картину мира. Говоря о волосах, люди отмечают, прежде всего, их размер и форму, поскольку эти характеристики

волос, наряду с цветом, определяют важнейшие эстетические свойства внешнего облика, или *наружности*, человека, такие, как его ухоженность или неряшливость, привлекательность или невзрачность, красота или неприглядность.

Размер волос указывает на их количество, возможно, вместе с некоторыми дополнительными характеристиками волос или их обладателей. Описывая число волос на голове, как правило, говорят об их *объёме*, *густоте* или просто отмечают, что у человека *много волос* [3, 32].

Признак «объём» определён не для всех соматических объектов, например, в повседневной речи не говорят об объёме внутренних органов, об объёме глаз, ушей и др. Признак «объём» характеризует те соматические объекты, которые имеют круглую или округлую формы. Например, *объём талии, груди, шеи, бёдер*. Однако признак «объём» приписывается не только объектам таких форм. В частности, говорят и об объёме волос; большое количество волос на голове образует форму большого объёма: *Я что-то не верю всем этим средствам для придания объёма волосам*.

Относительный размер волоса - это его «длина» и «толщина». Для обозначения длины волос в русском языке употребляются, во-первых, обычные сочетания, такие как *длинные волосы* и *короткие волосы*, а также синтаксически более сложные конструкции, например, *небольшие по длине волосы*. Средний по длине размер волос, как это часто бывает, в русском языке не имеет выражения. В казахском языке также для обозначения длины волос употребляются обычные сочетания, как например, *ұзын шаш*, *қысқа шаш*. Средний по длине размер волос в казахском языке также не имеет выражения. В казахском языке не употребляется выражение *орташа шаш*.

Во-вторых, длину волос можно передать при помощи особых синтаксических единиц, получивших название конструкций уровня. В них значение размера волос передаётся косвенно, а именно: через соотносительное расстояние волос от головы до некоего соматического объекта, обозначающего уровень длины, например, *волосы до плеч, до пояса, до колен, до пят и т.д.* В казахском языке *шашы иыққа дейін*, *шашы беліне дейін*, *шашы аяққа дейін*.

Характеризуя размер волос, говорят также об их толщине, несмотря на то, что волосы являются «тонкими нитями». В текстах мы можем встретить фразы типа *У него толстые волосы*, *У неё тонкие волосы* (казахск. *қалың шаш*, *жұқа шаш*). Значимым для характеристики волос является также обозначение изменения их длины. У совсем маленьких детей волос очень мало, они очень короткие, и такие волосы часто называют *волосики* (казахск. *мамық шаш*). На протяжении жизни человека волосы на голове постоянно растут и *волосики* становятся *волосами* [4, 25].

Когда волосы становятся слишком длинными, их *стригут*, *подстригают*, в общем, *укорачивают*. А для увеличения длины волос их *отращивают* или искусственно *наращивают*. В казахском языке существуют эквиваленты *шаш кесу*, *шаш қырқу*, *шаш қысқарту*. При увеличении длины волос применяются выражения *шашты өсіру*. Мужчин, у которых полностью выбриты волосы на голове, называют *бригоголовыми* (*ұстарамен алу*).

Говоря о размере волос, часто используют слово *густые*, которое передаёт одно из возможных значений признака «густота волос» (казахск. *қалың шаш*). Густота волос – это такая их характеристика, которая говорит о степени расположения их друг к другу. Наряду со значением *густой*, признак «густота волос» принимает также значения *редкий*, *жидкий* и некоторые другие. В казахском языке также имеется антонимичное понятие густоте волос: *сирек шаштар*, *сұйық шаштар*.

Близость пространственного расположения объектов друг к другу на ограниченном участке обычно создаёт впечатление об их большом количестве на этом участке. Можно привести пример использования слова *густой* с другими словами, например, *густой лес* – «близко расположенные друг к другу деревья», что создаёт впечатление их большого

количества на данном пространстве, *густой кустарник, густая трава* (в казахск. *қалың орман, қалың бұта, қалың шөп*). Мы можем заключить, что *густые волосы* – это «волосы, расположенные близко друг к другу», из-за чего создаётся впечатление, что их много.

Большое количество волос на голове и густота их расположения в норме представляют собой особую эстетическую ценность, поскольку и большое количество волос на голове, и густота украшают человека (в противоположность малому количеству волос и редким волосам). Например, в казахском языке *Қалыңдықтың шашы әрі қалың, әрі ұзын екен*.

Для характеристики волос не менее важным признаком, чем размер, является признак формы. Форма волос бывает *естественной* или *искусственной*. Из форм волос выделим вьющуюся форму. Волосы могут *витья* самостоятельно, обычно с рождения, обычно они имеют форму скрученной спирали. Такие волосы называют *кудрявыми, курчавыми* или *кучерявыми*. Это всё синонимичные прилагательные, обозначающие одинаковую форму волос, безразлично, естественную или искусственную, однако у этих слов разный словообразовательный потенциал. В казахском языке всем перечисленным синонимичным прилагательным имеется один эквивалент *бұйра шаштар*.

Волосы специально *завивают* (*бұйралау*), *укладывают* (*сәндеу*), *накручивают* (*бұрау*), *заплетают* (*өру*), *зачёсывают за уши* (*құлақ артына тарау*), *собирают резинкой* (*резенкеге жинау*) и др.

Далеко не все обозначения действий с волосами известны, например, такие слова, как *химия* (*химическая завивка*), *наращивание волос* или *биозавивка* описывают действия, содержание которых понятно далеко не всем людям [5, 256].

Как естественная, так и приобретённая форма волос могут меняться под действием целого ряда факторов – внешних, например, климатических условий, природных явлений, жизненных обстоятельств, и внутренних – возраста, болезней, эмоциональных состояний и др.

Помимо размера и формы, волосы характеризуются цветом и отдельными оттенками цвета. Цвета волос в большинстве европейских языков, включая русский, имеют специфические наименования. К примеру, сочетания *каштановые волосы* (*сарғылт шаш*), *рыжие волосы* (*жирен, қызыл шаш*), *русые волосы* (*ақ сары шаш*), где прилагательные при слове *волосы* выражают значение цвета. А такие сочетания, как *светлые волосы* (*ашық шаш*), *тёмные волосы* (*қарақоңыр шаш*) или *тусклые волосы* (*көмескі шаш*) – это всё обозначения другого признака, хотя и близкого к цвету, а именно оттенка волос. Оба признака лежат в основании хорошо известной классификации людей: *блондин*, («светловолосый человек»), *брюнет* («темноволосый человек»), *шатен* («человек с каштановыми волосами») или *рыжий* («человек с волосами светло-оранжевого цвета»).

Как хорошо известно, при языковом выражении признаков соматических объектов широко используется метонимия, в частности синекдоха, и обозначение цвета волос здесь не исключение: *каштановые косы, белокурая голова, рыжий мальчик* – здесь прилагательные семантически относятся к волосам, а синтаксически присоединяются к существительным *косы, голова* и *мальчик*.

Выделенными в русской и казахской культуре являются также *седые* волосы. Людей, обладающих такими волосами, называют *седоволосыми* (*ақ шашты*). Как правило, седые волосы появляются у пожилых и старых людей, однако такие волосы свидетельствуют не только о солидном возрасте человека, но и о его большом жизненном опыте, житейской мудрости и благородстве. Точно так же сочетание *дожить до седых волос* отражает не только объективную характеристику цвета волос, но и положительную оценку говорящим обозначаемого события. Иными словами, толкование данного сочетания, помимо объективного содержания, включает в себя указанный оценочный компонент.

Седые волосы часто называют *сединой* (*қырау түсті*), однако смысл сочетания *седые волосы* не полностью тождественен смыслу слова *седина*. (В бороде и усах появилась седина → сақал-мұртқа қырау түсті).

Однако сочетания *седые волосы* и *седина*, на наш взгляд, различаются смысловыми акцентами: в слове *седина* он делается не на цвете волос, а на определённых свойствах людей, обладающих седыми волосами. Седые волосы могут появиться и у сравнительно молодых людей, и в этом случае причиной их появления является не жизненный опыт человека или мудрость, а болезни или испытываемые человеком сильные негативные эмоции – общие (стресс, переживания) и частные (страх, ужас, горе и некоторые другие). Говорят: *Сколько он пережил! Неудивительно, что у него появились седые волосы.*

Устойчивая смысловая связь седины и пожилого возраста особенно хорошо видна в следующих сочетаниях: *дожить до седин* (казахск. *Самайды ақшалды*) и *седина в бороде – бес в ребро* (казахск. *Сақалың ағарса да, сайтаның қалмайды*). Последнее высказывание применяется к пожилым мужчинам, испытывающим сексуальное влечение к молодым женщинам. Такое поведение оценивается как нарушающее общественные нормы и этикет.

Если судить по текстам современного городского фольклора, в русской культуре выделенным является также значение *светлый* признака «оттенок волос», который сочетает в себе физическую характеристику «цвет волос» и социальную характеристику «пол человека». Например, слово *блондинка*, в своём исходном значении обозначающее «женщину, обладающую светлыми волосами», сегодня приобрело новое значение, а именно: номинация *блондинка* используется по отношению к наивной, легкомысленной и глуповатой девушке. В этом значении слово широко представлено в текстах определённых жанров – в анекдотах, шутливых историях, юморесках и др. В них блондинки предстают людьми наивными, глупыми, постоянно попадающими в затруднительные и щекотливые ситуации, с которыми либо вообще не могут справиться самостоятельно, либо, если и справляются, то с большим трудом или с чьей-то посторонней помощью [6].

В казахской культуре красота девушки определяется темной окраской волос, например, самыми красивыми считаются девушки с черными как уголь волосами: *Қыздың шашы қап-қара*.

В вопросе фразеологических соматизмов следует отметить, что и в русской и в казахской культуре имеются одинаковые по своему значению эквивалентные соматизмы, например, оборот *рвать на себе волосы* является ярко выраженным носителем символических представлений, связанных с волосами. Он является частью устойчивого выражения *будешь рвать на себе волосы*, которое по своему значению близко выражению *будешь кусать локти*. Обе единицы означают «будешь жалеть о том, что сделал». *Смотри, упустишь шанс, потом волосы на себе рвать будешь, да будет поздно*. Здесь чувства, которые человек испытывает, попав в определённую ситуацию или пребывая в некотором состоянии, по силе и характеру сопоставляются с физической болью, которую может испытывать человек, когда ему вырывают волосы, либо когда он сам это делает. В казахской культуре *рвать на себе волосы* означает боль, утрату, горе [7, 27].

Так, представители целого ряда мировых культур, испытывая большое горе, рвут волосы на голове – считается, что этим люди уменьшают жизненные силы, скрытые в их организме. Человек, рвущий на себе волосы, как бы демонстрирует этим действием своё нежелание жить дальше и показывает, что у него осталось не так много сил, чтобы продолжать жить, как раньше.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Аркадьев П.М., Крейдлин Г.Е. Части тела и их функции (по данным русского языка и русского языка тела) / Слово и язык: сб. к восьмидесятилетию акад. Ю.Д. Апресяна. - М.: Языки славянских культур, 2011. - С. 41-54.
- 2 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, в 4 т. – М.: Терра, 1994.
- 3 Джуан С. Странности нашего тела. – М.: Рипол-Классик, 2009. - 212 с.
- 4 Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Языки славянских культур, 2006. - 78 с.
- 5 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. - 584 с.
- 6 Морозова Е.Б. Невербальный этикет в его соотношении с вербальным. КД: 10.02.19. – М.: РГГУ, 2006. - 18 с.
- 7 Бердалиева Р.Ш. Невербальные компоненты общения в межкультурном контексте // Апробация. - 2015. - №11(38). - С. 26-29.
- 8 Berdalyieva R.Sh. About some features of units of gesture language // Problems of modern science and education. - 2016. - № 1 (83). - from. 84-87.
- 9 Berdalyieva R.Sh. About features of the dictionary of nonverbal means of the Kazakh language Science and education // 2018. - № 4 (16). - from. 30-33.

ТҮЙІН

Мақала бейвербалды қарым-қатынас жүйесіндегі соматикалық объектілердің бірі – шаш ұғымы қарастырылады. Автор шаштың ұзындығы, пішіні, көлемі сияқты объектінің сипаттамаларына, сондай-ақ оларды орыс және қазақ тілдерінде білдіру тәсілдеріне ерекше назар аударады. Бейвербалды семиотика бейвербалды қарым-қатынас құралдарының жүйесі арқылы шаш белгілеріне байланысты адамдарды белгілі бір топқа бөлуге мүмкіндік беретін белгі ретінде қарастырады. Бұл адамның жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы, оның тұратын жері, этникалық ерекшеліктері сияқты белгілер. Шаштың семиотикалық концептуализациясы әртүрлі тілдік мәдениеттерде бейвербалды қарым-қатынастың ерекше белгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

RESUME

The article is devoted to the study of the concept of hair as one of the classes of somatic objects in the nonverbal model of communication. The author pays special attention to such characteristics of the hair object as length, shape, size and volume, as well as ways of their expression in the Russian and Kazakh languages. Nonverbal semiotics as the science of the sign system of nonverbal means of communication considers hair as a sign that allows to divide people into classes depending on the signs of their hair. These are the features such as: gender, age, social status, place of residence, race and ethnicity. Semiotic conceptualization of hair makes it possible to consider the distinctive features of non-verbal communication in different language cultures.

Аннотация

Бұл мақалада Қытайдағы қазақтардың тіл мәселесі қарастырылып отыр, нақтырақ айтқанда шаруашылыққа байланысты лексикалық бірліктері. Сонымен қатар Қытайдағы қазақтардың тіліне басқа тілдердің әсері, соның нәтижесінде тілдегі шаруашылыққа байланысты кірме сөздер қарастырылған.

Түйін сөздер: тіл, лексика, шаруашылық, қазақ, этнос, этнографизм, қоғам, тарих, халық.

Ж.Т. Мамырханова

М.Х. Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университеті,
PhD филология докторы

Қытайдағы қазақтар тіліндегі шаруашылыққа байланысты қолданылатын лексикалық бірліктер

Қазіргі Қытай жерінде қазақтардың ертеден мекен етіп келе жатқандығы тарихтан белгілі. Қытайда қазақ ирредентасы, яғни өзінің тарихи аумағында қоныстанған этникалық қазақтар тұрады. Бүгінгі таңда Қытай Халық Республикасында барлығы елу алты ұлт өкілдері өмір сүреді екен. Ресми мәліметтер бойынша, аспан асты еліндегі қазақ диаспорасы саны жағынан осындағы он ірі этностың қатарына кіреді [1, 276].

Тілді халықтың тарихи қоймасы деп айтқанда ойда болатын нәрсе халық өмірінде болатын барлық өзгерістерді өз бойына жинап, бекітіп отыратын оның лексикасы сөз етіледі. Бұл жөнінде К.М. Мусаев: «Ни фонетика, ни грамматика языка не может показать нам условия жизни народа так полно как лексика», – дейді [2, 256].

Тілде, оның сөздік құрамында, грамматикасында оны қолданушы халықтың ғасырдан ғасырға, атадан балаға мирас болып келе жатқан мол мұрасы сақталады, бір ұрпақ өкілінен екінші кезең өкіліне жеткізіледі. Сондықтан да ғалымдар тіл білімінің лексика саласының зерттелуіне көп көңіл бөлуде. Себебі тіл білімінің бұл саласы қоғаммен өте тығыз байланысты. Оның бойында түрлі тарихи оқиғалардың ізі, соған сәйкес халықтың материалдық және мәдени өмірінің көріністері бейнеленеді. Лексика әр уақытта да қоғамның дамуымен байланысты жаңа сөздермен, атаулармен, құбылыстармен, процестермен, ұғымдармен толығып отырады. Сондай-ақ лексикада түрлі жергілікті ерекшеліктер, олардың жеке қолданыстық өзгешеліктері, сөздердің әр түрлі әлеуметтік топтары, кәсіби сөздер және т.б. мәселелері қарастырылады [3, 342].

Халықтың тарихындағы сан қилы факторлардың тілге тигізер әсері де әр түрлі болып келеді. Қоғам өміріндегі оқиғалар тілдің морфологиялық, синтаксистік, фонетикалық қабаттарына жанамалап барып ықпал етсе, тілдің лексикасына тікелей әсер етіп отырады.

Осы айтылғандарға орай лексиканы зерттеудің бір тәсілі оны тақырыптық-семантикалық топтарға жіктеп талдау болып табылады.

Әлемдегі басқа да халықтардың тілдеріндегі секілді, өзге тілдердің қазақ тіліне тигізген ықпалы да аз болмаған. Халқымыздың сан ғасырлық өмір жолы тіліміздің сөз қазынасы – оның лексика саласынан айқын сезіліп тұрады. «Этнографизмдер дегеніміз – өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың, белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік правоға байланысты қолданылатын халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері» [4, 21].

Қазақ тіліне басқа тілдердің тигізетін әсерін назарға алғанда ең алдымен тарихи факторларға көбірек назар аудару қажет. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздер де араб, парсы, моңғол тілдерінен келіп қосылған. Сонымен қатар, орыс, грек, латын, тағы басқа көптеген тілдерден енген элементтер аз емес. Осы тұрғыдан қарағанда орыс тілінің қазақ тіліне әсері айрықша күшті болды. Орыс халқымен арадағы ежелден келе жатқан әлеуметтік-географиялық, тарихи қарым-қатынастар біздің сөздік қорымызды, лексикамызды ерекше сөздермен, атаулармен, фразалық тіркестермен, терминдермен толықтырған.

Кез келген тілдің сөздік құрамы сол тілдің ежелгі, төл сөздерінен және шет тілдерінен алынған кірме сөздерден тұратын күрделі құбылыс екені мәлім. Өйткені белгілі бір тілдегі барлық сөздердің жиынтығы, яғни ол тілдің лексикасы – сөздік құрамға қоғамдағы сан қилы маңызды тарихи факторлар өз ықпалын тигізбей қоймайды. Түрлі елдердің өзара экономикалық, саяси, мәдени қарым-қатынастарына, қоғамның дамуына, ғылыми-техникалық өзгерістерге байланысты жаңа сөздер мен сөз тіркестері пайда болып, сөздік құрамды үнемі толықтырып отырады. Ал қазіргі лексикалық норма тұрғысынан қарағанда ескіріп қалған көне сөздер, архаизмдер сөз тарихының «мұрағатына» кетіп жатады. Сөйтіп тілдің сөздік құрамында ұдайы, тынымсыз өзгеріс болып тұрады. Сондықтан да өзінің лексикалық құрамында шеттен алынған кірме элементтері жоқ, мүлдем «таза» тіл өмірде болған емес. Әйтсе де әлемдегі көпшілік тілдердің негізгі сөздік құрамы сол тілдердің өзіне тән лексикалық элементтері болып келеді. Талай-талай тарихи кезеңдерді басынан кешірген қазақ халқының тілдік құрамы екі қабаттан тұрады: біріншісі – негізгі қазақтың төл сөздері, екіншісі – өзге тілдерден еніп, сіңісіп кеткен лексикалық элементтер.

Қытай қазақтарының негізгі мекені – Шыңжаңның солтүстік аймағы табиғаты ерекше көркем өңір саналады. Ол аймақтың суы бал, топырағы май, «тасы алтын, тауы күміс, ағашы жез» шұрайлы қоныс. Алтайдың, Тянь-Шаньның, Тарбағатайдың қарлы шыңдары қоршаған Жоңғар ойпаты мен Іле ойпаты солтүстік Шыңжаңның «астық қамбасы», «жеміс-жидек бағы», «кен қоймасы», «мал ырысы», «мұнай теңізі» деген атпен әлемге әйгілі. Жергілікті халықтың негізгі кәсібі – мал шаруашылығы. Сол себептен сөйленіс иелерінің тілінде бұл кәсіпке байланысты сөздер жиі қолданылады.

Төрт түлік мал – халықтың күнкөрісі, тұрмыс-тіршілігі: «кисе – киім, жесе – тамақ, ішсе – сусын, жүрсе – көлік» болған. Ұлы жазушы М. Әуезов: «У казахов метафоры чаще всего связаны с животным миром (что так резко выражено в народном орнаменте), а узбеки культивируют мотивы, связанные с растительным миром» [5, 125], – деп ұлттық ерекшелікті айқын көрсеткен.

Расында, төрт түлік мал халықтың барлық жан-дүниесін, ойлау жүйесін, психологиясын, тілін «жаулап алған». Қытай қазақтарының тіліндегі мал шаруашылығына

қатысты сөздердің негізгі қоры әдеби тілге сүйенеді. Алайда, сөздік құрамында кейбір өзгешеліктер байқалады. Тілдік айғақтар келтірейік.

Бағымшылық – мал бағу деген мағынада қолданылады. Әдеби тілде бұл мал шаруашылығы деген қалып алған. Шын мәнінде, мұны диалект дегенімізбен әдеби тіл иелері үшін түсінікті сөз, тіпті, мал шаруашылығы» деген терминнен гөрі ықшам да оңтайлы болып көрінеді.

Балық қақпайды – балық салған қармақты тартпайды, оған ілінбейді. Бұл тіркестегі ерекшелік *қақпайды* сөзінің басқа мәнде, яғни говорлық аяда, қолданылуы. Мұны біз фонетикалық диалект шегінде қарау жеткілікті, өйткені әдеби тілде «балық қаппайды» дейді. Қазақ тілі фонетикасындағы метатезалық құбылысқа жататын сияқты, п/қ дыбыс алмасуы бар.

Атты қатыру – ат баптау, жарату. Мысалы: Ауыл бәйгеге қосқалы *ат қатырып* жатыр. Бұл тіркестегі диалектизм – *қатыру*. Семантикалық уәждемесі атты жаратып, баптағанда азығын мейлінше азайтатындығына сүйенген, *аштан қатыру* тұрақты тіркесіндегі қатыру сыңарының мағынасын өзгертіп қолданып отыр. Әрине, әдеби тілде бар көпмағыналы сөз, негізгі мағынасы: «ҚАТЫР ет. *Мұздату, қатайту, тоңазыту*». Көпмағыналы болғанмен ол мағыналарда *жарату, баптау* семалары жоқ. Сондықтан да мұны Қытай қазақтары тіліндегі ерекшелікке жатқызуға болады.

Мал шаруашылығына байланысты қолданылатын, изоглоссасы Қазақстанды да қамтитын сөз – «малдың түнеген орны, малды ауылдың жұрты» деген мағына беретін *сүрдек*. Бұл – қазақ тілінің шығыс диалектісіне жататын сөз. Қытай қазақтарында да осы мәнде. Территория жағынан Қытай халық республикасы Шыңжаң автономиялық ауданындағы Іле облысының жері Қазақстанның Жетісу өлкесімен шектес болғанмен, ол аймақта да осы сөз қолданылады. Демек, *сүрдек* сөзі екі говордың арасына орналасқандықтан Қытай қазақтары диаспорасының бірлігі ықпалымен ауыспалы говорлық сипат алған.

Ата-бабаларымыз болған сақтар, ғұндар, қимақтар, үйсіндер, қаңлылар, аландар секілді көптеген көшпенді тайпалар мал бағуды негізгі тіршілік тірегі еткені белгілі. Сөйтіп қазақ халқының ата кәсібі – мал шаруашылығы болып, неше мың жылдардан бері жылқы, сиыр, түйе, қой-ешкі – төрт түлік малды бағып-қағып, «мінсек ат, жексек көлік, кисек киім, ішсек ас етіп» келдік. Сонымен қатар Қытай қазақтары мал шаруашылығымен бірге егіншілікпен де айналысады [6, 39].

Қытай қазақтары тілінде ауыл шаруашылығына байланысты лексикалық бірліктер, яғни тікелей немесе жанама түрде енген сөздердің бір тобы ертерек отырықшыланған шыңжандық қазақтар арасында жиі қолданылады. Бау-бақша шаруашылығымен байланысты ауысқан атауларды қазақтар көбірек пайдаланады, өйткені бау-бақша шаруашылығы біршама дамыған ұйғыр, дүнгендер арқылы шаруақор қазақтар ортасына көкөністің жекелеген атаулары кең тараған. Бұған мына сөздер мысал бола алады:

Тиекті жер – белгілі, ыңғайлы, қолайлы жер.

Жерді айыру – жер жырту, жер айдау (астық шаруашылығымен айналысатын Қазақстанның солтүстік өңірлерінде де осындай қалыпта қолданылады).

Балық қақпайды – балық салған қармақты тартпайды, оған ілінбейді.

Балық, аң қарау – балық, аң аулау.

Балапан қарағай – жас, балғын қарағай. Мысалы: Осы жерде *балапан қарағайлар* көп екен (ауызекі қолданыста Қазақстанда балапан сөзі «жас, жаңадан тебіндеп келе жатқан» мағынасында *балапан шаш, балапан шөп, балапан қаз* тіркестерінде де қолданылады.).

Егін шашу – егін егу, салу.

Қаузап тастау – малдың шөпті жеп, жартысынан асырып тастауы.

Құлық бие – бірінші рет құлындаған, екі жастағы бие.

Дала жылқысы – асау жылқы.

Көң – қойдың қиы (әдебі тілде *көң* сөзі «малдың қиы» мәнінде жалпылама мағынада қолданылады).

Сәй - көкөніс, сонымен бірге көкөністің әр түрінен салып, етпен араластырып қуырылған қуырдақ та сәй делінеді (Алматы облысында *сәй* деп көкөністер мен еттен қуырылып дайындалатын сорпасын лағманның атайды).

Бейсәй - қырыққабат.

Саңтаң - сорпаның у сарымсақ салынған бір түрі (ащы сорпа).

Шимиян - ши кеспе (лапша). Мысалы: Шіркін, *шимиян* ішкенге не жетсін.

Кәулен - қытай жүгерісі. Мысалы: Қытайда *кәулен* ұнынан нан пісіреді.

Лазы - қызыл бұрыш (Алматы облысының Райымбек ауданында да осы қалпында қолданылады). Мысалы: Лағманды *лазысыз* жеу дәмсіз болады.

Лазыжаң - майға араластырып қайнатылған ұсақ қызыл бұрыш. Мысалы: *Лазыжаңды* біз өзіміз жасаймыз.

Ләңпін - крахмалдан жасалатын салқын тағам.

Мипан (қытайша *fan* - күріш) - бұға пісірілген құрғақ күріш, күріш ботқасы. Кей жерлерде *фифан* деп айтады.

Қымыз қотару - қымызды ашытып пісу.

Ху - астық және жер өлшемі.

Жемземіл (*zanjuwil* ұйғырша) – көкөністің бір түрі.

Момо (*чжэньмомо*) - қытай тілінде арнаулы әдіспен жасалып, бұға пісірілген тұзсыз жұмсақ тоқаш. Бұл сөз шынжандық қазақтар ортасында *момы* (*мома*) - «кедей жыңмомы» формасында жиі қолданылады. Оны мынадан да байқауға болады:

Қинады қиянатшыл жабайы қу,

Найза тіс, күрек ауыз, тұяғы – у.

Күнәсіз момындарды қойдай тізіп,

Бергені қатқан мома, қатықсыз су.

Не болмаса:

Бар-жозғың, өлі-тіріңді білмейді жан,

Тұзсыз су, шикі мома береді нан.

Сұрайды қай-қайдағы жоқ пәлені,

Ағызып шын демесең аузыңнан қан (Т. Жолдыұлы. Алғашқы жинақ).

Шынжандық ұйғырлар тілінде *момы/мома* сөзінен гөрі *жың момы* варианты көбірек қолданылады. *Момы/мома* сөзімен мәндес болып келетін осы сөздің *момо* формасы қазіргі қырғыз тілінде де бар.

Елдің тұрмысы мен шаруашылығы туралы ақпарат бізге тілдік фактілер арқылы жетіп отырады. Мысалы, *Ителі елшілеріне дойыр қамшыларын шатырлата жөнелгенде сырттан топырлап кірген жиырма шақты иықты қамшыгер, бір-бірден сүйреп шығарып, меркіттерді батырлата жөнелді* (Қ. Шабдарұлы. Пана). Қытай қазақтарының тілінде кездесетін аталмыш сөйлемде тапқан көрініс тапқан дойыр сөзі бастыс Қазақстан өңірі тұрғындарының тілінде де қолданыста бар: Балуан жағылып ыза болғандар әлгі балуанға көк алақан *дойырларын* ала жүгіруге тоқталды. Қасқыр болар, сірә, - деді жігіт көкалақан *дойырын* нығарлап (Қ. Сланов. Дөң асқан).

Н. Оңдасынов «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» *дәрә* сөзінің «қайыс, қамшы, шыбыртқы қамшы және дүре соғу» деген мағынасын көрсетеді. Яғни *дойыр*, *дүре* сөзінің о баста бір сөзден тарағанын көреміз. Бұл сөз түркі тілдерінің бәрінде де осындай жуан қамшы мәнінде қолданылады [7, 56].

«*Іреп қойған сойғылыққа жақсы, айтып қойған соңғылыққа жақсы*», *не айтасыңдар, қане?* (Қ. Шабдарұлы. Пана). Аталған мысалдағы «іреу» - сөзі фонетикалық тұрғыдан орасындағы буын редукцияға ұшыраған ірілеу сөзінің дыбыстық варианты. Бұл сөйлемде ол малды жемдеу, семірту мағынасында қолданылған. «Сойғылық» сөзі

сойыстық мағынасында қолданылған. Бұл екі сөздің ортақ түбірі – сой, айырмашылық – тек құрамындағы жұрнақтарда.

Жұртқа белгілі сөз дегеніміз тарихи категорияларға жатады. Тарихи категория болғандықтан, олар сан және сапа жағынан үнемі өзгеріске түсіп отырады, ауысқан немесе аталған тілдерге ортақ, қатысы бар сөздердің табиғатынан да біз осы заңдылықты көреміз.

Соңғы кезге дейін шаруашылық пен қоғамдық даму және әлеуметтік салт-сана, тағы басқалармен байланысты қытай тілінен ауысқан сөздердің біразы Қазақстанның бірнеше аудандарында да ішінара қолданылады. Мұның өзі қытай тілінен Шыңжаң қазақтарының тіліне ауысқан сөздердің ішінде жекелеген сөздердің қазақтың жалпыхалықтық тіліне де қатысы бар екендігін байқатады.

«Тіл адам баласының қол жеткен табыстарын сөздер арқылы көрсетеді. Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер халықтың басынан өткен ұзақ сонар тарихын, оның саяси-әлеуметтік өмірін, тұрмыс-салтын, күнкөріс-тіршілігін, мәдени-рухани өмірін, бүкіл экономикасын айнытпай айқын бейнелеп бере алады. Сөз байлығында біздің барлық біліміміз, ойымыз, идеямыз, ұғымымыз сақталған» [8, 46], – деп ғалым Ә. Болғанбаев атап көрсеткендей, лексикалық бірліктердің қоғамдық сипаты мен когнитивтік қызметі оның кез келген халықтың тыныс-тіршілігімен үздіксіз байланысын түсінуге көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 312 б.
- 2 Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М., 1984. – 451 с.
- 3 Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы, 1992. – 187 б.
- 4 Исаев С. Мерзімді баспасөз ұштастыратын стильдік қателер туралы. Тіл мәдениеті және баспасөз. – Алматы, 2002. – 122 б.
- 5 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1962. – 427 б.
- 6 Шәкенұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. – 240 б.
- 7 Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1974. – 300 б.
- 8 Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Санат. – Алматы, 1997. – 256 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема бытовой лексики казахов в Китае. Исследуются особенности языка казахов в Китае, причины появления заимствований в их языке.

RESUME

The article deals with the problem of everyday vocabulary of the Kazakhs in China, features of their language, the reasons for the emergence of borrowing in the language of the Kazakhs in China.

ӘОЖ 821.512.122

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясында қалам тартып жүрген З. Қожаевтың табиғат лирикасы сөз болады. Ақынның сөз қолдану шеберлігі, сөздерді сөйлете білу, сөздердің реңкін кіргізу, ажар беріп, айшықтап, көркемдік үйлесімге келтіру, тілді құбылту ерекшелігі айтылады.

Түйін сөздер: поэзия, лирика, ақын, табиғат, сезім, көңіл-күй.

Л.У. Абенова

«Сырдария» университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Ж.З. Қожаева

«Сырдария» университеті,
магистрант

Зікіра Қожаев поэзиясындағы табиғат лирикасы

Поэзия – халық үні, жүректегі сезімнің дүбірі. Сол селдеткен сезімді жаңғыртатын да, жаңғырықтыратын да – ақындар. Әу бастан-ақ сарқылмас қазына – халық ауыз әдебиетінен бастау алып, жыраулар мен жыршылар шығармашылығына арқау болған алуан-алуан өміршең тақырыптар лирик ақындарымыздың шығармаларында жаңаша қырымен жарқырай көрінді. Туған жердің өзіне ғана тән таңғажайып табиғатына, елге деген, жалпы адамзатқа деген махаббатты жырға қосу – қаламгердің баршасына ортақ қасиет. Бірақ осы ғажайып қасиетті әркім өзінше ашып, оқырмандарының назарына түрлі тәсілмен ұсынуы – заңды құбылыс.

«Көкірегі поэзиясыз адам аз. Өмірдің бүкіл құбылысы мен қимылына зер салып махаббатпен қарай алғандықтан да, ол – нағыз ақын. Нағыз өлең – адам денесі сияқты құрамды құбылыс. Оған ой да, сезім де, шеберлік те – бәрі де керек» деген екен ақиық ақын Т.Айбергенов [1, 14].

Лирикалық шығармада негізінен жеке адамның сезімі, көңіл-күйі суреттеледі. Лириканың бас кейіпкері – ақынның өзі. Сондықтан ақынның өз бейнесі, дүниетанымы сөз иірімдерін орынды пайдалануы арқылы айқындалады.

Лирикалық шығармаларды тақырыбына, мазмұнына қарай саяси-азаматтық лирика, сатиралық лирика, махаббат лирикасы, философиялық лирика, табиғат лирикасы деп бөліп жүрміз. Сондай-ақ арнау, романс сияқты түрлері де бар. Осы орайда, оқырмандарына ойлы жыр ұсынып жүрген З. Қожаевтың шығармаларында лириканың біз атаған барлық түрі дерлік ұшырасады. Соның ішінде табиғат

лирикасы өз алдына бір төбе. Онда тілдің көркемдегіш құралдары – теңеу, кейіптеу, эпитет, метафора, метонимия, т.б. тәсілдер молынан қолданылады. Ұйқас түрлері де әр алуан.

Табиғаттың сұлу суретін көз алдыға келтіретін «Таңғы бақ» деген өлеңінде ақын мынадай портрет жасайды:

Түнімен шыққан маужырап,
Оянды, міне, таңғы бақ.
Тал біткен тырнап көз ашты
Жапырақ-шашы жалбырап.

Айсұлу шаршап, қалжырап,
Күнсұлу шықты албырап.
Дүрсіліне дүниенің
Құлағын түрді қау-құрақ...

Мұндағы Күн мен Айды адам бейнесінде суреттеуі Абайдың «Қыс» өлеңін көз алдымызға елестетеді. «Тал біткен тырнап көз ашты, жапырақ-шашы жалбырап» деген жолдарда да кейіптеудің, теңестірудің әдемі үлгілері кездеседі. Сөздердің реңкін кіргізіп, ажарландырып, айшықтап, көркемдік үйлесімге келтіріп, тілді құбылтатын троптың түрі көп. Соның бірі – кейіптеу.

«Келгенде көктем» деген өлеңінде де әдеби тілді көріктендіретін тілдік тәсіл – кейіптеуді шебер қолданған.

Сағынып диқан жанның төккен терін,
Иіліп келді, міне, көктем-келін.
Боянған жасыл түске көркем дала
Көңілдің қалқытады кептерлерін.

Қылышын қыс та салды қынабына,
Теректер сырға тақты құлағына.
Сәулесі ару Күнніңжүр қытықтап,
Шомылтып шартарапты шуағына.

Аспанға кемпірқосақ асылады,
Талдарға қонды жасыл жапырағы.
Ақпанның – қыс атаның кенже ұлының
Ақ тоңы көк сүңгімен қақырады...

Ақын «Жаңбырдан соң...» атты өлеңінде де табиғаттың тылсым мінезін нақышына келтіріп құлпырта суреттеген. Көркемдегіш сөздердің қай-қайсысы да тіл ерекшелігін танытуда маңызды рөл атқарады.

Боздала жатыр боз ала көрпе жамылып,
Үркек жел жүр әрілі-берлі сабылып.
Қабағын шытып күркірейді күзгі аспан
Кететіндей енді-енді ғана жарылып.

Тынымсыз желдің әзілін жөнсіз көтермей,
Тал біткен қазір сатырлап сынып кетердей.
Дауыл мен жауын бітісер емес жуықта
Жауласып жатқан екі елдей.

Ақын туған жер табиғатын терең тебіреніспен жырлайды. «Қызылқұм» деп аталатын өлеңінде құс қанаты күйетін қатал мінезді құмды аймақтың көрінісін өрнекті өлең жолдары арқылы тың теңеулермен келтіреді.

...Орамалын таба алмай желпінуге,

Ақ шағылдар демігіп, еңтігуде.
Биші құйын шығады анда-санда
Жүрген қыздай қыдырып төркінінде.

Тамырлары тереңнен азықтанып,
Селдірейді селеулер азып, қажып.
Сырға қарай сырғанап кетпесін деп,
Сексеуілден қойғандай қазық қағып...

Бұл шумақтардан біз Қызылқұмның сөзбен салынған суретін көргендей әсер аламыз. Әсіресе, «...Биші құйын шығады анда-санда Жүрген қыздай қыдырып төркінінде,...Сырға қарап сырғанап кетпесін деп, Сексеуілден қойғандай қазық қағып», - деген жолдар айтар ойдың ажарын ашып тұрғандай. «Тау бөктерінде» деген жырында да төмендегідей айшықты теңеулер ұшырасады.

Ақтарылып ашылған парақтардай,
Тау бөктері жап-жасыл, ғажап қандай!
Келбетінен тесіліп көз алмайсың,
Жер бетінде осындай жұмақ бардай.

Атасына ұмтылған ұл баладай,
Жалғыз соқпақ өрлейді шынға қарай.
Асау бұлақ төменге құдилаиды,
Ботасына асыққан аруанадай.

Жалпы 3. Қожаевтың табиғат жайында жазылған өлеңдерінде жансыз затты жанды бейнеге айналдыру әдісі көптеп ұшырасады. Бұл – ақынның Абайдан алған тағылымы тәрізді.

Поэтикалық тіл дегеніміз – шебер қиюластырылған поэтикалық тәсілдер жүйесі. Сол тәсілдерді орынды қолдана білу өлеңнің өршілдігін ғана арттырып қоймай, көркемдік келбетін де айшықтандыра түседі. Дауыл мен жауынның текетіресін жауласып жатқан екі елдің арасындағы жағдаймен салыстыруы да өлеңге экспрессивті-эмоционалды реңк беріп тұр.

Ақын «Таудағы бұлақ» өлеңінде тылсым табиғаттың тамаша бейнесін жасайды.

Кейде момын, кей жерде тағыланып,
Бұлақ жатыр тастарды жарып ағып.
Көрсеткісі келгендей еркелігін
Тік шаншыла шапшиды ауық-ауық...

...Тәкаппарлық, паңдықты жолдас қылып,
Шындар отыр биікте малдас құрып.
Бұлақ ағып барады сай қуалап,
Шың мен жердің арасын жалғастырып.

Мұндағы тәкаппарлық, паңдық деген ұғымдар негізінен адам болмысына қатысты айтылатындығы мәлім. Таудағы шаншыла біткен шындардың кеудесін керген тәкаппар адамдарша суреттелуі адамзат пен табиғат арасында жанды байланыс бар екендігін айғақтап тұрғандай.

«Теңіз құдіреті» деген жырында кәрі Каспийдің келбеті теңеу сөздермен шебер ширатылған.

Арнасында шақ тұрып,
Дауылға қарсы шаптығып,
Өр Каспий барлық ашуын
Жағаға жатты лақтырып.

Қүдіретті көр енді,
Шуылға теңіз бөленді.
Жағаға қашқан толқынды
Шағала қуып жөнелді.

Шарқ ұрды шырқау шағала,
Толқынмен ойнап бола ма?
Осындай сәтте қарт Каспий
Ұқсайды тентек балаға.

Автор кейіптеу арқылы табиғатқа жан бітіріп, іс-әрекет, қозғалысқа ендіру жолымен оқырман сезіміне әсер ететіндей тіл көркемдігін күшейткен. Жоғарыда келтірілген шумақтар, тіпті, тұтас өлеңдер кейіптеуге тұнып тұр десе болады. Жансызды тірілтіп, дерексіз ұғымдарға да тіл бітіру кейіптеудегі поэтикалық тілдің аса икемділігін дәлелдейді.

Ақынның табиғат лирикасына зер салсақ, қай өлеңі де таза, көркем, әдемі суретті көз алдымызға келтіреді. Ол табиғат құбылыстарын барынша әсерлі, терең сезіммен, толғана жырлайды. Оған төмендегі шумақтар куә бола алады.

Жастық шақ та жұлдыз ғой ағып өткен,
Жыл құсымен оралды тағы көктем.
Наурыз-диқан әр алуан гүл егіп жүр
Маң далаға ызғары, қары кеткен.

Бір сүрініп, біресе құлап жүріп,
Өзен-қызға ұмтылар бұлақ-жігіт.
Қызыл-жасыл моншағын тал-теректер
Бойларына тағуда тұмар кылып.

Ару көктем қол бұлғап қырат-қырдан,
Ақ жаулығын қыс-әже лақтырған.
Өткенді ойлап жүрегің езіледі
Бұтақтарды көргенде жылап тұрған...

Бұл өлеңдегі өзенді – қызға, бұлақты – жігітке, қысты – әжеге теңеуі шығарма шырайын аша түскен. Ақ тон жамылдырған қыспен адамдарша қоштасып жылап тұрған бұтақтардың бейнесі арқылы ақын өмірдің де өткінші екендігіне назар аудартып тұрғандай ерекше әсер қалдырады.

Ақын «Теңіз жағасында» атты туындысында тарлан талант Төлеген Айбергенов тәрізді буырқана толғанады. Мұнда қаламгер теңіз көріністерін адаммен де, жансыз деректі нәрселермен де шебер байланыстырады. Айнаға ұқсас теңіз айдыны, шыр үйіріліп құмның етегін түріп жүрген ұршық-жел, жартасқа тұмсығын соққан толқындар осы жыр жолдарында шендестіру әдісінің де орынды қолданғандығын дәлелдейді.

Сабырлы сәт, жай күні
Шағала шуы айнала.
Ұқсайды шалқар айдыны
Шалқалап жатқан айнаға.

Иіріп жел де ұршығын,
Етегін құмның жүр ашып.
Жартасқа соғып тұмсығын,
Толқындар жатыр жуасып.

Су беті қандай көрікті,
Толқындар қашты бытырап.
Аузынан аққан көбікті
Өздері қайта жұтып ап.

Осындай алуан түрлі теңеу, салыстыру табиғаттың кереметін сезіндірмей қоймайды. Ақын сан қилы бейнелі сөздерді, ұқсатуларды қисынды қолданады. Оның көркемдік қиялы аса бай, қуатты екені көрініп тұр. Бұл – ақынның асқан сезімталдығы.

«Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ, табиғаттың оны айтар тілі жоқ» демекші, табиғат тілімен сөз зергерлері, оның ішінде ақын ғана сөйлей алады. З. Қожаев та сондай ақындардың бірі. Болашақта ақын шығармалары жан-жақты зерттеліп, өзінің лайықты бағасын алатындығы даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. – Астана: Елорда, 2001. – 312 б.
- 2 «Қазақ әдебиеті» энциклопедиясы. – Алматы: Білік баспа үйі, 1999. – 750 б.
- 3 Қожаев З. Сарқылмас сезім. – Алматы: Үш қиян, 2013. – 160 б.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны художественные особенности стихотворений поэта Зикра Кожаева, связанные с лирической темой природы.

RESUME

The article deals with the artistic features of the poems by the poet Zikra Kozhayev associated with the lyrics of nature.

Аннотация

Мақалада коммуникацияны талдау тәсілдері, лингвистер ұсынған түрлі модельдер және фатикалық қарым-қатынастың байланыс құралы ретінде қолданылуы қарастырылады. Фатикалық коммуникация вербалды коммуникацияның ерекше түрі ретінде қарастырылады. Фатикалық қарым-қатынастың нәтижелі факторлары ұсынылады.

Түйін сөздер: коммуникация, фатикалық қарым-қатынас, фатикалық маркерлер, байланыс орнатушы функция, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас құралдары

А.К. Ильясова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

Нәтижелі коммуникацияның маңызды компоненті ретіндегі фатикалық қарым-қатынас

Коммуникация дегеніміз адамдардың жалпы белгілер жүйесі арқылы өзара ақпарат алмасуы. Біз тек табиғи тіл арқылы ғана емес, бір-бірімізбен ишара-қимыл, мимика, поза, тұрған тұрысымызбен, паравербалды құралдар арқылы ақпаратпен алмаса аламыз. Осы мақсатпен біз және біздің сұхбаттасушымыз қайсы бір ортақ таңбалар жүйесін қолданамыз. Байланыс табысты болу үшін, біздің ортақ кодымыз болғаны жөн, оның көмегі мен біз бөліскіміз келетін ақпаратты кодтаймыз және әңгімелесушіден түскен ақпараттың кодын ашамыз (декодтаймыз). Коммуникация әрдайым тек тікелей жауап беру ғана болып қалмайды. Коммуниканттар да тек адамдар ғана емес, сонымен қатар, басқа да тіршілік иелері болуы мүмкін. Смартфонды компьютерге қосуды да коммуникацияға жатқызады. Коммуникацияны тіпті жануарлар да жүзеге асыраалады. Демек, коммуникация–ақпарат алмасудың кез келген түрі [1, 196].

Вербалды коммуникация (табиғи тіл көмегімен іске асқан коммуникация) коммуникацияның барлық басқа түрлерімен салыстырғанда сана-сезімге көбірек бағытталған. Бейвербалды (тіл қолдануды қажет етпейтін) коммуникация жануарларда да болуы мүмкін.

Коммуникацияны зерттеу үшін бірнеше тәсіл қолданылады. Бұл зерттеу жұмысына шолу және қысқаша талдау П. Булленбектерінде ұсынылған. Оның зерттеулерінің көпшілігінде коммуникацияның құраушылары, яғни коммуникация модельдері ұсынылады.

Коммуникацияның ең танымал модельдерінің бірі – американдық саясатпен насихаттауды зерттеуші Гарольд Д. Лассвелл (Harold d. Lasswell) ұсынған модель болып табылады. Ол өзінің «Who says what to whom in which channel with what effect?» атты еңбегінде коммуникацияны 5 компонентке бөледі, олар: хабар жіберуші немесе адресант (who?), хабарлама (what?), алушы немесе адресат (to whom?), арна (in which channel?) және әсер (with what effect?). Бұл компоненттерге сәйкес коммуникацияны зерттеу салалары бар: коммуникацияны басқаруды (жіберушінің іс-әрекетін) зерттеу, коммуникацияның (хабарламаның) мазмұндық жағын зерттеу, коммуникативтік органы (арнаны) зерттеу, аудиторияны (алушыны) зерттеу, коммуникативтік әсерді (әсерді) зерттеу.

Американдық математиктер Клод Шеннон (Claude E. Shannon) және Уоррен Уивер (Warren Weaver) ұсынған коммуникация моделі де ұзақ уақыт бойы танымал болды. Бұл модель бес негізгі элементтен тұрады: кейін бөлісуге мүмкін болатын көп хабардың ішінен бір хабарды таңдап алатын ақпарат көзі; байланыс арнасы бойынша берілетін сигнал шығаратын таратқыш; арна – сигналды таратушыдан қабылдағышқа беру үшін пайдаланылатын құрал; қабылдағыш – ол сигналды хабарламаға өзгертуші құрал және алушы – хабарды қабылдаушы тұлға.

Якобсон моделі. Бұл модель лингвист Роман Якобсонның «Лингвистика және поэтика» мақаласында ұсынылды. Якобсонның ойынша, байланыс моделіне адресант пен адресат қатысады, біріншісінен екіншісіне кодталған хабарлама жіберіледі, Якобсон моделіндегі контекст хабарламаның мазмұнымен, оларға берілетін ақпаратпен байланысты, байланыс ұғымы коммуникацияның реттеуші аспектісімен байланысты. Коммуникацияның әркомпонентіне белгілі бір коммуникативтік (тілдік) функция сәйкес келеді, оны іске асыру осы компонентке байланысты.

Адресат (addresser) хабарламаны адресатқа (addressee) жібереді. Коммуникация орнау үшін:

- сөз болып отырған контекст (context) (немесе «референт» – referent); контекст адресатпен қабылдануы тиіс;
- код (code), адресант пен адресатқа толығымен немесе жартылай ортақ болуы тиіс (ақпаратты кодтау және декодтау үшін);
- байланыс (contact) – адресант пен адресат арасындағы физикалық арна және психологиялық байланыс болуы қажет.

Контакт – фатикалық функция (Контакт орнату, қолдау немесе үзу). Негізгі мақсаты – коммуникацияны орнату, жалғастыру немесе тоқтату, байланыс арнасының жұмыс істейтінін тексеру (Алло, сіз мені жақсы естіп тұрсыз ба?), әңгімелесушінің назарын аудару немесе оның мұқият тыңдап тұрғанына көз жеткізу. Бұл байланыс, Малиновский терминдерінде фатикалық функция деп аталатын байланыс, ритуалдық формулалармен немесе тіпті тұтас диалогпен алмасу арқылы жүзеге асырылады, олардың негізгі мақсаты – коммуникацияны қолдау. Коммуникацияны бастауға және қолдауға ұмтылу сөйлей алатын құстарға тән; тілдің фатикалық функциясы құстар мен адамдар арасында байланыс орнатушы ортақ жалғыз функция болып табылады. Бұл функцияны балалар бірінші меңгереді: мағыналы хабарламамен бөлісу немесе оны қабылдау қабілеттері қалыптаспай тұрып, одан әлдеқайда бұрын балаларда коммуникация құруға ұмтылу қажеттілігі пайда болады [2, 22–33].

Сонымен, тіл (коммуникация) атқаратын функциялардың бірі – байланыс орнатушы немесе фатикалық функция. Бұл функция Р. Якобсонмен белгіленді. «Фатикалық» термині (латынның *fatuog* – ақылға қонымсыз, ақымақтық айту) ағылшын антропологы Бронислав Малиновскийге тиісті. Сонымен қатар, Б.Малиновский негізгі мақсаты байланыс орнату және қолдау болып табылатын «фатикалық қарым-қатынас» ұғымын енгізді. Фатикалық қарым-қатынас ақпараттық қарым-қатынасқа қарсы қойылады, бұл қарсылық «контактінің немесе ақпараттың басымдығына байланысты», «фатикалық қарым-қатынас ақпарат бермейді», бұл қарым-қатынастың мақсаты адресаттың реципиентпен байланысын орнату:

«мен (адресант) сенімен (адресатпен) ізгі ниетпен байланыс орнатқым келеді». Диалогтық байланысты байқап қарасақ, әңгімелесудің басы мен аяқталуында қолданған фразаларды талдаған кезде олардың мағынасыз екенін байқауға болады [1, 181].

Енді, коммуникацияны ақпарат алмасу екенін еске алсақ, фатикалық функцияны да ақпарат алмасу деуге болады: пікір алмасушылар байланысты жалғастыруға қарсы емес. Бұл ақпарат ерекше түрде кодталады: барлық тілдер мен мәдениеттерде тек қана пікір алмасуда қолданылатын нақты фатикалық фразалар және тілдік құрылымдар бар. Оларға әңгімелесудің басы мен аяғын белгілейтін репликалар жиынтығы (сәлемдесу формулалары, британдықтарға тән small talk), «мағынасыз» ауа райы туралы («Неше күн жаңбыр толастамады... Ертең басылады дейді, естідіңіз бе?»), сұхбаттасушының киімі туралы («Жейденіз қандай әдемі!») т.с.с. әңгіме жатады.

Сөйлеудің фатикалық функциясын дұрыс жүзеге асыру коммуникативтік мақсатқа жетуде үлкен рөл атқарады. Фатика табысты коммуникацияның маңызды компоненті ретінде түсінілуі тиіс: қарым-қатынасты орнату және қолдау міндеті – сұхбаттасушыда қарым-қатынасты үзуге тілек тудырмайтын және негізінде бастапқы коммуникативтік мақсатқа қол жеткізуге болатын коммуникативті атмосфераны құру.

Мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында фатикалық қарым-қатынас табысты болуы үшін, яғни өзінің басты мақсаты – қарым-қатынасты орнату және қолдау үшін коммуникацияға қатысушылар кейбір ережелерді ұстануы тиіс:

1. Коммуникация барысы алдын ала жоспарлануы тиіс. Бұл ретте коммуникацияның мақсатын ғана емес, сонымен қатар, оның қатысушыларының жеке ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың мәдениеттеріндегі коммуникацияның ерекшелігін ескеру қажет.

2. Коммуникация өтетін жағдай оның қатысушыларының коммуникативтік мақсаттарына қол жеткізуіне ықпал етуі тиіс (тым болмаса, ол бұған кедергі келтірмеуі тиіс). Коммуниканттардың кездесу орны мен уақытын таңдау олардың қарым-қатынасының өту барысына және олардың коммуникативтік мақсаттарға жетуіне айтарлықтай әсер етеді. Тітіркендіргіш және алаңдатушы факторлар барынша азайтылуы тиіс. Сондай-ақ, коммуникацияға қатысушылардың құрамын, егер оны өзгертуге болатын болса, мұқият ойластыру керек.

3. Коммуникативтік кедергілерді бірден анықтап, жою керек. Бұл үшін коммуниканттар бір-бірінің коммуникативтік қимылына (репликаға, қимылға, мимикаға және т.б.) көңіл бөлуін үнемі бақылап отыру керек [3, 41].

Тағы бір көңіл аударатын мәселе, әңгімелесушінің жеке психологиялық қасиеттерін де, оның коммуникативтік стилінің мәдени ерекшелігін де бағаламауға болмайды.

Өртүрлі (этно-)мәдениеттердің сипаттамасы, атап айтқанда, қазіргі уақытта олардың коммуникативтік мінез-құлқының ерекшеліктері өте танымал. Контактіні орнату тәсілдерін таңдау коммуниканттардың бір-бірін тануына, сондай-ақ олардың қайсыбір лингвомәдениетке тиістілігіне байланысты. Контактіні вербалды немесе вербалды емес құралдар арқылы орнатуға болады.

Вербалды құралдар:

- кешірім сұрау («Кешіріңіз, мен сіздің аяғыңызды басып кеттім бе?»);
- ақпараттық фраза («Директорға ма? Ол жоқ, хатшысы ол тек бір сағаттан кейін болады деді. Мен де оны күтіп отырмын»);
- ақпараттық сұрақ («Кітапханаға қалай өтуге болады?»);
- комплимент («Қарындас, сіз сондай сұлу екенсіз! Есіміңіз кім?»);
- қаратпа сөз (Жігітім!»);
- ұсыныс («Сізге Димаштың концертіне билет қажет емес пе?»);
- сәлемдесу («Сәлеметсіз бе!»);
- назар аударту («Қарындас, қолғабыңыз түсіп қалды!»);
- өтініш («Сіз маған жолданөтуге көмектесе аласыз ба?»).

Бейвербалды құралдар: қашықтықты қысқарту, көзқарас, жымыю, жанасу және т.б.

Бұл құралдардың жиынтығы мәдени тұрғыдан негізделген: кейбір зерттеулердің мәліметтері бойынша, қазақ коммуникативтік мәдениетінде (КМ) ағылшын немесе американдық мәдениетпен салыстырғанда, бейвербалды байланыс орналастыратын бірліктер жиірек кездеседі, бұл ретте қазақ КМ-де бейтаныс адамдармен байланыс орнатуда кешірім сұрау жиірек кездеседі, бірақ бұл ағылшын және американдық КМ-ке тән емес. Бұған дейін айтылғандай, мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайы алдын ала ойластырылуықажет, сондықтан фатикалық коммуникацияның қандай болмасын түрлері сіз өкілдерімен қарым-қатынас жасайтын мәдениетке тән екенін білу маңызды [4, 21].

Енді фатикалық қарым-қатынасты қарастырып көрейік. Фатикалық қарым-қатынас деп ақпаратты беру сапасымен анықталмайтын жәнетұлғааралық қатынастарды реттеуге бағытталған коммуникацияның ерекше бір түрі аталады. Фатикалық коммуникацияда бірнеше арнайы сөйлеу құралдарын пайдалана отырып, коммуникацияны құруды басқаратын қарым-қатынастың ерекше түрі жүзеге асады. Коммуникацияның ақпараттық функциясын іске асырудың табыстылығы фатикалық репликалармен қамтамасыз етіледі. Тілдің коммуникативтік функцияларына қатысы бар қарым-қатынас ережелерін жүйеге келтіру коммуникативтік мәдениеттің нормативін сәйкестендірілген. Тұлғааралық қарым-қатынас тілдік байланыстарды орнату, қолдау немесе жалғастырғысы келмеу сияқты типтік жағдайлармен реттеледі және коммуникативтік мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Вербалды байланыс, сондай-ақ қарым-қатынасқа түсу қажеттілігі немесе қажеттілігінің болмауы белгілі бір коммуникативтік мәдениеттің өкілдері ұстанатын жалпы қағидалармен реттеледі. Тұлғааралық қарым-қатынас осы қағидаларға сүйенеді. Қарым-қатынасты құрудың қатаң емес ережелері ретінде анықталатын мұндай қағидалар сөйлеу формаларына сәйкес келеді және адамдардың тілдік әрекеттерін қалыптастырады. Мұндай қарым-қатынас араласатын тұлғаларға таныс этномәдени ортада өтеді. Бұл жерде қарым-қатынастың фатикалық нормаларын қарастырып отырмыз. Әлеуметтік-мәдени нормаларды білу, коммуникацияның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтай алу және тілді меңгерген деңгейі тұлғааралық өзара іс-қимылдың тиімділігі мен табыстылығын алдын ала қамтамасыз етеді.

Адамның тілі мен санасы оның мәдениетінің көрсеткіші десе де болады. Әр түрлі тілде сөйлесетін әр түрлі мәдениеттің өкілдерінің әлемтану деңгейлері де әртүрлі, олардың коммуникативтік мінез-құлқының өз ерекшеліктері бар және басқа мәдениет өкілдерінен айырмашылығы бар.

Мысалы үшін орыс және қазақ мәдениеттерін салыстырып көрелік. Орыс халқына тән сәлемдесуді қарастыратын болсақ, этикетке сәйкес ер адам әйел адаммен сәлемдескенде сәл иілген, қолын сүйген. Ал әйел адам орнынан тұрған. Осындай сәлемдесу рәсімін И.С. Тургеневтің «Дворянское гнездо» шығармасынан алынған үзіндіден байқауға болады:

Он поклонился сперва хозяйке дома, потом Марфе Тимофеевне и, медленно стацив перчатки, подошел к ручке Марьи Дмитриевны. Поцеловав ее почтительно и два раза сряду, он сел, не торопясь, в кресла.

«Елене Михайловне наше нижайшее», – проговорил он [5, 4].

Қазақ тілінде сәлемдесу қай уақытта да кинемасыз орын алмаған. Бейвербалды қарым-қатынас ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Кез келген этностың кинесикасында терең архетиптік оппозициялар, ежелгі нанымдар көрініс табады. Ә.Нұрпейісовтың «Қан мен тер» шығармасында «қос қолын алу», «жел соққан қамыстай жапырылып», «сәлем ету» сияқты кинемаларды кездестіруге болады:

Құдайменде сияқты Тәңірберген де орыс тілін білмейтін. Ол бірақ болыс ағасындай, білмейтінін өз басының мініндей көріп қысылған жоқ. Салған жерден жайрандап, еркінсіп, күліп келді де, ұлықтың қос қолын алып амандасты [6, 64].

Құдайменде, Темірке, Ақсақ Жағор бас боп, сол арада алдынан шығып күтіп алған бар кісінің бәрі жас Федоровтың алдында жел соққан қамыстай жапырылып, иіліп – бүгіліп жатыр.

Тілдің «фатикалық қасиеттері» адамдарды қарым-қатынас жасауға дайын болудан, өмірдің құндылығы ретінде осындай қарым-қатынас құрудан қанағаттабуға мүмкіндік береді. Фатикалық функцияның арқасында адамдар қарым-қатынас байланысын орнатуға, оны өз қалауы бойынша ұзартуға немесе үзуге тырысады, қарым-қатынас арнасының қалай жұмыс істейтінін тексере алады, басқаның назарын аударма алды ма және оны үзбеу қажет пе деген сұрақтарға жауап алады. Коммуниканттар микрожұымдарда қарым-қатынасты құру, қолдау немесе реттеу мақсатында фатикалық қарым-қатынасты пайдаланады.

Адамдармен (достарымен, туыстарымен, серіктерімен, көршілерімен, қызметтестерімен) қарым – қатынас тек ұжымда белгілі бір қарым-қатынасты орнату немесе қолдау үшін ғана емес, ол адамның өзі үшін – оның өзіне деген көзқарасын жоғарылатуын, оның тұлға ретінде орнын табуын қамтамасыз етеді. Коммуникативтік мәдениет кеңістігіне көптеген типтік жағдайлар кіреді, оларда тілдің коммуникативтік функциясы іске асады. Адам қарым-қатынастың арнайы коммуникативтік дағдыларын (дәрігер, ғалым, студент, слесарь және т.б.) қолдана отырып, белгілі бір ғана әлеуметтік рөл атқарып қоймайды, сонымен қатар, әртүрлі әлеуметтік «маскаларды» қолданып көреді. Әрбір әлеуметтік рөлдің, әрбір «масканың» өзіндік тілдік құралы бар, олар тұлғааралық қарым-қатынас нормаларын жүзеге асыруға көмектеседі.

Қорыта айтқанда, байланыс орнатудың нақ осы аспекті тереңірек қарастыруды талап етеді, себебі, тұлғааралық өзара іс-қимылдың табыстылығы мен тиімділігі тілді меңгеру деңгейімен ғана емес, сонымен қатар, әлеуметтік-мәдени нормаларды (статустық және рөлдік мінез-құлықты) білумен, коммуникацияның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін (тікелей және тікелей емес қарым-қатынастың ұлттық-спецификалық ережелерін) меңгерумен, тұлғааралық қарым-қатынастардың жанама және салттық дәрежесін ажырата алуды білуімен анықталады.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. 17 басылым: Теория речевых актов. - М. Прогресс, 1986.
- 2 Holtgraves T. Language as social action: social psychology and language use. - Erlbaum, 2002.
- 3 Карпук Г.В. Контактостанавливающая функция языка: направления и перспективы исследования // Вестн. Минск. гос. лингвист. ун-та. Сер. 1 - Филология. - 2010. - № 1 (44).
- 4 Баева Е.И. Особенности итальянского коммуникативного поведения (невербальный компонент): ф.ғ.к. дис. автореф. / Воронеж. мемл. ун-ті. - Воронеж, 2012.
- 5 Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Т. 6. - М.: "Наука", 1981.
- 6 Нұрпейісов Ә. К. Қан мен тер. Т. 2. - Алматы: «Жазушы», 1970.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются подходы к анализу коммуникации, различные модели, предложенные лингвистами, употребление фатического общения как контактоустанавливающего

средства. Фатическая коммуникация рассматривается как особая форма вербальной коммуникации. Определяются факторы успешности фатического общения.

RESUME

The author of the article discusses the approaches to the analysis of communication, various models proposed by linguists and the use of fatic communication as a means of contact. Fatic communication is considered as a special form of verbal communication. Factors of success of fatic communication are offered.

М.Д. Жорокпаева

Семей медицина университеті,
пед. ғыл. канд.

Б.Р. Тубекбаева

Семей медицина университеті,
оқытушы

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің жазылу ерекшеліктері

Аннотация

Мақалада жаңа қазақ әліпбиінің латын графикасында жазу ережелері сипатталады. Қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылықтарының өзіндік ерекшеліктеріне мән бере отырып, жаңа жазу ережелерінің қабылдануында ескерілетін заңдылықтар туралы ғалымдардың пікір-көзқарастарымен қоса мысалдар келтірілді. Сөзіміздің қазақ тілінің табиғи үндесіміне сай жазылуына пайымдаулар жасалды.

Түйін сөздер: жаңа қазақ әліпбиі, латын графикасы, айтылым, төл дыбыстар, шет тілінен енген сөздер.

Латын графикасына қазақ әліпбиін көшіру туралы Елбасы «Қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады», - деп атап көрсетеді [1]. Қарқынды дамып жатқан заманда тілде қаншама жаңа сөздер лек-легімен қосылып жатыр. Сөздік құрам байып жатыр деуімізге де болады, алайда ана тілдің заңдылығына икемделіп қолданылмаса, тілдің сөздік қоры жұтаң тартып, тілдің табиғи заңдылықтары бұзыла бастайды.

Көптеген тілдердің емле заңдарына көбінесе үш-төрт ұстаным негіз болады. Олар: фонематикалық, фонетикалық, морфологиялық, тарихи-дәстүрлік т.б. Қазақ орфографиясының негізі морфологиялық-фонематикалық және фонетикалық ұстанымдарға сүйенеді. Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Тіл құралында»: «Тілдегі бар дыбыстың бас-басына арналған белгісі (әрпі) болуы керек» деген еді. Ғалымның «Емле жазу үшін шығарған нәрсе, жазу тіл үшін шығарған нәрсе, олай болса тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек» деген қағидасы әрқашан есте болуы керек [2]. Қазақ әліпбиін латын графикасына ауыстыруда көптеген ғалымдардың пікірлерінен көруімізге болады. Орфографиямызды жетілдіруде, сөзіміздің қазақ тілінің табиғи үндесіміне сай жазылуын қамтамасыз ету қажет. Мысалы, Ырымгүл-Рымгүл, Ысмайыл-Смайыл, Ысқақ-Сқақ деп үндесе айтылатын сөздерін тіліміздегі дыбыстар тіркесін, айтылым заңдылығын бұзып жүрміз. Тіл заңдылығының, яғни грамматикалық және орфоэпия мен орфография заңдылықтарының сақталмауы.

Ғалым Байынқол Қалиұлының «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің 6-шы басылымы жөнінде» атты мақаласында: 2007 жылғы жүз мың данамен таралған қазақ тілі орфографиялық сөздігінің ең соңғы (6-шы) басылымын қолға алып, ұқыптап қарасаңыз, одан біраз кемшіліктерді табуға болады, -деп атап көрсетеді. 1) Шындығын айтайын, орфографиялық сөздіктің жаңа басылымындағы *моңғол* сөзінің жазылуы менің көңіліме қонбайды. Құлақ түріп көріңіздерші, қай қазақ *моңғол* деп, «О»-мен айтады? Кімді тыңдасаңыз да бәрі *маңғол* деп, бірінші буынды «А»-мен дыбыстайды. Ең дұрысы: бұл сөзді айтылуы мен естілуі бойынша *маңғол* деп, «А»-мен жазған мақұл еді. Орфографиялық сөздік дегеніміз – сайып келгенде, ауызша сөйлеу тілінің жазба нұсқасы емес пе?! Сондай-ақ, біздің орфографиялық сөздігімізде жазылғандай ешбір қазақ «киіз үйдің шаңырағына жабатын төрт бұрышты киізді» *түндік* деп, «Н»-мен айтпайды. Оны *түңлік* деп, «Н»-мен айтады. Дәл осы секілді сіз ауылдың қазағынан (қаланың қазағы ондай сөздерді бәрібір білмейді): - Омыртқаның жамбаспен жалғасқан үш жағын не дейді? – деп сұрап көріңізші. «Оны *құймышақ* деп атайды» деген жауап аласыз. Ал осы сөз орфографиялық сөздікте *құйымшақ* деп беріліпті. 2) Біздің орфографиялық сөздігімізде бір сөз екі түрлі жазылып, әліпбилік реті бойынша олар екі жерде жүргенін кездестіруге болады. Мәселен, сөздіктің бір жерінде *мақшар* деп, Қ-мен берілсе, оның екінші бір жерінде *махшар* деп, Х-мен жазылған. Осылардың қайсысы дұрыс? т.б. [3,139].

Қазіргі таңда латын графикасына негізделген 32 әріптен тұратын қазақ әліпбиі орфографиялық сөздіктердің кемшіліктері мен жетістіктерін ескере, қазақ халқының артикуляциялық ерекшеліктеріне баса мән бере отырып, ғалымдардың талдаулары мен халықтың көзқарастарын талқылап, емле ереженің нақты нұсқасын бекітуге жұмыстар атқарылып жатыр.

Шеттілдік сөздерді тіліміздің айтылым нормасына бағындыру керек деп, орыс орфоэпиясына салып сындыруды ұсынғандар да кездесті (канститутсия, кэмпүйтер т.б.). Бірақ шеттілі сөздерінің жазылымын орыс орфоэпиясымен қалыптастыру дұрыс емес. Керісінше, орыс орфоэпиясымен айтуды да доғару керек. Бірақ біздің қоғам конституция, компьютер т.б. сөздерді дәл осылай айтуды ұят деп есептейді. Ал жаңа емле бойынша компьютер сөзін латын әліпбиімен *kompyter* (айтылымы кампутер), продюсер сөзін *prodúser* (айтылымы прадусер) деп таңбалаймыз. «Мүмкін болған терминдер қазақыландырылды. Мысалға, бір-ақ сөзді айтайын, ансамбль деген сөзді жіңішкертіп, ансамбіл деп айтуға, жазуға келісіп, соңындағы жіңішкелікті білдіретін кирилдық таңба түсіп қалды. Жалпы, кириллдың осы таңбасы орыс тілі үшін жасалған нәрсе ғой. Басқа еш жерде қолданылмайды, пайдаланылмайды», – деді филология ғылымдарының докторы Әлімхан Жүнісбеков [4].

Жаңа қазақ әліпбиімен жазылған сөздерді оқуда айтарлықтай қиындықтар туғызбайды, ағылшын таңбасын білетін болсаңыз. Тек дәйекше қазақ тіліне тән дыбыстарға қойлады. Ол дыбыстар: *á, ġ, í, q, ń, ó, u, ú, ý*. Мысалы, *baqyt, shaǵala, bolashaq, elik, egemendik, qurmet, kórkem, jańǵyrý, bilim, ádis, álem, mádeniet, báterek; óntaily, qoǵam, ómirsheń, bórik, ustaz, qujat, tumar, úrdis, úkimet, júie, túbegeili*. Латын әріптерімен сөздерді жиі қайталап, оқып, жазып, оны әдетке айналдырған жағдайда ғана жеңіл қабылданады. Әрине орфография мен ғылыми негіз де болып, оның негізгі ұстанымдарына сүйену міндетті. Ц, ч, щ, э, ь, ъ сияқты тілімізге жат дыбыстар өз тіліміздің барлық заңдылығына сәйкес икемделіп аударылуы тиіс. Мысалы: *medisina, sırkýl, desimetr, elevator, poetika, eropea, ánsambl, rúbl, párol, ásfalt, púlt*. Бұл сөздердің көбі айтылымға сәйкес жазылған.

Жоғарыда атап өткеніміздей дәлел ретінде мысал келтіретін болсақ: *1. Aryz túsip, Chernov degen sheneýnik Qunanbaidy alyp ketedi. 2. Eralyda bolystyq sailaý ótedi. Kerimbaladan айрылған Oralbai el búldırýdi bastaidy. Abai katalashkaǵa túsedі. Saltanat ony tuń som tólep shyǵaryp alady. Losovsku oiaz bolady*. Осы сөйлемдегі *Sheneýnik, katalashka, oiaz* сөздері сияқты орыс тілінде қалай дыбысталса, қазақ тілінде сол қалпында немесе

сәл-пәл ұқсатып жазуға мәжбүрлейтін емле-ережелерінен, айналып келгенде, орыс тілінен тәуелділіктен құтылуға болады.

Соңғы сөйлемдегі *oiaz* сөзі әріп тіркесі арқылы жасалып тұр. Яғни, я әрпі төл сөздерде және шеттілдік сөздердің басында *ia* қосарланған таңбалар арқылы жасалатынын байқауға болады. Кейбір ғалымдар осы қосарланған әріптермен келіспейтіндіктерін айтады. «Себебі екі әріппен бір дыбысты таңбалау оқу-жазуға салмақ түсіреді, ал оған қарағанда түрлі қосымша белгілермен өзгертіп алынған әріптер тиімді. Ал кейбір жерлерде әліпбиде апостроф пайдаланған жөн», – дейді филология ғылымдарының кандидаты Нұрбол Садуақасов [5].

Сөздердің, сондай-ақ сөз тіркесіндегі жеке сөздердің негізгі тұлғасы сақталып жазылады: *Abai aýyl ortasyndaǵy aq úlderdiń qasynda qarap turǵan eki sheshesi Uljan men Aıǵyǵza jetkenshe asyqty*. Сөйлемдегі *aq úlderdiń* (*aǵ úlderdiń емес*) негізгі тұлғасы сақталып жазылады. Ілгерінді ықпал бойынша *aǵ úlderdiń* деп айтамыз, ал негізгі тұлғасы *aq úlderdiń* болады. Айту мен жазылу ерекшеліктері емледе нақты айқындалуы керек сияқты. Соңғы буынында *u, i* әріптері бар түбір сөздерге тәуелдік қосымшасы жалғанғанда, соңғы буындағы *u, i* әріптері түсіріліп жазылады деген ереже қалыптасқан. Мысалы: *Bul Shyńǵys bókerine úsh-tórt aýyl qonypty. Bular "Qunanbai aýyly" dep atalady. Aýyly* түбіріне тәуелдік қосымшасы жалғанғандықтан *u* әрпі түсіріліп, *aýly* болып тұр. Ұзартылып жазылатын *aýyly* сөзіне көзіміз дағдыланып кеткен, ал дұрысы *aýly*. Негізінен осы мысалдардағы *aýyl-aýl, aýyly-aýly* нұсқаларының екеуін де осы күнге дейін дұрыс деп қабылдап келдік. Бірақ жастарымызды сауатсыздыққа алып келмес үшін тіліміздегі сөздердің үндестік заңына сүйенгеніміз дұрыс болар.

Qunanbai Maiurdy koniakqa toıǵyzyr, is-qaǵazdardy jandyryp jiberedi. Бұл сөйлемдегі *koniak* сөзінің ортасында дауыссыз бен дауысты дыбыстың арасындағы жіңішкелік белгісінің (*ь*) орнына *i* әрпі жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады. Ал мына сөйлемде *-st* әріп тіркесінен аяқталатын сөздерде соңғы дауыссыз түсіріліп жазылады, мұнда да қосымшалар үндестік заңына бағынады: *Pavlov Abaıǵa optimistik jol kórsetedi*. Жаңа ережедегі заңдылық бойынша (*optimist емес*) *optimis* (*-tiń, -i, -ke, -ter*) болады.

Араб тілінен енген сөздерде ғана кездесетін "h" дыбысын әліпбиден шығарып тастап, оны "қ" немесе "х" дыбысымен жазуды ұсынатындар да бар. Ал кейбір ғалымдарымыз тілімізде аз қолданылса да, бар дыбысты жоғалтпау керектігін айтады. Мысалы: *Dastarhan jinalǵasyn tymaǵy men qamshysyn aldy*. Осындағы *dastarhan* сөзіндегі *h* дыбысын *q* дыбысымен алмастырса *dastarqan* болып өзгереді.

Төмендегі екі сөйлемді салыстыратын болсақ, біреуінде *я* әрпі сөз ортасында, екіншісінде сөз соңында келген. *1. Esikten shyǵar jerde sońyra úge asymdyq balyqty salyp ákeletin qapty eńkeip ala bergende, otyn ústinde jatqan aq týshadaı qoianǵa kózi tústi*. Сөйлемдегі *qoian* *ia* әріп тіркесі арқылы жасалған. *2. Balyqshy aýylǵa qadirli qarua – Esbol keldi*. Ал мына сөйлемдегі *qarua* сөзінде *i* және *ia* әріп тіркесі қатар келген. Бұл жерде түсінбеушіліктер болып, қателіктер кетуі мүмкін. Алдағы уақытта осындай мәселелер қаралатыны анық.

Өзге тілден енген сөздерді тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне икемдеп айтамын деп сөздерімізді өзіміз танымастай өзгертіп жатқандармен де келісе беруге болмайды. Біз өзге тілдің сөздерін дұрыс айтуға күш салып қана қоймай, ең алдымен өз сөзіміздің табиғи қалпын, үндесім заңдылығын, сақтауға тиіспіз.

Сөздегі дауыссыз дыбыстардың жуан не жіңішке болуына байланысты қазақ сөзінде дауыстылардың әсерімен дауыссыздар не қатты не жұмсақ айтылатыны сияқты латын әріптерімен сөздерде де, әсіресе кірме сөздерде қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: *manevr* (*-diń, -i, -ge, -ler*), *brýselez* (*-diń, -i, -ge, der*), *monter* (*-diń, -i, -ge, -ler*) деген сөздерде *Ё* әрпі *e* әрпімен таңбаланады. Ал кейбір сөздер айтылымға байланысты жазылады және оларға қосымша жуан жалғанады: *dırıjor* (*-dyń, -y, -ǵa, -lar*),

rejisor (-duń, -y, ğa, -lar). Ы белгісіне байланысты айтсақ, сөз ортасында дауыссыз бен дауысты дыбыстың арасындағы жіңішкелік белгісінің (ь) орнына 1 әрпі жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: batalion, medalion, koniak, tiýtor, presa.

Қазақ әліпбиінің латын графикасына негіздеуде кирил әрпінің орнына латын таңбасын ауыстыру ғана емес, кирил әліпбиінде жіберілген қателерді болдырмау, латынға өткен басқа елдердің жіберген қателіктерін талдай отыра, нақты жаңа жазу ережелеріненгізу. Төл дыбыстарымыздағы ерекшеліктердің сипатын дәл көрсетете алатындай орфографиялық, орфоэпиялық заңдылыққа сай келетіндей болуы қажет. Жазуымыздың өзгертілуі ұлтымыздың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне әсер етеді. Әр халық өз тілі арқылы әлемді, дүниені, өмірдің құнды тағылымдарын таниды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан — 2050» Стратегиясы — қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Жолдауы.- Астана, 2012 ж.
- 2 Тіл тағлымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992.– 142-бет.
- 3 <http://emle.kz/articles/get/83>
- 4 <https://almaty.tv/kz/news/news/pravila-napisaniya-na-latinitse-razrabotali-kazakhstanskie-filologi>
- 5 https://bnews.kz/kz/news/latin_alipbiindegi_emle_erekshelikteri__galim
- 6 Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопеясы, I - кітап.
- 7 Нұрпейісов Ә. «Қан мен тер» трилогиясы, I - кітап.

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается важность написания нового казахского алфавита на латинице. Принимая во внимание орфографические, орфоэпические особенности казахского языка, приводятся научные взгляды, примеры учёных, которые учитываются при принятии новых правил письма.

Делаются выводы о том, что слова должны быть написаны в соответствии с нормами казахского языка.

RESUME

The article deals with the significance of writing new Kazakh alphabet in Latin. There are given scientific views and examples of scientists in this article, taking into account orthographic and orthoepic peculiarities of the Kazakh language when making new rules of writing.

It was concluded that the words should be written in accordance with the native Kazakh language.

М.А. Канафина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, канд. филол. наук, доцент

И. Сункар

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант

Тема войны в творчестве В. Шукшина и С. Муратбекова

Аннотация

Статья посвящена исследованию темы войны в произведениях В. Шукшина и казахского прозаика С. Муратбекова, которые в юности прошли суровую школу военного времени. Каждый из авторов, перенося читателя в далекое прошлое сибирской деревушки и казахского аула, раскрывает истоки героизма людей, дает глубокий анализ чувств и мыслей героев военных лет.

Ключевые слова: сиротство, голод, нравственные искания.

Литературное произведение несет в себе отпечаток своего времени, вырастает из истории отечественной культуры и воспринимается в контексте ее прошлого и настоящего опыта. Современная литература сделала многое для сохранения культурного наследия прошлого, для развития исторической памяти у нового поколения.

Тема морали, нравственных исканий активно разрабатывается нашей литературой. Но особенно значительны достижения в прозе о войне. Эта тема сложна, многообразна, неисчерпаема. Задачи современных литераторов, пишущих о войне, огромны. Им необходимо показать значимость борьбы и победы, истоки героизма советских людей, их нравственную силу, идейную убежденность, преданность Родине, показать трудности борьбы с фашизмом, донести до современников чувства и мысли героев военных лет, дать глубокий анализ в один из самых критических периодов в жизни страны и в их собственной жизни.

И в этом плане интересны произведения Василия Шукшина и Саина Муратбекова.

В. Шукшин и С. Муратбеков принадлежат к тому трагическому поколению людей, которое встретилось с войной в юности. Именно поэтому военная тема отзывалась болью в сердцах писателей. Писатели прошли тяжелую жизненную школу: пережили голодное деревенское детство, сиротство, пребывание в детском доме.

Многие свои рассказы В.М.Шукшин начинал с указания на время, когда происходят описываемые события: «Перед самой войной повез нас отчим в город Б.» («Первое знакомство с городом»), «В войну, с самого её начала, больше всего стали терзать нас, ребятишек, две беды: голод и холод» («Гоголь и Райка»), «Год, наверное, 1942-й. (Мне, стало быть, 13 лет). Лето, страда» («Жатва»), «Пришла весна – добрая и бестолковая, как незрелая девка» («Степка»).

В рассказе «Далекие зимние вечера» время определено так: «Под Москвой идут тяжелые бои...». Это настраивает на серьезное отношение к тому, о чем пойдет повествование. Время военное, тяжелое. Но не о военных событиях поведет речь автор, а отправит читателей в далекую сибирскую деревушку, каких много на русской земле (нет названия деревушки – собирательный образ). Там, глубоко в тылу, война вошла в каждый дом, своей тяжелой рукой коснулась всех, от мала до велика. Тяжкой тенью легла она на жизнь этого поселка: стынут обветшалые избы, голодно и неуютно в них людям.

Рассказ начинается зарисовкой беззаботной мирной жизни деревенских ребят, которые, забыв о школе, с раннего утра режутся в бабки. Казалось бы, ничто в их жизни не изменилось: школьные занятия, азартные мальчишеские игры, прогулы уроков, снежная баба во дворе... И если бы писатель привел своего героя Ваньку Колокольникова в жарко натопленную избу, где бы его ждали горячие «ржаные лепешки», приготовленные заботливыми материнскими руками, то это была бы райская жизнь, о которой можно было только мечтать в то время.

Резкое противопоставление суровой действительности военного времени и мирной жизни деревенских ребятишек создает атмосферу трагизма в рассказе. «Полушубок не стал снимать – в избе было холодно» [1, 45]. Это предложение обозначило проблему противостояния мирной жизни и суровой действительности военных лет.

Дальнейшее повествование заставляет содрогнуться от мысли, что дети привыкли к холоду, голоду, что выживание стало привычкой, нормой жизни. Дети рано повзрослели: ни каприз, ни слез, ни жалоб. Маленькая Наташка поет не детские веселые песенки, а «на манер колыбельной, но тяжелой и заунывной мелодии «Ой, сказал, мил помер...»» [1, 47].

«Голос Наташки, как чистый ручеек», и тяжелая, заунывная мелодия вовсе не детской песни, а, видно, той, какую напевали женщины в тяжелые годы утрат, тоже подчеркивают трагизм времени. Малые дети поют взрослые песни, а вместо куклы – деревянная ложка. Это приметы утраты счастливого, беззаботного детства.

Во время отсутствия матери Ваньке приходится самому заботиться о сестре, и он старается по-мальчишески её отвлечь от ощущения холода, голода, от мыслей о маме: он её дразнит, пугает, пляшет для неё, забавляет рассказами, а в глубине души побаивается, что она расскажет матери о его проказах. У сестренки тоже свое оружие: уморительно талантливо, подражая матери, она корит непутевого брата: «Вот не выучишься – будешь всю жизнь лоботрясом. Пожалеешь потом. Локоть-то близко будет, да не укусишь». Но как удастся писателю показать, что изо всей этой детской перебраны ярко видна сердечная привязанность этих двух существ! Баюкая куклу, Наташа поет взрослому, «невыносимо тяжкую и заунывную песню», и Ванька, чуткая душа, вдруг затихает и слушает сестру серьезно, едва сдерживая слезы» [2, 210].

Светом в окошке и счастьем в доме становится мать. Уставшая от работы, она спешит к своим детям с драгоценным узелком в руках, в котором «немного муки и кусок сырого мяса». Она согреет теплым словом, ласковым взглядом осиротевших на время её отсутствия детей. Втроем дружно примутся за приготовление ужина. В этом слаженном ритме домашней работы чувствуется привычка к труду, к заботе друг о друге наперекор враждебным, разрушающим силам войны.

Когда Ванька, первым встретивший мать, вбегает в избу с материнским узлом, Наташка «перестает плакать и пытается тоже подержаться за узел – помочь брату».

С приходом матери в доме воцаряется праздник, предчувствие светлой и бесконечной радости. Долгий зимний вечер до конца будет заполнен тишиной, покоем, теплотой общения родных, любящих душ. С этого момента в рассказе возникает особая интонация и особое освещение. Свет в лампе убавлен, голоса звучат мягко и чуть-чуть приглушенно. Усталая, отягощенная нескончаемыми заботами мать тоже отдыхает душой с детьми. Речь её певуча: «Едем сейчас с сеном, а на дороге лежит лиса, лежит себе калачиком и хоть бы хны – не шевелится, окаянная. Чуток конь не наступил. Уж до того они теперь осмелели, эти лисы» [3, 87].

Ещё одна примета военного времени – пустой очаг. Беспомощны дети и не могут позаботиться о нём. Нет кормильца в доме, добытчика-отца: он на войне. Только мать старается поддержать огонь жизни в печи, чтобы спасти от голода и холода своих детей.

Наивысшим напряжением чувств, состраданием и болью проникнут эпизод рубки берёз и доставки их домой на дрова. Ванька в этой трудной и по-взрослому ответственной ситуации и сын для матери, и помощник-мужичок:

«- Мужичок ты мой маленький, мужичок... Потерпи маленько, Большую мы тебе срубили. Надо было поменьше.

Ванька молчит. И молчит Ванькина гордость» [3].

Вот так мужали мальчишки, закалялась их воля в трудные годы испытаний.

Тяжёлая доля женщины-матери в годы войны не находит слов для её описания. В. Шукшин не ищет этих скорбных слов, он не заостряет внимание на трагичности судьбы русской женщины. Она не имеет на это право, она противостоит трагедии времени. Всё внимание на поступки, на речь героини.

Пришла с работы, по дороге в ограде снимает с верёвки стылое бельё, принесла узелок с продуктами, организывает «маленький праздник» -стряпню пельменей, рубит, тянет с сынишкой берёзки на растопку печи и, чтобы дети не заснули, чтобы поесть успели, рассказывает им чудесные истории, до утра шьёт сыну новую рубашку – в школу. Ласковое, нежное обращение к детям звучит в её словах: «Никого не бойся, мы сейчас, доченька, мигом сходим», «милая ты моя-то», «Ваня, не балуй!», «притомился?», «ещё малость...», «как теперь наша Талюшка там?».

Скрытый подтекст заставляет удивляться: откуда у этой женщины берутся силы, где в ней скрыт родник душевной доброты и нежности?

В. Шукшин не усложняет, а упрощает ответ на этот вопрос – сила матери в любви. «Этой любовью согреты дети, спасены от страшной действительности войны, этой любовью воспитывается настоящий человек» [3, 98].

Конец рассказа проникнут этим тёплым и нежным чувством материнской любви. Покоем, уютом, миром полон дом, согретый заботой и любовью матери. И этот мир матери противостоит миру войны, он спасает от разрушительной силы зла её детей. В этом великий гуманистический смысл рассказа.

Второй автор, которого мы рассматриваем в качестве писателя автобиографических произведений, относится к представителям казахской литературы. Это известный писатель, журналист Саин Муратбеков. С детства его воспитывал дедушка, так как его отец воевал на фронте, а мать умерла. В 1978 году писатель пишет повесть «Горький запах полыни», которая принесла ему широкую известность и была издана в библиотеке «Дружба народов».

Отмечается, что своеобразие данного произведения – в точной передаче движения человеческой души. «В своих произведениях автор передает сплетение чувств, поступков, побуждений, мыслей, свойственных обычно течению жизни, самой простой и ничем особенным не замечательной. Он не ищет острых сюжетов, не рисует выдающихся или особо крупных характеров. Но в каждом из этих сюжетов есть поэтическое наблюдение. С. Муратбеков не поэтизирует будни, но умеет найти в них истинную поэзию», – говорит о его творчестве Владислав Владимиров» [4, 13]. И правда, автор описывает все

происходящее без сложных и витиеватых образов и предложений. Он говорит о том, что для него близко и понятно: о мальчиках-сиротах, коим являлся он сам и многие другие ребята в военное время; о голоде и беспомощности стариков, женщин и детей, оставшихся в аулах ожидать братьев, сыновей, мужей и отцов.

В «Горьком запахе полыни» автор словно отматывает пленку своей жизни, погружая читателя в события 1942 года. Главным героем он делает мальчика Аяна, неординарного ребенка со сложной судьбой, вопреки всем трудностям сочинявшего каждый раз новую сказку для ребят. Горький запах полыни связывается у ребят с памятью об ушедших на фронт отцах и братьях.

Судьба Аяна сложилась трагически: мать его умерла, отца забрали на фронт.

Один родной человек остался у мальчика – его бабушка, но и она вскоре покидает несчастного сироту. «Все дышало миром, будто исчезли беды и слезы. Хотя бы на эти часы. Поэтому вопль отчаяния поднял на ноги всех людей. Ему ответил такой скорбный плач, что у нас, детей, побежали по спинам мурашки. Минутой позже мы поняли, что горе избрало в жертву дом, где жил Аян» [5, 208]. Но ребенок не сдался: он сочиняет сказки и рассказывает их друзьям. Взамен они дают покатайся ему на санях. Ребенок остался один, но он надеется на возвращение отца, и это придает ему силу. «Вчера мне постелили папино пальто, а оно пахло папой. ... Видно, с тех пор у папы и остался запах полыни, горький, горький и хороший. Я уткнулся носом в пальто, долго лежал и так уснул. И мне приснился папа, здоровый, веселый» [5, 206].

Мечты детей о возвращении их близких с войны пронизывают все произведение. Воплощаются они в сказках Аяна. Ими он поддерживает ребят. Больная нога не давала мальчику покоя, но все же он не сдавался: он отправился к костоправу Асылбеку. «Дедушка, сделайте мне что-нибудь. Мне очень хочется бегать, – повторил Аян». Но ногу не смогли вылечить, и Аян потерял веру в жизнь: он хотел задушить себя, оттого, что не может приносить пользы окружающим. Но на этом печаль не закончилась: пришло письмо с известием о смерти отца Аяна. Его забирают в детский дом. Так заканчивается история его жизни в ауле. Автор показал, что война искалечила жизнь и душу ребенка, ни в чем не повинного. Память об Аяне навсегда осталась в сердцах ребят. «Недавно снова, как и в детстве, я вышел на улицу нашего аула, повеял ветерок и принес с Полынного холма знакомый терпкий аромат. И я подумал: если Аян жив, он непременно приедет сюда. Потому что рано или поздно его поманит горький запах полыни» [5, 215].

Автор «Горького запаха полыни» запомнил то, что поразило когда-то его детское сердце – доброту, благородство и смелость, широту и щедрость души. Он и начал с этих впечатлений, с того, что успел освоить духовно, что было близко и понятно ему.

Таким образом, осмысливая итоги войны, В. Шукшин и С. Муратбеков многократно, настойчиво и с болью напоминают о цене победы. А точнее, о недопустимости цены, которую народ заплатил за нее и которую он продолжал платить в условиях уже мирной жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Горн В. Василий Шукшин: Личность, книги. – Барнаул, 1990. – 355 с.
- 2 Шукшин В.М. Далекие зимние вечера. Рассказы. – М.: Дет. лит., 1988. – 455 с.
- 3 Белов В.И. Тяжесть креста. Отрывок из воспоминаний о Василии Шукшине. – М.: Худ. лит., 1998. – 256 с.
- 4 Владимиров В. Свет и тепло его сердца: Саину Муратбекову - 70 лет // Казахстанская правда. - 2006. - 24 ноября. – С. 13-15.
- 5 Муратбеков С. Запах полыни: Повести и рассказы. – Алма-Ата: Жалын, 1984. – 489 с.

ТҮЙІН

Мақала жас шағында соғыс уақытының қатал мектебін басынан кешкен В. Шукшин мен қазақ прозаигі С. Мұратбеков шығармаларындағы соғыс тақырыбын зерттеуге арналған. Авторлардың әрқайсысы оқырманды Сібір деревнясы мен қазақ ауылының өткеніне апарып, адам батырлығы қайнар көзін анықтап, соғыс кезеңіндегі батырлардың сезімдері мен ойына терең талдау жасайды.

RESUME

The article is devoted to the study of the topic of the war in V. Shukshin's work and S. Muratbekov's, the Kazakh prose-writer, who were trained at school during wartime. Each of the authors, bringing the reader to the distant past of the Siberian village and the Kazakh village, reveals the origins of the heroism of people, gives a deep analysis of the heroes' feelings and thoughts in the years of war.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

- Абенова Б.Т. старший преподаватель кафедры профессионального образования КазАТУ им. С. Сейфуллина, кандидат педагогических наук
- Абенова Л. «Сырдария» университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Алимбаев А.Е. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторанты
- Аманбаев А.Ж. Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Аманова А.К. и.о. доцента кафедры психологии СГУ имени Шакарима, PhD педагогики и психологии
- Аубакирова Қ.Ш. Еуразия гуманитарлық институтының педагогика кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Аязбаева А.Т. Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының доценті м.а., әлеуметтік ғылымдарының магистрі
- Базарбаев Д.О. доцент кафедры технологии промышленного и гражданского строительства ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор PhD
- Байниева К.Т. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті аударма ісі және шетел тілдер кафедрасының доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Бекова Ж.К. доцент кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат психологических наук
- Беленко О.Г. доцент кафедры психологии СГУ имени Шакарима, кандидат психологических наук
- Бердалиева Р.Ш. и.о. доцента кафедры мировых языков Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи, кандидат филологических наук
- Беркинбаев М.О. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының оқытушысы, магистр
- Джумажанова Г.К. заведующий кафедрой психологии СГУ имени Шакарима, кандидат психологических наук
- Дүйсен С.Ж. ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Дүйсенбаева Р.И. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының аға оқытушысы
- Жорокпаева М.Д. Семей медицина университеті филологиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Жұмабекова Ф.Н. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Загатова С.Б. директор Департамента по академическим вопросам и аккредитации Евразийского гуманитарного института, кандидат филологических наук, профессор

- Изтелеуова Л.И. А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті халықаралық қатынастар, тарих және әлеуметтік жұмыс кафедрасының доценті, PhD докторы
- Ильясова А.К. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел филологиясы кафедрасының магистранты
- Канафина М.А. доцент кафедрасы русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук
- Кочкорбаева Э.Ш. докторант PhD кафедрасы профессионального образования КазАТУ им. С. Сейфуллина
- Куанбаева Б.У. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті физика және техникалық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Кудабаева А.А. магистрант кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Курбаниязов Г.А. доцент кафедрасы узбекского языка Нукуского государственного педагогического института имени Ажинияза, кандидат филологических наук
- Куштаева М.Т. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Қайратқызы Ә. Варшава мемлекеттік университеті тюркология департаментінің PhD докторанты
- Қаленова Т.С. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың Еуразия зерттеулер кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Қожаева Ж. «Сырдария» университетінің магистранты
- Күзембайұлы А. Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
- Мажинбеков С.А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті философия және мәдениеттану кафедрасының доценті, философия ғылымдарының кандидаты
- Мамырханова Ж.Т. М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті шетел филологиясы мен аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, PhD филология докторы
- Мейрамова С.А. директор Центра развития международного сотрудничества и полиязычного образования КазАТУ им. С. Сейфуллина, кандидат педагогических наук, доцент
- Менлибекова Г.Ж. профессор кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор педагогических наук
- Нұрдәулетова Б.И. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Омарбекова А.И. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Оразақынқызы Ф. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қытайтану кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, доцент
- Раклова Е.М. доцент кафедрасы педагогики и социально-гуманитарных дисциплин Инновационного Евразийского университета, кандидат психологических наук

- Сабданбекова З.Ә. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті тарих және Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Саденова А.Е. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор м.а.
- Сарыбаева Ә.Х. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Сарыбекова Ж.Т. заведующая кафедрой педагогики и психологии Таразского инновационно-гуманитарного университета, доктор педагогических наук, профессор
- Семенова Л.А. доцент кафедры педагогики и социально-гуманитарных дисциплин Инновационного Евразийского университета, кандидат педагогических наук
- Сағидолда Г. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тілі білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Сағынадин Г. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
- Сункар И. магистрант кафедры русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Тубекбаева Б.Р. Семей медицина университеті филологиялық пәндер кафедрасының оқытушысы
- Туркеева С.М. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті философия және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының магистрі
- Туркменбаев А.Б. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті жаратылыстану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Тұяқбаева Р.Р. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың практикалық қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Умеева Ш.Ж. старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Таразского инновационно-гуманитарного университета
- Шамбилова Г.К. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті физика және техникалық пәндер кафедрасының профессоры, химия ғылымдарының докторы
- Шаукенов Ж.А. доцент кафедры философии Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова, кандидат исторических наук
- Baizhanova S.A. Kostanay state Pedagogical University named after Omirzaq Sultangazin, Candidate of Pedagogic Science, associate Professor
- Erkebayeva A.N. Senior teacher of “Aviation English Chair” of Civil Aviation Academy, Almaty
- Li E.D. Kostanay state Pedagogical University named after Omirzaq Sultangazin, Candidate of Pedagogic Science, Head of the Department of Pre-school and Primary education
- Ryabchenko I.N. Senior teacher of “Aviation English Chair” of Civil Aviation Academy, Almaty